

**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**
**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАРТИНЮК ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 347.19 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗАХИСТ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У ДОГОВІРНИХ
ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ**

Спеціальність 081 – Право
Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 Ю. В. Мартинюк

Науковий керівник:

Слома Валентина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор

Тернопіль – 2023

АНОТАЦІЯ

Мартинюк Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2023.

Кваліфікаційна наукова праця є комплексним дослідженням одного із центральних інститутів цивільного права – інституту захисту суб'єктивних цивільних прав у випадках порушення чи загрози такого порушення учасниками договірних відносин взятих на себе зобов'язань. Кваліфікаційна наукова праця складається з трьох розділів, розділених на сім підрозділів, у яких розгляд питань розпочинається зі з'ясування змісту права на захист, підстав, умов його виникнення та завершується з'ясуванням особливостей застосування всього інструментарію можливих способів захисту у юрисдикційній та неюрисдикційній формах захисту учасниками договірних зобов'язань.

У першому розділі «Право на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях» запропоновано авторське визначення поняття права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях, визначено його зміст, виокремлено підстави та умови виникнення у учасників договірних відносин права на захист. Встановлено, що хоча захист суб'єктивних цивільних прав учасниками договірних зобов'язань, як правило, реалізується через застосування процесуальних норм, за своєю сутністю це є матеріально-правова категорія. Запропоновано авторське бачення вирішення давньої доктринальної дискусії щодо визначення поняття захисту як заходів, способів захисту і як діяльності, яка (дискусія) носить доволі умовний характер, оскільки вони відрізняються один від одного за критерієм формального визначення поняття захисту (як заходи, як способи захисту і як діяльність), при цьому кожен із них містить у своїй основі сприйняття захисту як сукупності активних дій управомоченого суб'єкта, що за своєю сутністю є адекватною та дозволеною

законом реакцією на протиправне посягання на суб'єктивне право. Запропоновано авторське визначення поняття захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Встановлено, що зміст права на захист цивільних прав учасників договірних відносин складає сукупність правомірних, допустимих та не заборонених законом можливостей, якими наділяється сторони договору в рамках протидії порушенню кимось з них закріплених у договорі прав, а також усунення негативних наслідків таких порушень, які знаходять свій зовнішній вираз як у самостійних правомірних діях потерпілої сторони, так і в зверненні до компетентних державних органів з метою застосування останніми заходів примусового характеру. При цьому визначення фактичного обсягу права на захист у договірних зобов'язаннях не супроводжується певною сталою для усіх випадків порушення прав формулою, а залежить від низки об'єктивних чинників, серед яких: а) специфіка порушення суб'єктивного цивільного права; б) характер порушення; в) негативні наслідки, заподіяні правопорушенням; г) специфіка об'єкту договірних правовідносин; ґ) правовий статус суб'єктів договірних правовідносин тощо.

У розділі акцентовано окрему увагу на дослідженні правової природи превентивного захисту суб'єктивних цивільних прав учасників договірних відносин. Можливості протидії створенню загрози порушення суб'єктивних прав учасників договірних відносин знаходять своє правове закріплення у цілій низці актів вітчизняного законодавства, серед яких ст. 611, ст. 783, ст. 849, ст. 1163 ЦК України, ст. 20 ГК України, ст. 4 ГПК України, ст. 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та ін., що в цілому вказує на сприйняття законодавцем концепції превентивного захисту та розуміння створення загрози порушення суб'єктивних цивільних прав як окремої підстави виникнення права на захист. Обґрунтовано доцільність доповнення ст. 15 ЦК України, ст. 3 ЦПК України, поряд із порушенням, невизнанням та оспорюванням цивільних прав, четвертою підставою виникнення у учасників договірних відносин права на захист – створення загрози їх порушення. Запропоновано авторське розуміння

поняття створення реальної загрози порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Виокремлено критерії відмежування невизнання та оспорювання цивільних прав у договірних зобов'язаннях, виходячи із характеру поведінки сторони договору. При невизнанні права спір між сторонами можна назвати пасивним, адже особа, яка не визнає право, не вчиняє активних дій щодо буквального посягання на нього, проте її бездіяльність спричиняє перешкоди для вільної реалізації правомочностей, що входять до змісту суб'єктивного невизнаного права, іншим контрагентом за договором; при оспорюванні спір характеризується активністю з боку кореспондуючих сторін договору, які пред'являють протилежні за своїм змістом вимоги щодо наявності чи відсутності у них оспорюваного цивільного права, опосередкованого договірним зобов'язанням.

У другому розділі «Правова характеристика та особливості застосування способів захисту прав у договірних зобов'язаннях» здійснено класифікацію засобів та способів захисту прав у договірних зобов'язаннях, визначено особливості застосування загальних та спеціальних способів захисту прав у договірних зобов'язаннях. Констатовано принципові відмінності між поняттями «спосіб захисту прав у договірних зобов'язаннях» і «засіб захисту прав у договірних зобов'язаннях», які полягають в тому, що спосіб захисту є зовнішнім проявом реалізації права на захист та вказує на те, які саме допустимі правомірні дії здійснює або повинен здійснити суб'єкт договірних правовідносин у процесі протидії посяганням на його суб'єктивне право, в той час, як засіб захисту є інструментом досягнення мети, яка супроводжує ці дії.

Охарактеризовано правову природу і розкрито специфіку використання способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, виходячи із наступних ознак: 1) особлива сфера застосування; 2) специфічність правового статусу суб'єктів, уповноважених застосовувати способи захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях; 3) альтернативність джерел нормативного закріплення способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях;

4) специфічність форм зовнішнього вираження способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Встановлено, що як визнання права, так і припинення дії, що порушує право, є належними, допустимими і ефективними правовими прийомами при порушенні прав учасників договірних правовідносин. Визнання права полягає у встановленні судом факту наявності в учасника договірної правовідносини суб'єктивного права, результатом чого є констатація договірної правовідносини і забезпечення можливості вчинення власних позитивних дій носієм невизнаного чи оспорюваного права. Використання припинення дії, що порушує право, як способу захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є можливим у випадку порушення боржником його негативного зобов'язання, що випливає з умов договору.

Констатовано родовий характер поняття протиправності акту у порівнянні із поняттям незаконності акту, яка є різновидом протиправності. У випадку, якщо виданням протиправного адміністративного акту учасникові договірних правовідносин завдано шкоди або зумовлено інші негативні наслідки порушення суб'єктивних прав, слід застосовувати одночасно і спосіб захисту, передбачений п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України, і спосіб захисту, спрямований на відновлення порушеного права та ліквідацію цих наслідків.

Обґрунтовано подвійну природу цивільно-правової категорії сплати процентів за користування чужими грошовими коштами, яка проявляється в тому, що, з одного боку, в договірних конструкціях позики, кредиту, банківського вкладу, банківського рахунка обов'язок щодо сплати боржником процентів за користування чужими грошовими коштами не носить характеру відповідальності, а навпаки, є законним грошовим зобов'язанням, обумовленим сторонами договору добровільно. З іншого боку, в договорах купівлі-продажу та ренти вимога кредитора про сплату боржником процентів за користування чужими коштами є правовим наслідком невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань та спрямована на захист суб'єктивних прав.

У контексті захисту майнового інтересу кредитора як функції забезпечення виконання зобов'язань доведено, що, на відміну від конкретно визначеного основного договірною обов'язку боржника, якому відповідає право кредитора вимагати його виконання, майновий інтерес кредитора у цивільно-правовому договорі пов'язаний із абстрактними альтернативними його прагненнями – належним виконанням договірною зобов'язання або отриманням задоволення за рахунок джерела забезпечення виконання зобов'язань. У цьому випадку доцільно стверджувати про види забезпечення виконання зобов'язань як про способи захисту саме майнового інтересу кредитора, які сприяють формуванню у останнього впевненості у виконанні договірною зобов'язання шляхом спонукання до цього боржника під загрозою настання несприятливих для нього наслідків майнового характеру або у гарантованому непонесенні кредитором матеріальних втрат за рахунок набуття у власність джерела забезпечення виконання зобов'язання на випадок порушення договору. Зроблено висновок, що інститут забезпечення виконання зобов'язань спрямований на захист не договірних прав, а майнових інтересів кредитора.

У третьому розділі «Форми захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях» акцентовано увагу на особливостях захисту суб'єктивних цивільних прав учасниками договірних відносин в юрисдикційній та неюрисдикційній формах. Обґрунтовано підхід щодо сприйняття форми захисту цивільних прав як симбіозу процедурно-процесуального аспекту реалізації права на захист та вказівки на суб'єкта, уповноваженого його здійснювати. Запропоновано авторське визначення поняття форми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Зроблено спробу вирішити наукову дискусію про доцільність об'єднання судової, адміністративної і нотаріальної форм захисту в одну класифікаційну групу – юрисдикційну – за критерієм наділення судів, державних органів, їх посадових осіб та нотаріусів владними повноваженнями, вираження в межах їх реалізації волі держави, в тому числі у процесі захисту цивільних прав, із можливістю застосування до осіб, що на них посягають, легального примусу.

Відповідно за допомогою принципу дихотомії діяльність щодо захисту суб'єктивних прав, здійснювану поза рамками реалізації владних повноважень, охарактеризовано як неюрисдикційну і визначено як протилежну за суб'єктною специфікою класифікаційну групу форм захисту цивільних прав учасників договірних відносин.

Встановлено специфіку застосування судами ефективного способу захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях: 1) відсутність у законі або договорі вказівки на ефективний спосіб захисту; 2) викладення у позовній заяві вимоги про самостійне визначення і застосування судом ефективного способу захисту; 3) дотримання судом встановлених законом процесуальних меж, пов'язаних із предметом і підставою позову; 4) реалізація принципу *jura novit curia* («суд знає закони»).

Запропоновано визначення поняття самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях як різновиду неюрисдикційної форми захисту. Обґрунтовано доцільність віднесення заходів оперативного впливу до спеціальних способів самозахисту, що співвідносяться як видове та родове поняття. Виокремлено низку спільних ознак, що доводять спорідненість правової природи цих інститутів, серед яких: 1) однакові правові підстави для застосування самозахисту і заходів оперативного впливу; 2) однакова суб'єктна специфіка їх реалізації; 3) однакова мета їх застосування.

Розглянуто специфіку здійснення третейського судочинства та медіації як різновидів неюрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, що гармонійно поєднують в собі забезпечення приватних інтересів учасників договірних правовідносин, надаючи їм змогу професійно, оперативно, процедурно гнучко та без зайвих витрат коштів усунути перешкоди у реалізації ними своїх прав та відновити їх.

Ключові слова: суб'єктивне право, договірні зобов'язання, договір, сторони договору, порушення прав, захист прав, майновий інтерес, спосіб захисту, форма захисту, цивільно-правова відповідальність, відшкодування шкоди, судовий захист, превентивний захист, самозахист, медіація.

ANNOTATION

Martyniuk Yu. V. Protection of subjective civil rights in contractual obligations. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 – Law.
– West Ukrainian National University, Ternopil, 2023.

The qualifying scientific work is a comprehensive study of one of the central institutions of civil law – the institution of protection of subjective civil rights in cases of violation or threat of such violation by the participants of contractual relations of their obligations. The qualifying scientific work consists of three sections, divided into seven subsections, in which the consideration of issues begins with the clarification of the content of the right to protection, grounds, conditions of its occurrence and ends with the clarification of specifics of application of the entire toolkit of possible methods of protection in jurisdictional and non-jurisdictional forms of protection by participants of contractual obligations.

In the first section «The right to protection of subjective civil rights in contractual obligations», the author's definition of the concept of the right to protection of subjective civil rights in contractual obligations is proposed, its content is defined, the grounds and conditions for the emergence of the right to protection are highlighted. It has been established that although the protection of subjective civil rights by participants in contractual obligations is usually implemented through the application of procedural norms, it is essentially a material-legal category. The author's vision of a solution to the long-standing doctrinal debate regarding the definition of the concept of protection as measures, methods of protection and as an activity, which (discussion) is of a rather conditional nature, since they differ from each other according to the criterion of the formal definition of the concept of protection (as measures, as methods of protection and as activity), while each of them contains at its core the perception of protection as a set of active actions of an authorized subject, which in its essence is an adequate and legally permitted reaction to an illegal encroachment on a subjective right. The author's definition of the concept of protection of subjective civil rights in contractual obligations is proposed.

It has been established that the content of the right to protect the civil rights of the participants in contractual relations is a set of legitimate, permissible and not legally prohibited opportunities that are granted to the parties to the contract within the framework of counteracting the violation by some of them of the rights enshrined in the contract, as well as the elimination of the negative consequences of such violations, which find their external expression both in the independent lawful actions of the injured party, and in the appeal to the competent state authorities for the purpose of applying the latter measures of a coercive nature. At the same time, the determination of the actual scope of the right to protection in contractual obligations is not accompanied by a formula that is constant for all cases of violation of rights, but depends on a number of objective factors, including: a) the specifics of the violation of a subjective civil right; b) the nature of the violation; c) negative consequences caused by the offense; d) specifics of the object of the contractual relationship; e) legal status of subjects of contractual relations, etc.

The section focuses special attention on the study of the legal nature of preventive protection of the subjective civil rights of participants in contractual relations. Possibilities of counteracting the creation of a threat of violation of the subjective rights of participants in contractual relations find their legal consolidation in a number of acts of domestic legislation, including Art. 611, Art. 783, Art. 849, Art. 1163 of the Civil Code of Ukraine, Art. 20 of the Commercial Code of Ukraine, Art. 4 of the Commercial Procedural Code of Ukraine, Art. 53 of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights», etc., which generally indicates the legislator's perception of the concept of preventive protection and the understanding of the creation of a threat of violation of subjective civil rights as a separate basis for the emergence of the right to protection. The expediency of adding Art. 15 of the Civil Code of Ukraine, Art. 3 of the Civil Procedure Code of Ukraine, along with the violation, non-recognition and contestation of civil rights, the fourth reason for the emergence of the right to protection for participants in contractual relations is the creation of a threat of their violation. The author's understanding of the concept of creating a real threat of violation of civil rights in contractual obligations is offered.

The criteria for distinguishing non-recognition and contestation of civil rights in contractual obligations are distinguished, based on the nature of the behavior of the party to the contract. In case of non-recognition of the right, the dispute between the parties can be called passive, because the person who does not recognize the right does not take active actions regarding the literal encroachment on it, but his inaction causes obstacles to the free exercise of the powers included in the content of the subjective unrecognized right by another counterparty by contract; in case of dispute, the dispute is characterized by activity on the part of the corresponding parties to the contract, who present opposite claims regarding the presence or absence of the contested civil right, mediated by the contractual obligation.

In the second section «Legal characteristics and features of the application of methods of protection of rights in contractual obligations» the classification of means and methods of protection of rights in contractual obligations is carried out, the features of the application of general and special methods of protection of rights in contractual obligations are determined. Fundamental differences between the concepts of «method of protection of rights in contractual obligations» and «means of protection of rights in contractual obligations» have been identified, which consist in the fact that the method of protection is an external manifestation of the realization of the right to protection and indicates which ones are permissible legitimate actions are performed or should be performed by the subject of contractual relations in the process of counteracting the encroachment on his subjective right, while the means of protection is a tool for achieving the goal that accompanies these actions.

The legal nature of the methods of protection of civil rights in contractual obligations is characterized and the specifics of their use are disclosed, based on the following features: 1) special scope of application; 2) specificity of the legal status of subjects authorized to apply methods of protection of civil rights in contractual obligations; 3) alternative sources of normative consolidation of methods of protection of civil rights in contractual obligations; 4) specificity of forms of external expression of ways of protection of civil rights in contractual obligations.

It has been established that both the recognition of the right and the termination of the action that violates the right are proper, permissible and effective legal techniques in case of violation of the rights of the participants in the contractual relationship. The recognition of the right consists in establishing by the court the fact that the participant of the contractual legal relationship has a subjective right, the result of which is the ascertainment of the contractual legal relationship and ensuring the possibility of carrying out own positive actions by the bearer of the unrecognized or contested right. The use of the termination of an action that violates the right as a way of protecting civil rights in contractual obligations is possible in the event that the debtor violates his negative obligation arising from the terms of the contract.

The generic nature of the concept of illegality of an act in comparison with the concept of illegality of an act, which is a type of illegality, has been established. In the event that the issuance of an illegal administrative act harms a participant in a contractual relationship or causes other negative consequences of a violation of subjective rights, the method of protection provided for in Clause 10, Part 2, Art. 16 of the Civil Code of Ukraine, and a method of protection aimed at restoring the violated right and eliminating these consequences.

The dual nature of the civil-law category of interest payment for the use of other people's money is substantiated, which is manifested in the fact that, on the one hand, in the contractual constructions of a loan, credit, bank deposit, bank account, the debtor is obliged to pay interest for the use of other people's money does not bear the nature of responsibility, but on the contrary, is a legal monetary obligation stipulated voluntarily by the parties to the contract. On the other hand, in sales and annuity contracts, the creditor's demand for the debtor to pay interest for the use of other people's funds is a legal consequence of non-fulfillment or improper fulfillment of contractual obligations and is aimed at protecting subjective rights.

In the context of the protection of the property interest of the creditor as a function of ensuring the fulfillment of obligations, it has been proven that, in contrast to the specifically defined main contractual obligation of the debtor, which corresponds to the right of the creditor to demand its performance, the property

interest of the creditor in a civil law contract is connected with his abstract alternative aspirations – the proper fulfillment of a contractual obligation or obtaining satisfaction at the expense of a source of ensuring the fulfillment of obligations. In this case, it is appropriate to assert the types of enforcement of obligations as methods of protecting the property interest of the creditor, which contribute to the formation of the latter's confidence in the performance of the contractual obligation by inducing this debtor under the threat of adverse property consequences for him or in a guaranteed material losses not incurred by the creditor at the expense of acquiring ownership of the source of guaranteeing the performance of the obligation in case of breach of contract. It was concluded that the institution of enforcement of obligations is aimed at protecting not contractual rights, but property interests of the creditor.

The third section «Forms of protection of subjective civil rights in contractual obligations» focuses on the features of protection of subjective civil rights by participants in contractual relations in jurisdictional and non-jurisdictional forms. The approach regarding the perception of the form of protection of civil rights as a symbiosis of the procedural-procedural aspect of the realization of the right to protection and the indication of the subject authorized to exercise it is substantiated. The author's definition of the concept of the form of protection of civil rights in contractual obligations is proposed.

An attempt was made to resolve the scientific debate about the expediency of combining judicial, administrative and notarial forms of protection into one classification group – jurisdictional – based on the criterion of granting courts, state bodies, their officials and notaries with powerful powers, expressing within their limits the will of the state, including including in the process of protecting civil rights, with the possibility of applying legal coercion to persons who encroach on them. Accordingly, with the help of the principle of dichotomy, activities related to the protection of subjective rights, carried out outside the framework of the exercise of power, are characterized as non-jurisdictional and defined as a classification group of forms of protection of civil rights of participants in contractual relations that are opposite in terms of subject specificity.

The specifics of the application by the courts of an effective method of protection of civil rights in contractual obligations have been established: 1) absence of an indication of an effective method of protection in the law or contract; 2) setting forth in the statement of claim the requirement for independent determination and application by the court of an effective method of protection; 3) observance by the court of procedural limits established by law, related to the subject and grounds of the claim; 4) implementation of the *jura novit curia* principle («the court knows the laws»).

A definition of the concept of self-defense of civil rights in contractual obligations as a type of non-judicial form of protection is proposed. The expediency of classifying measures of operational influence as special methods of self-defense, which are correlated as species and generic concept, is substantiated. A number of common features have been singled out that prove the relatedness of the legal nature of these institutions, including: 1) the same legal grounds for the use of self-defense and measures of operational influence; 2) the same subject specifics of their implementation; 3) the purpose of their application is the same.

The section examines the specifics of arbitration proceedings and mediation as types of non-judicial protection of civil rights in contractual obligations, which harmoniously combine the provision of private interests of participants in contractual relations, enabling them to professionally, quickly, procedurally flexibly and without unnecessary costs eliminate obstacles in the to exercise their rights and restore them.

Keywords: subjective right, contractual obligations, contract, parties to the contract, violation of rights, protection of rights, property interest, method of protection, form of protection, civil liability, compensation for damages, judicial protection, preventive protection, self-defense, mediation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мартинюк Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав учасників договірних відносин: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 236 с.

2. Yurii Martyniuk. Preventive protection of civil rights in contractual obligations. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. P. 168-172.

3. Мартинюк Ю. В. Правова природа права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 258-263.

4. Мартинюк Ю. В. Стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами як спеціальний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 5. С. 133-138.

5. Мартинюк Ю. В. Способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 208-214.

6. Мартинюк Ю. В. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування як спосіб захисту прав учасника договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 122-125.
URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=151>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Мартинюк Ю. В. Зміст права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці Конституції України (м. Київ, 22 червня 2021 р.)*. Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 163-166.

8. Мартинюк Ю. В. Порівняльно-правовий аналіз способів захисту суб'єктивних прав учасників договірних відносин за Цивільним та Господарським кодексами України. *На шляху до європейського приватного*

права: збірник матеріалів XI Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 12–13 жовтня 2021 року). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 121-124.

9. Мартинюк Ю. В. Дострокове виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, як спосіб захисту прав за договором. *Україна на шляху до європейського приватного права в сфері економічних відносин*. Матвєєвські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 22 жовт. 2021 р. / Р. А. Майданик, В. В. Цюра, Р. Б. Сабодаш, В. О. Бажанов, О. М. Залізко, Б. С. Щербина та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. Київ: 2021. С. 155-159.

10. Мартинюк Ю. В. Нотаріальний порядок захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність*: матеріали XX наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АНУРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслової (Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права № 1, Каф. цивіл. права № 2; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін; Харків. обл. осередок Всеукр. гром.орг. «Асоц. цивілістів України». Харків: Право, 2022. С. 451-454.

11. Мартинюк Ю. В. Дострокове виконання договірних зобов'язання як спеціальний спосіб захисту цивільних прав. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 20 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл. осере-док Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Харків: ХНУВС, 2022. С. 277-280.

12. Мартинюк Ю. В. Медіація як дієва форма альтернативного неюрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування*: матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслової

(Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 300-302.

13. Мартинюк Ю. В. Заходи оперативного впливу як спеціальні способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України* (м. Київ, 18 травня 2023 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 324–327.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ПРАВО НА ЗАХИСТ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ	31
1.1. Поняття і зміст права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях	31
1.2. Підстави виникнення права на захист у договірних зобов'язаннях	50
Висновки до розділу 1	86
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ	92
2.1. Поняття та класифікація способів захисту прав у договірних зобов'язаннях	92
2.2. Особливості застосування загальних способів захисту прав у договірних зобов'язаннях	120
2.3. Особливості застосування спеціальних способів захисту прав у договірних зобов'язаннях	144
Висновки до розділу 2	162
РОЗДІЛ 3. ФОРМИ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ	170
3.1. Юрисдикційна форма захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях	170
3.2. Неюрисдикційна форма захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях	194
Висновки до розділу 3	214
ВИСНОВКИ	219
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	227
ДОДАТКИ	248

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження обумовлено процесами реформування вітчизняного цивільного законодавства загалом та договірної законодавства зокрема. Договірним правовідносинам завжди приділялася особлива увага на різних етапах розвитку суспільства, адже договір є одним із найважливіших інструментів узгодження інтересів і волі, що застосовуються у повсякденному житті та юридичній практиці. У цілому складно переоцінити значення договору для суспільного розвитку та його місце в сучасному світі, з огляду на що вивчення особливостей договірних відносин обумовлене практичною необхідністю. Пріоритетності у цій сфері набуває й питання захисту суб'єктивних цивільних прав учасників договірних правовідносин.

Розв'язана росією війна істотно вплинула на можливість належного виконання контрагентами взятих на себе договірних зобов'язань, що підкреслює необхідність нового погляду на конструкцію цивільно-правового договору як дієвого регулятора цивільних відносин. Відтак питання захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях зачіпає глибинні фундаментальні поняття оферти, акцепту, модусу виконання, істотних умов договору, які міцно пов'язані з практичними аспектами дотримання договірної дисципліни та формує потребу в їх науковому аналізі.

Окремим аргументом в актуальності проблематики цього дослідження є отримання Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу. Разом із тим необхідною умовою повноправного членства є не лише наділення осіб, які перебувають під її юрисдикцією, широким спектром прав і свобод, а й створення відповідного механізму їх дотримання та захисту. Оскільки такий захист здійснюється насамперед судами, проблема окреслення кола способів захисту цивільних прав та інтересів і з'ясування механізмів їх дії має надзвичайно важливе значення для дотримання принципу верховенства права. Відповідно сучасний стан правової доктрини свідчить про потребу в новому погляді на захист суб'єктивних цивільних прав в договірній сфері, можливість застосування різного роду примирних процедур тощо.

Недарма інститут захисту суб'єктивних прав є одним із центральних інститутів цивільного права. Про необхідність захисту суб'єктивних цивільних прав йдеться у багатьох нормах права і перш за все у ст. 3 Конституції України. Захисту суб'єктивних прав присвячена й значна кількість норм Цивільного кодексу України, з огляду на що на перший погляд видається, що законодавство у цій сфері є доволі систематизованим та дозволяє учасникам цивільних правовідносин ефективно захищати свої суб'єктивні цивільні права. Водночас необхідно констатувати, що юридична практика протягом останніх років актуалізувала чимало проблем, які зумовлені неоднаковим застосуванням правових норм, присвячених цивільно-правовому регулюванню відносин захисту, а також відсутністю сформованої уніфікованої судової практики у цій сфері. Крім того, доволі масштабного характеру набули спори про визнання договорів недійсними, значна частина яких ініціюється недобросовісними контрагентами, які прагнуть уникнути виконання добровільно взятих на себе зобов'язань.

Практичне застосування норм інституту захисту цивільних прав продемонструвало, що суб'єкти договірних відносин не отримують належного захисту у зв'язку з недосконалістю відповідних норм права, їх внутрішньою суперечливістю і значним відставанням від потреб сучасного суспільства. Несприятливим наслідком цього стало те, що, з одного боку, право на захист, використовується всупереч своєму призначенню, а з іншого – не забезпечує повноцінного, оперативного та ефективного захисту суб'єктивних цивільних прав. Тому на сучасному етапі розвитку цивільного права вкрай важливим є наукове переосмислення сутності, особливостей та підстав реалізації захисту прав учасників договірних відносин, встановлення специфіки застосування різноманітних способів захисту для законної протидії посяганням на права та інтереси учасників договірних правовідносин, що вказує на об'єктивну потребу проведення комплексного доктринального дослідження основних теоретичних і практичних проблем у цій сфері. Більш глибоке вивчення багатогранності інституту захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях

дозволить удосконалити існуючий в юриспруденції системний підхід до захисту суб'єктивних цивільних прав учасників договірних правовідносин, а також окреслити основні тенденції подальшого розвитку цивільного права у досліджуваній сфері.

З огляду на це тема дисертаційного дослідження є актуальною і своєчасною.

Науково-теоретичну базу дослідження становлять праці вітчизняних та зарубіжних правознавців, зокрема: В. Д. Андрійця, О. І. Антонюк, І. І. Банасевич, О. А. Беяневич, О. В. Бігняка, Т. В. Боднар, Н. П. Бондар, А. Б. Гриняка, І. О. Дзери, О. В. Дзери, А. С. Довгерта, І. В. Зайцевої-Калаур, В. М. Коссака, О. О. Кота, О. В. Кохановської, Н. С. Кузнєцової, І. С. Лукасевич-Крутник, В. В. Луця, Р. А. Майданика, В. П. Маслова, Н. В. Міловської, Н. Б. Москалюк, Т. М. Підлубної, Ю. Д. Притики, Я. В. П'янової, Т. О. Родоман, З. В. Ромовської, І. О. Ромашенка, В. М. Сломи, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. О. Стефанчука, Г. П. Тимченка, Н. В. Федорченко, Є. О. Харитонова та інших.

Незважаючи на те, що вивченню особливостей захисту цивільних прав присвячено чимало праць вітчизняних науковців, водночас необхідно констатувати, що на сьогодні у правовій доктрині відсутні комплексні фундаментальні дослідження у сфері захисту цивільних прав, опосередковуваних власне договірними конструкціями. Вказане дозволяє стверджувати, що без належного правового аналізу численних дискусійних питань, пов'язаних із реалізацією учасниками договірних правовідносин права на захист, та окреслення конкретних шляхів їх вирішення подальший послідовний розвиток цивілістичної науки та вдосконалення цивільного законодавства не вбачається можливим, що вчергове свідчить про актуальність цього дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного

університету «Гармонізація цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу» (номер державної реєстрації – 0118U003550).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає у формуванні нових теоретичних положень щодо захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях та виробленні на цій основі наукових висновків, спрямованих на розвиток доктрини цивільного права і удосконалення механізму правового регулювання договірних відносин.

Мета дослідження зумовлює необхідність вирішення таких *завдань*:

- запропонувати поняття і розкрити зміст права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях;
- виокремити підстави виникнення права на захист у договірних зобов'язаннях;
- розкрити поняття та здійснити правову характеристику способів захисту прав у договірних зобов'язаннях;
- здійснити класифікацію способів захисту прав у договірних зобов'язаннях;
- з'ясувати особливості застосування універсальних способів захисту прав у договірних зобов'язаннях;
- встановити особливості застосування спеціальних способів захисту прав у договірних зобов'язаннях;
- встановити специфіку юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях;
- виробити науково-обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення цивільного, цивільного процесуального законодавства України та узагальнення судової практики у сфері захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини, що виникають у процесі захисту суб'єктивних цивільних прав учасників договірних зобов'язань.

Предметом дослідження є норми вітчизняного законодавства, що регулюють питання захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях, наукові праці з тематики дисертаційного дослідження, матеріали судової практики, пов'язаної із захистом цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Методи дослідження. Для досягнення визначеної мети і поставлених завдань у процесі дослідження використано філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання. Зокрема, *діалектичний метод* застосовувався при дослідженні понять «захист», «суб'єктивне право», «право на захист», «спосіб захисту», «форма захисту» тощо та встановленні їх специфічних ознак, розкритті зв'язків між поняттями «захист», «право на захист» та іншими правовими явищами (*підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 3.1*). Крім того, використання *діалектичного методу* дозволило окреслити передумови для вироблення ефективного механізму правового регулювання відносин, що виникають у процесі реалізації права на захист прав у договірних зобов'язаннях. Використання *історико-правового методу* дозволило дослідити генезу формування підходів щодо розуміння сутності та природи цивільно-правового захисту, його структури, місця права на захист суб'єктивних прав у системі цивільних прав, співвідношення понять «самозахист цивільних прав у договірних зобов'язаннях» і «заходи оперативного впливу» та ін. (*розділ 1, підрозділи 2.1, 3.2*). За допомогою *метафізичного методу* здійснено диференціацію таких понять, як «спосіб захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях», «форми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях», «способи самозахисту» тощо, та проаналізовано окремі їх види (*розділи 2, 3*). *Формально-логічний метод* використано для формулювання понять захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, способу захисту, форми захисту, засобу захисту, самозахисту тощо, встановлення та аналізу особливостей цих понять (*підрозділ 1.1, розділи 2, 3*). Використання *синергетичного методу* дозволило дослідити та визначити природу інституту захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях в сукупності його основних ознак, елементів та

встановити зв'язки між елементами його структури (*підрозділ 1.1*). *Метод аналізу та синтезу* використовувався при вивченні складових елементів захисту цивільних прав, права на захист, ефективності правового регулювання відносин, що виникають у процесі його реалізації (*підрозділи 1.1, 1.2, розділ 2*). За допомогою *індуктивного та дедуктивного методів* вдалося встановити місце категорії захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях та його елементів у цивільному праві (*підрозділи 1.1, 2.1*). *Порівняльно-правовий метод* дав змогу виявити і визначити шляхи імплементації позитивного зарубіжного досвіду законотворення, правової доктрини та судової практики у сфері правового регулювання відносин щодо здійснення учасниками договірних правовідносин права на захист їх суб'єктивних прав у вітчизняну правову систему (*підрозділи 1.2, 3.2*). Використання судової практики як метод наукового дослідження допомогло встановити розуміння сутності захисту і права на захист судовою практикою (*підрозділ 1.2, розділ 2, підрозділ 3.1*). *Метод правового моделювання* був використаний з метою формулювання відповідних пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України та практики його застосування (*підрозділи 1.2, 2.2, 2.2, 3.1*).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці комплексним системним дослідженням теоретичних і практичних аспектів захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. У дисертації обґрунтовано концептуальні підходи до правового регулювання відносин, що виникають, змінюються та припиняються з приводу реалізації учасниками договірних правовідносин права на захист, на підставі чого сформульовано нові або такі, що містять елементи новизни, положення, які виносяться на захист:

вперше:

1) запропоновано під захистом суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях розуміти систему допустимих правомірних дій, прийомів, заходів, які вчиняються стороною договору – носієм порушеного,

оспорюваного чи невизнаного суб'єктивного договірною права самостійно або шляхом звернення до компетентних суб'єктів владних повноважень з метою усунення перешкод у здійсненні цього права, його відновлення, а також відшкодування шкоди, завданої порушенням чи іншим неправомірним посяганням на суб'єктивне договірне право;

2) виділено специфічні ознаки способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях: а) особлива сфера застосування (сфера договірних правовідносин; б) специфічність правового статусу суб'єктів (сторони договору, а також треті особи); в) альтернативність джерел нормативного закріплення (закон, цивільно-правовий договір, правовий звичай); г) специфічність форм зовнішнього вираження (активні дії, правомірна бездіяльність);

3) запропоновано за критерієм різновидів порушення договірних зобов'язань трьохступеневу систему підстав виникнення права на захист у договірних зобов'язаннях: 1) загальні підстави – порушення договірних прав, зумовлене порушенням договірною зобов'язання; 2) спеціальні підстави – невиконання чи неналежне виконання договірною зобов'язання; 3) індивідуальні підстави – кожен деталізований у нормах ЦК України та безпосередньо у договорі вид невиконання і неналежного виконання договірних зобов'язань (продаж товару неналежної якості, виконання роботи з відступами від умов договору, істотні відступи тощо);

4) обґрунтовано подвійність правової природи цивільно-правової категорії сплати процентів за користування чужими грошовими коштами, яка проявляється в тому, що, з одного боку, в договірних конструкціях позики, кредиту, банківського вкладу, банківського рахунка обов'язок щодо сплати боржником процентів за користування чужими грошовими коштами не носить характеру відповідальності, а навпаки, є законним грошовим зобов'язанням, обумовленим сторонами договору добровільно. З іншого боку, в таких договорах, як договір купівлі-продажу та договір ренти, вимога кредитора про сплату боржником процентів за користування чужими коштами є правовим

наслідком невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань та спрямована на захист суб'єктивних прав у договірних правовідносинах;

5) запропоновано за критерієм форми захисту класифікацію засобів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях на: а) засоби захисту, які застосовуються в межах юрисдикційної форми захисту, куди слід включати усі різновиди звернень із матеріально-правовими вимогами про захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях (позовні заяви, заперечення проти позовів, клопотання, заяви, скарги та ін.); б) засоби захисту, які застосовуються в межах неюрисдикційної форми захисту, куди слід включати усі різновиди звернень суб'єктів договірних правовідносин з матеріально-правовими вимогами в рамках самостійної протидії неправомірним посяганням на їх права безпосередньо до осіб, які здійснюють такі посягання, або в рамках здійснення альтернативного врегулювання спорів;

б) зроблено висновок про доцільність співвідношення порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях і правопорушень у договірних правовідносинах як цілого і його частини. Критерієм недоцільності їх ототожнення є специфіка правових заходів, застосовуваних внаслідок вчинення порушення суб'єктивних цивільних прав та правопорушень;

7) доведено, що визначення фактичного обсягу права на захист у договірних зобов'язаннях не супроводжується певною сталою для усіх випадків порушення прав формулою, а залежить від низки об'єктивних чинників, серед яких: а) специфіка підданого неправомірному посяганням суб'єктивного цивільного права; б) характер такого неправомірного посягання; в) негативні наслідки, заподіяні таким посяганням; г) специфіка об'єкту договірних правовідносин; г) правовий статус суб'єктів договірних правовідносин;

удосконалено:

8) визначення права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях як забезпеченої нормою закону правомочності, що входить до змісту суб'єктивного цивільного права, породжуваного договірним правовідношенням, та передбачає можливість його носія самостійно здійснити

протидію неправомірному посяганню на суб'єктивне цивільне право або звернутися до суб'єктів владних повноважень для застосування заходів державного примусу з метою припинення порушення, невизнання, оспорювання суб'єктивного цивільного права, його відновлення та усунення негативних наслідків неправомірного посягання на нього;

9) розуміння механізму захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях як структурованої системи послідовних дій управомочених суб'єктів із протидії неправомірному посяганню на суб'єктивне право учасника договірної правовідносини, яка характеризується динамічністю і нормативною впорядкованістю, та передбачає вибір і застосування ефективних форм, способів і засобів захисту, адекватних характеру неправомірного посягання на суб'єктивне договірне право, задля досягнення кінцевої мети захисту – відновлення можливості носія порушеного суб'єктивного договірної права щодо безперешкодної реалізації правомочностей, які входять до його змісту;

10) визначення поняття створення реальної загрози порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях, під яким запропоновано розуміти обставини об'єктивної дійсності, зумовлені недобросовісною поведінкою однієї зі сторін за договором, настання яких створює дійсну небезпеку порушення договірної зобов'язання та неминуче призведе до порушення прав іншої сторони договору, а також до заподіяння негативних для неї наслідків;

11) аргументи, що зміст права на захист цивільних прав із договірних зобов'язань складає сукупність правомірних, допустимих та не заборонених законом можливостей, якими наділяється носій суб'єктивного цивільного права в рамках протидії протиправному посяганню на нього з метою його відновлення, а також усунення негативних наслідків такого посягання, і які знаходять свій зовнішній вираз як у самостійних правомірних діях суб'єкта порушеного цивільного права, так і в зверненні до компетентних державних органів з метою застосування останніми заходів примусового характеру;

12) розуміння нотаріального захисту суб'єктивних прав у договірних зобов'язаннях як самостійного різновиду юрисдикційної форми захисту, що здійснюється уповноваженою державою фізичною особою – нотаріусом, унікальність якого у порівнянні з іншими різновидами полягає в тому, що: а) безпосередня реалізація покладених на нотаріусів завдань і повноважень із вчинення нотаріальних дій водночас є і нотаріальним захистом як протидією неправомірному посягання на суб'єктивні права та інтереси учасників договірних правовідносин; б) правовою підставою для звернення до нотаріуса за захистом договірних прав є не стільки їх порушення як юридичний факт, що мав місце, як створення загрози такого порушення, що вказує на здебільшого превентивний характер нотаріального захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях;

набули подальшого розвитку:

13) обґрунтування, що визнання права як способу захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є належним, допустимим і ефективним правовим прийомом у випадку невизнання чи оспорювання суб'єктивного цивільного права учасника договірних правовідносин і полягає в усуненні судом стану правової невизначеності шляхом встановлення факту наявності чи відсутності в учасника договірних правовідношення суб'єктивного права, результатом чого у випадку визнання наявності права є забезпечення можливості вчинення власних позитивних дій носієм невизнаного чи оспорюваного права;

14) аргументи щодо можливості визнання припинення дії, що порушує право, як належного та ефективного способу захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, на основі притаманності йому таких специфічних ознак, як: а) припинення дії, що порушує право, носить як загальний, так і спеціальний характер, оскільки знаходить своє закріплення і в п. 3 ч. 1 ст. 16 ЦК України, і в ч. 2 ст. 611 ЦК України; б) порушення суб'єктивного права, що є підставою для застосування припинення дії, що порушує право, повинно проявлятися виключно у формі активної поведінки боржника шляхом вчинення ним дій, від яких він повинен був утриматися згідно з умовами договору; в)

порушення права повинно бути систематичним та тривати на момент звернення кредитора з вимогою про його припинення; г) припинення дії, що порушує право, може бути реалізоване як в юрисдикційній формі шляхом звернення до суду, так і в порядку самозахисту шляхом звернення з відповідною вимогою до боржника;

15) позиція щодо необхідності сприйняття заходів оперативного впливу як спеціальних способів самозахисту, що обґрунтовується спорідненістю правової природи цих інститутів та відповідно наявністю низки визначальних спільних ознак, серед яких: 1) однакові правові підстави для застосування самозахисту і заходів оперативного впливу – порушення суб'єктивного цивільного права учасника договірної правовідносини або створення реальної загрози такого порушення; 2) однакова суб'єктна специфіка їх реалізації – уповноваженою особою є учасник договірної правовідносини, який здійснює самозахист та застосовує заходи оперативного впливу самостійно та в односторонньому порядку; 3) однакова мета їх застосування – протидія неправомірному посягання на суб'єктивні цивільні права учасника договірної правовідносини.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що сформульовані висновки та пропозиції можуть бути використані для подальших досліджень проблем захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Обґрунтовані у дисертаційному дослідженні висновки та пропозиції можуть бути використані у:

– нормотворчій діяльності – при удосконаленні механізму захисту прав учасників договірних відносин;

– науково-дослідній сфері – як методологічне підґрунтя для подальших науково-теоретичних досліджень способів та форм захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях;

– правозастосовчій діяльності судових та інших юрисдикційних органів при вирішенні спорів, пов'язаних із реалізацією права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях;

– освітньому процесі при викладанні дисципліни «Цивільне право України», спецкурсу «Договірне право», а також при підготовці підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій.

Наукові розробки, висновки та рекомендації автора були використані у практичній діяльності: Адвокатського бюро «Андрія Костенка» (акт впровадження від 10 жовтня 2023 р.); Адвокатського об'єднання «Лексарс» (акт впровадження від 12 жовтня 2023 р.); акціонерного товариства Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України» (акт впровадження від 13.10.2023 № 10/2023Л-2). Основні положення та результати дисертаційної роботи використано в освітньому процесі Західноукраїнського національного університету (акт впровадження № 126-29/2474 від 28.11.2023).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Сформульовані в роботі теоретичні положення, висновки та рекомендації, які виносяться на захист, отримані автором самостійно.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дослідження були апробовані у виступах на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях: міжнародній науково-практичній конференції «Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення», присвяченій 25-й річниці Конституції України (м. Київ, 22 червня 2021 р.); XI Міжнародному цивілістичному форумі «На шляху до європейського приватного права» (м. Київ, 12–13 жовтня 2021 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Україна на шляху до європейського приватного права в сфері економічних відносин» (Матвеевські цивілістичні читання) (м. Київ, 22 жовтня 2021 р.); XX науково-практичній конференції «Доктрина приватного права: традиції та сучасність» (присвяченій 100-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора В. П. Маслова) (м. Харків, 04 лютого 2022 р.); науково-практичній конференції «Проблеми цивільного права та процесу», присвяченій 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 20 травня 2022 р.); XXI науково-практичній конференції «Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування» (присвяченій 101-й річниці з дня

народження доктора юридичних наук, професора В. П. Маслова) (м. Харків, 17 лютого 2023 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених» (м. Київ, 18 травня 2023 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи опубліковані у 13 наукових працях, з яких: 1 монографія, 4 статті у наукових фахових виданнях України, 1 – у закордонному виданні, 7 праць апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи – 264 сторінки (основний текст – 209 сторінок). Список використаних джерел налічує 205 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ПРАВО НА ЗАХИСТ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

1.1. Поняття і зміст права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях

Розпочинаючи аналіз особливостей реалізації права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях, насамперед доцільно наголосити, що з часу появи зобов'язань як приватно-правової конструкції спостерігається стійка тенденція до посилення ролі договору та збільшення питомої ваги договірних правовідносин серед інших відносних юридичних зв'язків між особами. «У прадавні часи більшість зобов'язань виникало з деліктів, а договори передбачали наявність нерозривного особистого зв'язку кредитора з боржником, що накладало відбиток як на виконання зобов'язання, так і на відповідальність за його невиконання, яка мала характер особистого покарання. Але відтоді, коли у зобов'язанні почали вбачати майновий, а не особистісний елемент, стрімко розгорнулися саме договірні зобов'язання, що відіграло провідну роль у становленні ринкової економіки, оскільки швидкий торговельний оборот разом із правом власності став майновим підґрунтям вказаної системи господарювання» [1, с. 58].

Загалом же слід підкреслити, що забезпечення можливостей суб'єктів цивільно-правових відносин вільно укладати і належно виконувати договори, а також оперативно та ефективно вирішувати суперечки, що виникають у цій сфері, є основоположним та визначальним для активного розвитку ринкових відносин. Створення міцного правового фундаменту для неухильного виконання судових рішень у сфері захисту прав та інтересів, що впливають із укладення цивільно-правових договорів, безумовно, посилює стабільність комерційних відносин та зменшує невизначеність, запевняючи інвесторів у

тому, що їх договірні права знайдуть негайний та повноцінний захист у судових інстанціях. Коли ж процедура протидії порушенням прав та законних інтересів є надто бюрократичною та обтяженою обов'язковим виконанням різноманітних формальностей або коли договірні суперечки не можуть бути вирішені своєчасно та ефективно, економіка держави змушена покладатися на менш ефективну комерційну практику, що значно обмежує можливості залучення інвестицій й уповільнює економічне зростання та розвиток. З огляду на вказане важливість створення правових гарантій для належного захисту прав та інтересів учасників договірних правовідносин є об'єктивною та не потребує додаткової аргументації.

Аналіз цивільного законодавства дозволяє стверджувати, що захисту суб'єктивних прав присвячена доволі значна кількість норм Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), основною серед яких є ст. 15 ЦК України, яка закріплює що «кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання» [2]. З цього приводу важливо зазначити, що положення вказаної статті ЦК України ґрунтуються на нормах Конституції України, які, будучи нормами прямої дії, у свою чергу закріплюють систему правових гарантій щодо забезпечення безперешкодної реалізації суб'єктивних прав учасників правовідносин та протидії у випадку їх порушення, невизнання чи оспорювання. Зокрема, ст. 13 Конституції України говорить про те, що «держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки» [3]. У ст. 42 Конституції України йдеться про те, що «держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів» [3]. Чи не найважливішими у контексті захисту прав та інтересів учасників договірних відносин є положення ст. 55 Конституції України про те, що «права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [3]. Із

наведеного переліку правових норм може скластись враження про створення повноцінної правової бази, яка дозволяє учасникам цивільного обігу ефективно захищати свої суб'єктивні цивільні права, проте, на жаль, правозастосовча практика свідчить про наявність значного кола проблем, пов'язаних із неналежним, несумлінним здійсненням прав і виконанням обов'язків, вчиненням дій в обхід закону, а також зі зловживанням договірними правами. Варто зазначити про серйозні обмеження суб'єктивних цивільних прав в період дії воєнного стану, коли неналежним чином забезпечуються право на справедливий суд, виконання рішень судів; послідовність судової практики тощо.

Крім того, невирішеною залишається й низка теоретичних питань, пов'язаних із розумінням сутності захисту суб'єктивних прав, правової природи і систематизації способів та форм захисту тощо. Одним із питань, які зумовили довготривалі дискусії серед науковців, є питання про те, чи право на захист є самостійним суб'єктивним правом, чи його складовим елементом. В цілому дослідження питання юридичної природи права на захист, яке є частиною загальних вчень про захист суб'єктивних цивільних прав, має не лише теоретичне, а й практичне значення, адже від правильного змістового тлумачення права на захист, у тому числі договірних прав та інтересів, і його правової кваліфікації залежить вирішення практичних питань правотворчості та правозастосування, а також належне та безперешкодне здійснення суб'єктивних прав і виконання обов'язків.

Ще В. П. Грибанов, який детально досліджував природу права на захист у матеріально-правовому аспекті, наголошував на незначній увазі в цивілістичній науці питанням захисту цивільних прав з погляду належного уповноваженій особі права на захист. Не прижився в цивілістичній науці та практиці сам термін «право на захист». У зв'язку з цим виникає питання про правомірність вживання з точки зору цивільного і цивільно-процесуального законодавства та з точки зору цивілістичної науки самого поняття «право на захист» [4, с. 153].

Враховуючи вказане, вважаємо за доцільне більш детально розглянути питання сутності права на захист як цивільно-правової категорії.

Н. С. Кузнецова з цього приводу зазначає, що «правове регулювання будь-яких суспільних відносин, пов'язане з процесом трансформації правових приписів у площину фактичних суспільних відносин, передбачає, що кожне суб'єктивне право в разі його порушення гарантовано забезпечується можливістю його примусового відновлення або захисту» [5, с. 100]. З урахуванням зазначеного захист можемо визначити як одну із забезпечених державою гарантій безперешкодної реалізації будь-якого суб'єктивного права, у тому числі й того, що випливає із договірних зобов'язань, та протидії його можливим порушенням, при чому механізм реалізації захисту спрямований на відновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного суб'єктивного права. Натомість під механізмом захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях розумітимемо структуровану систему послідовних дій уповноважених суб'єктів із протидії неправомірному посягання на суб'єктивне право учасника договірних правовідношення, яка характеризується динамічністю і нормативною впорядкованістю, та передбачає вибір і застосування ефективних форм, способів і засобів захисту, адекватних характеру неправомірному посягання на суб'єктивне договірне право, задля досягнення кінцевої мети захисту – відновлення можливості носія порушеного суб'єктивного договірного права щодо безперешкодної реалізації правомочностей, які входять до його змісту.

Оскільки визначення поняття «захист суб'єктивного права» у вітчизняному законодавстві відсутнє звернімося до цивілістичної доктрини, положення якої разом з тим також не містять уніфікованої позиції щодо сутності цього поняття з огляду на високий рівень його абстрактності. Узагальнюючи існуючі в науці підходи до правової природи захисту суб'єктивних прав, Т. В. Боднар вказує, що «одні автори під захистом цивільних прав і інтересів, зазвичай, розуміють встановлені законом заходи, спрямовані на відновлення або визнання цивільних прав і захист інтересів у разі

їх порушення чи оспорювання; інші кваліфікують зазначені правоохоронні заходи як способи захисту цивільних прав і акцентують увагу на суб'єктивному праві на захист, тобто на можливості управляти суб'єктом в процесі його здійснення; треті визначають зміст захисту цивільних прав і інтересів суб'єктів цивільно-правових відносин як діяльність, спрямовану на усунення перешкод у здійсненні цивільних прав і виконанні обов'язків» [6, с. 114–115]. Проаналізувавши вказане, на нашу думку, розмежування усіх трьох підходів носить доволі умовний характер, оскільки в основному вони відрізняються один від одного за критерієм формального визначення поняття захисту (як заходи, способи захисту і діяльність), при цьому кожен із них містить у своїй основі сприйняття захисту як сукупності активних дій уповноваженого суб'єкта, що за своєю сутністю є адекватною та дозволеною законом реакцією на протиправне посягання на суб'єктивне право.

Традиційно поняття «захист» визначається як «державно-примусова діяльність, спрямована на здійснення «відновлювальних» завдань – відновлення порушеного права, забезпечення юридичного обов'язку» [7, с. 181]. Цю концепцію підтримує вітчизняний вчений-процесуаліст Ю. Д. Притика, на думку якого традиційне визначення поняття захисту прав варто дещо модифікувати, поклавши в його основу саме «категорію діяльності, що дасть змогу повніше відобразити притаманні цьому правовому явищу якості. Тобто захист прав може бути визначений як юридична діяльність, спрямована на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав та припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення» [8, с. 16–17]. Схожу концепцію розуміння захисту суб'єктивних прав відстоював В. В. Луць, який під цим поняттям розумів «сукупність дозволених законом дій, прийомів, способів, що використовуються особою, право якої порушено, або може бути порушено чи оспорюється, з метою відновлення порушеного (оспорюваного) права, припинення правопорушення чи запобігання вчиненню правопорушення та відшкодування спричиненої шкоди» [9, с. 185, 187].

У свою чергу О. О. Кот пропонує категорію захист цивільних прав розкривати через систему заходів [10, с. 179]. С. І. Шимон також дотримується цієї позиції і визначає цивільно-правовий захист «як систему активних заходів, які застосовуються суб'єктом цивільного права, компетентними державними чи іншими органами, спрямованих на усунення порушень цивільного права чи інтересу, покладення виконання обов'язку по відновленню порушеного права на порушника» [11, с. 683–684].

На нашу думку, для того, щоб встановити найбільш доречний і точний термін для означення поняття захисту, слід звернутися до тлумачного словника. Так, слово «діяльність» традиційно трактується як застосування своєї праці до чого-небудь [12, с. 311]. Крім того, під діяльністю також розуміють процес (процеси) активної взаємодії суб'єкта з об'єктом, під час якого суб'єкт задовольняє свої потреби чи досягає мети [13]. Натомість поняття «захід» тлумачиться в словниках як сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь [14, с. 380]. Із вказаного цілком очевидним є те, що визначення захисту як діяльності призводить до сприйняття його як цілеспрямованого процесу взаємодії суб'єкта захисту із відповідним об'єктом, яким є порушене суб'єктивне право, тобто у цьому випадку ключовим у розумінні поняття захисту є його процесуальний аспект. У свою чергу, визначаючи захист як заходи, які є сукупністю дій, що вчиняються для досягнення мети з відновлення порушеного суб'єктивного права, основна увага зосереджується на матеріально-правовій природі цього поняття.

З метою вирішення питання про те, яка сторона захисту суб'єктивних прав є превалюючою, доречно навести твердження О. О. Кота, що, «незважаючи на те, що право на захист на практиці найчастіше реалізується через процесуальні норми, не викликає сумніву, що за своєю сутністю воно є передусім матеріально-правовою, а не процесуальною категорією, хоча і тісно пов'язаною з процесуальними нормами» [15, с. 114–115]. Цікавою з цього приводу є думка Г. П. Тимченка, який, досліджуючи взаємозв'язок матеріального і процесуального аспектів права на захист, наголошує, що

процесуальне право повинно забезпечити здійснення будь-якого суб'єктивного права або інтересу, що охороняється законом, витікаючи з даних галузей матеріального права, будь-яких суб'єктів цих галузей. Стосовно цивільного процесуального права це означає, що воно повинно забезпечити захист будь-якого суб'єктивного права або інтересу, що охороняється цивільним законодавством. Суб'єкти цивільного права повинні отримати можливість брати участь в цивільному процесі, щоб захистити свої права та інтереси і вони повинні бути наділені комплексом прав, які давали б можливість здійснити такий захист [16, с. 58–59].

З урахуванням вказаного, на нашу думку, у розумінні поняття захисту як цивільно-правової категорії акцент слід робити саме на матеріальній його складовій, оскільки право на захист виникає внаслідок порушення матеріального суб'єктивного права, а зміст захисту полягає у вчиненні допустимих дій щодо протидії неправомірному посягання на суб'єктивне право. При цьому безпосереднє здійснення цих дій відображає процесуальну сторону захисту, до якої, на нашу думку, доречно застосовувати термін «діяльність».

Беручи до уваги усе вищевикладене, пропонуємо під захистом суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях розуміти систему допустимих правомірних дій, прийомів, заходів, які вчиняються стороною договору – носієм порушеного, оспорюваного чи невизнаного суб'єктивного договірного права самостійно або шляхом звернення до компетентних суб'єктів владних повноважень з метою усунення перешкод у здійсненні цього права, його відновлення, а також відшкодування шкоди, завданої порушенням чи іншим неправомірним посяганням на суб'єктивне договірне право.

При дослідженні правової природи захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях доцільно також присвятити окрему увагу ще одному доволі дискусійному питанню, пов'язаному зі співвідношенням понять «захист прав» та «охорона прав», необхідність розмежування яких неодноразово обґрунтовувалась у численних наукових працях. При цьому

протилежним і доволі суперечливим є підхід, який зустрічається у площині правозастосовчої практики і знаходить своє відображення в позиціях окремих судових органів. Зокрема, Хорольський районний суд Полтавської області у своєму рішенні від 28.04.2021 року у справі № 548/639/21 зазначає, що «захист цивільних прав – це передбачені законом способи охорони цивільних прав у разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення» [17]. На нашу думку, такий підхід потребує уточнень та коригування, адже необґрунтоване ототожнення понять охорони і захисту суб'єктивних прав зумовлює виникнення проблем як теоретичного, так і практичного характеру.

В цілому в науці цивільного права виділяють як мінімум три основні концепції, які по-різному визначають співвідношення захисту і охорони суб'єктивних прав і інтересів. Представники першої концепції розглядають в якості правових заходів охорони всі заходи, спрямовані на забезпечення як розвитку цивільних правовідносин у їх нормальному, непорушеному стані, наприклад закріплення цивільної право- та дієздатності суб'єктів, встановлення обов'язків тощо, так і відновлення порушених чи оспорюваних прав та інтересів. При цьому охорона у вузькому сенсі слова називається захистом і включає в себе лише заходи, спрямовані на відновлення або визнання цивільних прав і захист інтересів при їх порушенні або оспорюванні [18, с. 335]. Схожої позиції дотримувався також О. С. Іоффе, який вказував, що охорона прав – це не що інше, як захист відносин власності у випадку їх порушення; при цьому дослідник не визначав поняття захисту, вживаючи його як синонім охорони прав [19, с. 3–4]. Зазначимо, що на сучасному рівні розвитку регулятивно-охоронних цивільних правовідносин концепція щодо синонімічного сприйняття понять охорони і захисту цивільних прав не знаходить значної підтримки у наукових колах, однак її прояви, як зазначалось вище, присутні у площині правозастосування.

Представники другої концепції не ототожнюють поняття охорони і захисту суб'єктивних цивільних прав, проте наголошують на доцільності їх сприйняття як цілого і його частини. Так, А. О. Штанько вказує, що «охорона і

захист споріднені, однак не тотожні правові категорії; «охорона» – поняття ширше за обсягом, ніж «захист», адже охоплює всю сукупність заходів, що забезпечують нормальний перебіг реалізації прав; захист розглядається як момент, форма охорони, динамічна її функція, правозахисна діяльність, яка є складовою правоохоронної діяльності, а також як інститут забезпечувального механізму існування прав, свобод та законних інтересів, що має особливий правовий режим; захист виникає лише після вчинення порушення або за наявності виникнення реальної загрози такого порушення та полягає в усуненні перешкод у здійсненні прав і обов'язків і відновленні прав у разі їх порушення та здійснюється винятково правовими засобами» [20].

Третя концепція пов'язана із необхідністю чіткого категоріального розмежування понять охорони і захисту цивільних прав та інтересів. Так, на думку Я. П'янової, охорона і захист є різноплановими, різноплощинними категоріями. «Охорона – категорія етапу нормального існування суб'єктивного права, при чому категорія, що належить до явищ об'єктивного права, яким регулюються ті можливості, що надаються суб'єктам як учасникам конкретних правовідносин. Захист – категорія суб'єктивного права в порушеному стані. Це міра можливої поведінки особи, права якої порушені, яку вона обирає з тих можливостей, що їй надаються об'єктивним правом» [21, с. 4, 7]. С. І. Шимон також зазначає, що «в основі правової охорони визначальними є принципи забезпечення непорушності та здійснення цивільних прав і заходи, спрямовані на попередження порушень цих прав. Водночас захисні норми спрямовані насамперед на відновлення вже порушеного права та усунення перешкод у його здійсненні шляхом вчинення відповідних дій. В цих нормах передбачається певна низка заходів, за допомогою яких потерпіла особа забезпечує реалізацію права на захист свого порушеного права чи інтересу, які в сукупності своїй утворюють відповідний правовий механізм захисту прав особи, який міститься в кожній галузі права» [11, с. 683].

Д. В. Боброва та О. В. Дзера під поняттям «охорона цивільних прав» також розуміють систему заходів, що забезпечують кожному носієві

суб'єктивних цивільних прав можливість належної їх реалізації. Зазначена система, на переконання науковців, «включає в себе заходи не лише правового, а й економічного, політичного, організаційного, виховного та іншого характеру, спрямовані на забезпечення усіх необхідних умов для здійснення суб'єктом своїх прав. До правових заходів охорони належать усі визначені законодавством цивільно-правові заходи, за допомогою яких забезпечується функціонування та розвиток цивільних правовідносин у їх нормальному, непорушеному стані» [22, с. 232-233].

Отже, за наведеною вище третьою концепцією поняття охорони і захисту прав чітко розмежовуються, при чому основним критерієм цього розмежування є наявність чи відсутність юридичного факту – порушення чи іншого посягання на суб'єктивне цивільне право. Вбачається, що до настання такого юридичного факту процес безперешкодного здійснення суб'єктивного цивільного права у договірному зобов'язанні забезпечується заходами правової охорони і протікає статично, що свідчить про її регулятивний характер; натомість після вчинення неправомірного посягання на цивільне право нормальна його реалізація суб'єктом стає неможливою, що зумовлює необхідність застосування заходів захисту, спрямованих на відновлення порушеного права і усунення перешкод у його здійсненні. Крім того, існує й думка, що шляхом застосування заходів правової охорони досягається контроль за додержанням прав, профілактика, попередження правопорушень, усунення їх причин [23, с. 13], тобто до основних функцій охорони прав відносять не лише регулятивну, а й превентивну функцію, що знаходить свій прояв у попередженні порушень суб'єктивного цивільного права або інших посягань на нього.

На нашу думку, істинність чи хибність вказаної позиції лежить у площині розуміння підстав для здійснення права на захист і безпосередньо залежить від того, що слід до них відносити. Якщо стверджувати, що правовим підґрунтям до застосування правозахисних заходів є порушення, невизнання і оспорювання, як це відображено у положеннях ч. 1 ст. 15 ЦК України, то в цілому можна говорити про регулятивно-превентивний характер інституту

охорони цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Проте, якщо ж підтримувати доволі поширене у цивілістиці вчення про превентивний захист суб'єктивного права, який, до речі, знаходить свій прояв і в низці законодавчих положень, зокрема, у ч. 2 ст. 4 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [24], то вбачається, що охорона суб'єктивних прав, які впливають із договірних зобов'язань, виконує виключно регулятивну функцію із формування найбільш сприятливого правового середовища для здійснення суб'єктом договірних правовідносин своїх прав.

З урахуванням того, що дослідження юридичних підстав реалізації права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях буде проведене у наступних підрозділах, не вбачаємо за доцільне детально розглядати вказану наукову проблему на цьому етапі. Крім того, не прагнучи поставити остаточну крапку у тривалій дискусії щодо співвідношення понять «охорона прав» і «захист прав», зазначимо, що в будь-якому випадку необхідність чіткого окреслення меж між поняттями «охорона суб'єктивних прав» і «захист суб'єктивних прав» не викликає жодних заперечень, при цьому основним критерієм для розмежування цих понять, на нашу думку, слід вважати напрями правового впливу категорій охорони і захисту на договірні відносини. Зокрема, під охороною цивільних прав у договірних зобов'язаннях необхідно розуміти систему передбачених законом заходів, що спрямовані на створення і забезпечення умов для вільної та безперешкодної реалізації суб'єктами договірних зобов'язань належних їм суб'єктивних прав, на відміну від захисту, право на яке виникає тільки внаслідок встановлених законом юридичних фактів, а саме порушення договірних зобов'язань, і має своєю основною метою їх усунення.

Щодо поняття права на захист варто наголосити на його розгляді в об'єктивному і суб'єктивному сенсі. На нашу думку, якщо розуміння права на захист в об'єктивному сенсі не викликає жодних дискусій, то суб'єктивний сенс цього права тісно пов'язаний із поняттям «суб'єктивне цивільне право» і безпосередньо залежить від того, які правомочності слід до нього включати.

Так, на переконання М. І. Матузова, «суб'єктивне право – це право, що належить особі (суб'єкту), гарантоване законом і всіма соціально-економічними умовами соціалістичного суспільства, що дозволяє його володільцю здійснювати в рамках закону певні дії, користуватися певними соціальними благами, вимагати відповідної поведінки від інших (зобов'язаних) осіб і звертатися в разі потреби за захистом до органів держави» [25, с. 132].

Схожу позицію щодо змісту суб'єктивного права займали О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородський, які свого часу стверджували, що суб'єктивне право не було б правом, якби його здійснення не забезпечувалося заходами державного примусу. Тому можливість звернутися у випадку необхідності до примусової сили державного апарату існує не паралельно з іншими, закріпленими в суб'єктивному праві можливостями, а властива для них самих, оскільки без цього вони не були б юридичними можливостями [26, с. 225].

У свою чергу О. І. Мацегорін обґрунтовує доцільність включення до змісту суб'єктивного цивільного права тріади правомочностей: 1) права на власні дії; 2) права вимоги; 3) права на захист [27]. І. В. Жилінкова з цього приводу зазначала, що «суб'єктивне право є гарантованою правом мірою можливої або дозволеної поведінки особи, змістовну складову якого становить низка відповідних правомочностей, серед яких: 1) можливість діяти особисто; 2) можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи; 3) можливість звертатися до компетентних державних органів заради застосування державного примусу в разі невиконання контрагентом своїх обов'язків; 4) можливість користуватися соціальними благами на основі певного суб'єктивного права» [28, с. 101].

Натомість низка вчених спростовують позицію щодо необхідності сприйняття права на захист як правомочності будь-якого суб'єктивного цивільного права і навпаки відстоюють його самостійність. Так, на думку С. Ф. Кечекьяна, суб'єктивне цивільне право являє собою забезпечену законом міру можливої поведінки (право на власні дії) і міру дозволеної поведінки (право на чужі дії) без включення до його складу в якості третього елементу

можливості вдатися до заходів державного примусу, оскільки можливість змусити супроводжує суб'єктивне право, але не складає його сутності [29, с. 58–59].

На переконання З. В. Ромовської, «якщо суб'єктивне право може функціонувати без якогось компонента, то він не становить сутності цього суб'єктивного права, а являє собою стосовно останнього явище самостійне» [30, с. 11]. «Оскільки ж можливе існування суб'єктивного права, не забезпеченого захистом (наприклад, право після спливу позовної давності), ці доводи науковця начебто повинні доводити, що право на захист не може вважатись правомочністю самого суб'єктивного права» [10, с. 191].

Найбільш компромісною позицією, яка по суті є синтезом двох перших, є позиція щодо того, що право на захист є одним з правомочностей суб'єктивного цивільного права. У той же час його, як і будь-яке інше право, можна розглядати в якості самостійного суб'єктивного права. Воно виникає в момент порушення (оскарження) суб'єктивного цивільного права і реалізується в рамках виникаючих при цьому охоронних цивільних правовідносин. Виникнення самостійного суб'єктивного права одночасно є реалізацією правомочності основного суб'єктивного цивільного права. Право на захист можна назвати похідним суб'єктивним правом [31, с. 148].

Тобто, як вбачається із вищенаведеного, аналіз існуючих у цивілістиці підходів до правової природи права на захист дозволяє стверджувати про значний рівень дискусійності цього питання та – з огляду на це – складність віднайдення уніфікованого і остаточного його вирішення. Разом із тим, найбільш слушною, на наш погляд, є домінуюча в цивілістиці позиція щодо сприйняття права на захист як окремого елемента (правомочності) суб'єктивного права. На користь підходу щодо необхідності сприйняття права на захист як елемента суб'єктивного цивільного права свідчить низка важливих аргументів, серед яких:

1) з урахуванням положень ст. 55 Конституції України та ст. 15 ЦК України кожне без винятку суб'єктивне цивільне право може бути захищене у випадку його порушення, невизнання чи оспорювання;

2) право на захист виникає чи набувається одночасно із суб'єктивним цивільним правом, адже саме воно є забезпеченою силою державного примусу основною гарантією безперешкодної реалізації останнього та не існує поза його межами;

3) право на захист є невіддільним від суб'єктивного цивільного права, не може передаватися і відчужуватися окремо від нього; реалізацію суб'єктивного цивільного права завжди супроводжує можливість протидії порушенню правомочностей, що входять до його змісту;

4) право на захист не набувається цілеспрямовано, а виникає одночасно із суб'єктивним цивільним правом, проте його здійснення стає можливим лише внаслідок порушення основного суб'єктивного права, і саме він «запускає» механізм примусової реалізації правомочностей, які стали об'єктом правопорушення, з метою відновлення суб'єктивного права;

5) реалізація права на захист можлива тільки за наявності достатніх правових підстав, зокрема, у випадку порушення, невизнання чи оспорювання суб'єктивного цивільного права, адже безпідставне здійснення права на захист міститиме ознаки зловживання правом.

З урахуванням вказаного, на нашу думку, право на захист суб'єктивних прав у договірних зобов'язаннях слід сприймати саме як невід'ємний елемент суб'єктивного цивільного права, таке собі «право у праві», яке за умови вільного та безперешкодного здійснення перебуває у статичному стані і стає здійсненим тільки у випадку виникнення юридичних підстав для необхідності примусової реалізації правомочностей, що входять до змісту основного суб'єктивного права. Вже після досягнення мети із відновлення останнього право на захист знову повертається у так званий «режим очікування» до виникнення нових перешкод у здійсненні суб'єктивного цивільного права. У цьому знаходить свій прояв регулятивно-охоронний характер структурних

елементів суб'єктивного цивільного права. При цьому, як зазначається в юридичній літературі, «з огляду на законодавче регулювання інституту захисту прав у цивільному праві України, є підстави вважати, що встановлені в ст. 16 ЦК способи захисту цивільних прав, передбачене ст. 19 ЦК України право особи на самозахист від правопорушень та протиправних посягань, право особи здійснювати захист своїх прав на власний розсуд, закріплене у ст. 20 ЦК України, беззаперечно свідчать про те, що захист прав може здійснюватися як із залученням уповноважених органів (у порядку, передбаченому процесуальним законодавством), так і самостійно правоволодільцем без участі таких органів на підставі відповідних положень цивільного законодавства (матеріального права)» [15, с. 114–115].

Отже, незважаючи на сприйняття права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях як елемента суб'єктивного цивільного права, його сутність також слід розкривати через категорію міри дозволеної поведінки, що розкривається у забезпечених державою можливостях діяти певним чином з метою задоволення суб'єктивних потреб. У цьому випадку слід говорити про зміст права на захист.

З цього приводу В. П. Грибанов, який був прихильником підходу щодо сприйняття права на захист як елемента суб'єктивного права, свого часу писав, що право на захист у його матеріально-правовому значенні, являє собою можливість застосування по відношенню до правопорушника наступних заходів примусового впливу: 1) можливість уповноваженої особи використовувати дозволені законом способи особистого примусового впливу на правопорушника, захищати належне їй право особистими діями фактичного порядку (самозахист цивільних прав); 2) можливість застосувувати безпосередньо уповноваженою особою юридичні заходи оперативного впливу на правопорушника, що іноді не зовсім точно називають оперативними санкціями; 3) можливість уповноваженої особи звернутися до компетентних державних органів з вимогою щодо спонукання зобов'язаної особи до певного виду поведінки [4, с. 105–106].

Розвиток цієї концепції знаходить своє відображення у позиції О. О. Кота, який зазначає, що, «по-перше, суб'єкт цивільного права може самостійно вчинити певні дозволені об'єктивним правом дії з метою примусити зобов'язану особу виконати свій обов'язок. І ця правова можливість сама по собі забезпечується державним примусом через визнання правомірними засобів самозахисту та використання заходів оперативного впливу. По-друге, суб'єкт цивільного права має гарантовану можливість одразу звернутися до примусової сили державної влади і перекласти на неї завдання повернути фактичну поведінку зобов'язаної особи в межі, передбачені встановленою моделлю (нормою права на загальному рівні та суб'єктивним цивільним обов'язком на індивідуальному рівні)» [10, с. 201].

Із вказаного вбачається, що змістом права на захист цивільних прав із договірних зобов'язань є низка правомочностей носія порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права, які спрямовані на його відновлення та/або усунення перешкод у його реалізації. Інакше кажучи, зміст права на захист складає право на власні дії управомоченого суб'єкта із захисту його права, що випливає із договірних зобов'язань. При цьому, зважаючи на положення ст. 15–20 ЦК України, такими діями є:

- заходи фактичного характеру, які застосовуються управомоченим суб'єктом у процесі самозахисту цивільних прав (наприклад, притримання кредитором речі боржника до виконання останнім договірного зобов'язання);

- заходи оперативного впливу, які також застосовуються безпосередньо управомоченим суб'єктом як стороною зобов'язального правовідношення без звернення до компетентних державних органів (наприклад, одностороння відмова від виконання зобов'язання; відмова від прийняття простроченого виконання тощо);

- правоохоронні заходи державно-примусового характеру, які обов'язково супроводжуються зверненням носія порушеного суб'єктивного права до компетентного державного органу, уповноваженого використовувати інструменти легального примусу для відновлення порушених суб'єктивних

прав суб'єктів договірних відносин і усунення негативних наслідків такого порушення. правоохоронні заходи державно-примусового характеру, які обов'язково супроводжуються зверненням носія порушеного суб'єктивного права до компетентного державного органу, уповноваженого використовувати інструменти легального примусу для відновлення порушених суб'єктивних прав суб'єктів договірних відносин і усунення негативних наслідків такого порушення. До цієї групи заходів традиційно відносяться: а) цивільно-правові санкції, що за своєю природою є заходами цивільно-правової відповідальності; б) правоохоронні заходи, що безпосередньо спрямовані на усунення перешкод у реалізації суб'єктивного права, зміст яких залежить від характеру порушеного права. Це, зокрема, визнання договору недійсним, примусове виконання зобов'язання в натурі та інші заходи, передбачені, зокрема, у ст. 16 ЦК України, які не належать ні до цивільно-правових санкцій, ні до заходів оперативного впливу. При цьому характерним для таких правоохоронних заходів є те, що вони застосовуються безпосередньо тим державним органом, який розглядає і вирішує цивільно-правовий спір, що виник із договірних правовідносин [32, с. 164–165].

З огляду на вказане, робимо висновок, що реалізація права на захист цивільних прав із договірних зобов'язань з урахуванням його правової природи безпосередньо залежить від низки об'єктивних обставин, зокрема, змісту порушеного права, характеру порушення, його негативних наслідків тощо. Крім того, важливо зауважити, що фактичний обсяг права на захист також обумовлюється й іншими аспектами, серед яких – специфічний об'єкт правовідносин, що може знаходити свій прояв у наступному. Так, згідно ст. 665 ЦК України, «у разі відмови продавця передати проданий товар покупець має право відмовитися від договору купівлі-продажу» [2]. У випадку ж, «якщо продавець відмовився передати річ, визначену індивідуальними ознаками, покупець має право пред'явити продавцеві вимоги відповідно до ст. 620 ЦК України», яка у свою чергу надає покупцю «право витребувати цю річ у боржника та вимагати її передання відповідно до умов зобов'язання» [2].

Зазначимо також, що обсяг права на захист суб'єктивних цивільних прав із договірних зобов'язань може залежати і від правового статусу сторони договору – боржника, що можна продемонструвати на прикладі діяльності повного товариства: згідно зі ст. 124 ЦК України «у разі недостатності у повного товариства майна для задоволення вимог кредиторів у повному обсязі учасники повного товариства солідарно відповідають за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, на яке може бути звернене стягнення» [2]. Тобто у цьому випадку йдеться про те, що носій суб'єктивного цивільного права у межах договірних правовідносин зможе отримати відшкодування шкоди, завданої його порушенням, у повному обсязі не лише за рахунок активів повного товариства – контрагента за договором, а й за рахунок його учасників.

Отже, зміст права на захист цивільних прав із договірних зобов'язань складає сукупність правомірних, допустимих та не заборонених законом можливостей, якими наділяється носій суб'єктивного цивільного права в рамках протидії протиправному посягання на нього з метою його відновлення, а також усунення негативних наслідків такого посягання, і які знаходять свій зовнішній вираз як у самостійних правомірних діях суб'єкта порушеного цивільного права, так і в зверненні до компетентних державних органів з метою застосування останніми заходів примусового характеру. При цьому визначення фактичного обсягу права на захист у договірних зобов'язаннях не супроводжується певною сталою для усіх випадків порушення прав формулою, а залежить від низки об'єктивних чинників, серед яких: а) специфіка підданого неправомірному посягання суб'єктивного цивільного права; б) характер такого неправомірному посягання; в) негативні наслідки, заподіяні таким посяганням; г) специфіка об'єкту договірних правовідносин; г) правовий статус суб'єктів договірних правовідносин та ін.

На основі дослідження правової природи і встановлення особливостей змісту права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях, на нашу думку, можливим і доцільним є визначення основних ознак цього права, що найбільш повно окреслюють його специфіку.

По-перше, правовою підставою виникнення права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях є сукупність як мінімум двох протилежних за характером відповідності нормам закону юридичних фактів: а) правомірного – укладання цивільно-правового договору, що стало підставою для виникнення договірних зобов'язальних правовідносин; б) неправомірного – порушення закріплених у договорі суб'єктивних прав, що формують зміст договірного зобов'язання. При цьому вказані юридичні факти настають не одночасно, оскільки факт укладення договору передуює порушенню закріплених у ньому суб'єктивних прав.

По-друге, суб'єктами права на захист договірних прав є їх носії, якими є не лише сторони договору – боржник і кредитор, а й треті особи, на користь яких укладено договір і які за загальним правилом (ст. 511 і ст. 636 ЦК) також можуть вимагати виконання його умов, «якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із суті договору».

По-третє, об'єктом права на захист у договірних зобов'язаннях є закріплене у змісті конкретного договору або законі право, що зазнало неправомірних посягань з боку недобросовісного контрагента.

По-четверте, змістом права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях є не заборонені законом допустимі правомірні можливості сторони договору чи третіх осіб, на користь яких укладено договір, щодо його відновлення та усунення негативних наслідків такого посягання, які можуть бути реалізовані як самотійно, так і шляхом звернення до компетентних державних органів.

З урахуванням усього вищевказаного, на нашу думку, є достатні підстави запропонувати визначення права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях як забезпеченої нормою закону правомочності, що входить до змісту суб'єктивного цивільного права, породжуваного договірним правовідношенням, та передбачає можливість його носія самотійно здійснити протидію неправомірному посяганню на суб'єктивне цивільне право або звернутися до суб'єктів владних повноважень для застосування заходів

державного примусу з метою припинення порушення, невизнання, оспорювання суб'єктивного цивільного права, його відновлення та усунення негативних наслідків неправомірного посягання на нього [33, с. 263].

Виходячи із наведеного під механізмом захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях пропонуємо розуміти структуровану систему послідовних дій уповноважених суб'єктів із протидії неправомірному посягання на суб'єктивне право учасника договірної правовідносини, яка характеризується динамічністю і нормативною впорядкованістю, та передбачає вибір і застосування ефективних форм, способів і засобів захисту, адекватних характеру неправомірного посягання на суб'єктивне договірне право, задля досягнення кінцевої мети захисту – відновлення можливості носія порушеного суб'єктивного договірної права щодо безперешкодної реалізації правомочностей, які входять до його змісту. Елементами механізму захисту суб'єктивних договірних прав, є: 1) правові норми, принципи, умови договору, спрямовані на впорядкування відносин із захисту суб'єктивних договірних прав; 2) правозахисне правовідношення, породжуване настанням юридичного факту негативного характеру (порушення, невизнання, оспорювання суб'єктивного договірної права); 3) форми, способи і засоби захисту суб'єктивного договірної права; індивідуальний правозастосовчий акт як результат діяльності спеціально уповноважених органів чи їх посадових осіб щодо захисту суб'єктивного договірної права.

1.2. Підстави виникнення права на захист у договірних зобов'язаннях

Можливість реалізації учасником договірних відносин правомочностей щодо захисту своїх прав безпосередньо обумовлюється настанням певних юридичних фактів, які створюють правове підґрунтя для вчинення допустимих правомірних дій у рамках протидії посягання на суб'єктивне цивільне право. У теорії цивілістики вказані юридичні факти традиційно іменуються правовими

підставами виникнення та здійснення права на захист, дослідженням природи яких неодноразово присвячувалась увага вчених. Разом із тим необхідно констатувати, що чимало питань, пов'язаних із підставами виникнення права на захист, залишаються невирішеними, що зумовлює існування низки проблем теоретичного та практичного характеру. Однією із таких проблем є невизначеність щодо переліку юридичних фактів, які б опосередковували можливість носія суб'єктивного цивільного права реалізувати не заборонені законом допустимі заходи правоохоронного характеру з метою усунення перешкод до вільного здійснення правомочностей, що входять до змісту цього права. Це, у свою чергу, породжує невирішеність питань, пов'язаних зі співвідношенням категорій охорони і захисту суб'єктивних цивільних прав, що виникають із договірних зобов'язань, про що вказувалось раніше. З огляду на це, на нашу думку, визначення переліку підстав виникнення права на захист, а також дослідження їх правової природи є одним із першочергових завдань дисертаційного дослідження.

Насамперед зауважимо, що загальні підстави для захисту суб'єктивних цивільних прав законодавчо закріплені у ч. 1 ст. 15 ЦК України, згідно з якою «кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання або оспорювання» [2]. В цілому узгоджуються із цим і положення цивільного процесуального законодавства, зокрема, за ст. 2 ЦПК України «завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». Крім того, ч. 1 ст. 4 ЦПК України вказує на те, що «кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів». Із вказаного робимо висновок, що основними підставами виникнення права на захист суб'єктивних цивільних прав учасників договірних правовідносин є їх

порушення, невизнання та оспорювання, при чому вказаний перелік має характер вичерпного.

Водночас положення вітчизняного господарського та господарського процесуального законодавства у контексті визначення підстав для захисту суб'єктивних прав зумовлюють більше запитань, аніж відповідей. Так, ст. 20 ГК України, присвячена захисту прав суб'єктів господарювання та споживачів, вказує, що «держава забезпечує захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів. Кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів». При цьому в подальшому наводиться відкритий перелік способів захисту прав суб'єктів господарювання та споживачів, однак юридичні факти, які зумовлюють можливість самостійно або шляхом звернення до компетентних державних органів здійснити ці правоохоронні заходи, в кодексі взагалі не закріплюються. Разом із тим при впорядкуванні господарсько-процесуальних відносин законодавець по-іншому підійшов до вирішення питання про підстави виникнення права на захист суб'єктивних прав суб'єктів господарювання і закріпив у ст. 4 ГПК України правило, згідно з яким «юридичні особи та фізичні особи-підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування мають право на звернення до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів у справах, віднесених законом до юрисдикції господарського суду, а також для вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням» [24]. Із вказаного робимо висновок, що до основних підстав виникнення права на захист суб'єктивних прав законодавцем за аналогією з положеннями ст. 15 ЦК України та ст. 4 ЦПК України також віднесено порушення, невизнання та оспорювання суб'єктивних прав. Водночас, аналізуючи формулювання ст. 4 ГПК України, виникає питання про те, чи має місце розширення переліку підстав для захисту суб'єктивних прав шляхом включення до нього такої підстави, як створення загрози порушенню суб'єктивного права.

Загалом при тлумаченні вказаної норми процесуального закону можна дійти висновку, що особа має право на звернення до господарського суду в двох випадках: 1) з метою захисту своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів, тобто після настання юридичних фактів – порушення, невизнання чи оспорювання суб'єктивних прав; 2) для вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням, тобто коли існує реальна загроза настання порушення прав, однак при цьому відсутні вказівки, про які саме заходи йдеться і в межах якого інституту вони здійснюватимуться: охорони чи захисту суб'єктивних прав. На нашу думку, відповідь на це питання можна знайти, проаналізувавши положення ч. 1 ст. 2 ГПК України, згідно з якою «завданням господарського судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави» [24]. Із вказаного вбачається, що будь-який із вказаних у ст. 4 ГПК України випадків звернень до господарського суду супроводжується єдиною метою, якою є ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів. Отже, з урахуванням вказаного, на нашу думку, у розумінні положень ст. 4 ГПК України підставами для виникнення права на захист законодавцем визначено як порушення, невизнання чи оспорювання суб'єктивних прав, так і виникнення загрози такого порушення, що, безумовно, не узгоджується із положеннями цивільного та цивільно-процесуального законодавства.

Якщо звернутись до правозастосовної діяльності вітчизняних судів, то в цілому законодавчий підхід до визначення юридичних підстав для захисту суб'єктивних прав знаходить своє відображення у низці актів судових органів, що містять вирішення конкретних цивільних справ, а також узагальнення своєї практичної діяльності. Так, Ленінський районний суд м. Дніпропетровська у своєму рішенні від 28.04.2021 р. у справі № 205/942/20 зазначає, що «правом на

звернення до суду за захистом наділена особа в разі порушення (можливого порушення), невизнання або оспорювання саме її прав, свобод чи інтересів, а також у разі звернення до суду органів і осіб, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні та суспільні інтереси. Відтак суд повинен установити, чи були порушені (чи існує можливість порушення), не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси цих осіб, і залежно від установленого – вирішити питання про задоволення позовних вимог або відмову в їх задоволенні» [34]. При цьому зазначимо, що вказаний підхід є усталеним та знаходить широку підтримку вітчизняних судів першої інстанції у межах їх правозастосовної діяльності, зокрема, у рішенні Олевського районного суду Житомирської області від 25.03.2021 р. у справі № 287/1095/20 [35], рішенні Борзнянського районного суду Чернігівської області від 08.04.2021 р. у справі № 730/969/20 [36] та ін.

Більше того, щодо доцільності визнання підставою порушення суб'єктивних цивільних прав створення загрози такого порушення висловлюються й вищі судові інстанції, зокрема, Верховний Суд України у своєму листі «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» від 01.04.2014 р. При цьому слід зазначити, що суд безпосередньо не називає загрозу порушення прав підставою для виникнення права на захист, однак такий висновок можна зробити, виходячи із положень листа, присвячених аналізу застосування такого способу захисту, як зміна або припинення правовідношення. Зокрема, вказано, що цей спосіб «може застосовуватись у поєднанні з іншими способами захисту, наприклад, стягненням збитків чи неустойки, або мати самостійне значення. В останньому випадку інтерес власника суб'єктивного права виражається в тому, щоб припинити порушення його права на майбутнє або усунути загрозу його порушення» [37].

Отже, у питанні визначення правових підстав виникнення в учасника договірних відносин права на захист підхід судових органів ґрунтується на сприйнятті їх як юридичних фактів, які не лише об'єктивно мали місце та

створили перешкоди у вільній реалізації суб'єктами правомочностей, що входять до змісту цивільного права, а й можуть потенційно настати у майбутньому. Це, у свою чергу, свідчить про широку підтримку вітчизняними судами розробленої у цивілістиці теорії превентивного захисту суб'єктивних прав, що значно відрізняється від усталеного сприйняття підстав захисту як порушення, оспорування чи невизнання цивільних прав, що знаходить свій прояв у положеннях ст. 15 ЦК України.

Якщо звернутися до положень цивільного законодавства зарубіжних країн, що спрямоване на впорядкування правовідносин щодо виникнення та здійснення права на захист суб'єктивних прав, питання щодо визначення підстав для захисту також вирішується доволі неоднозначно. Так, наприклад, параграф 1 ст. 24 Цивільного кодексу Республіки Польща, що присвячений захисту суб'єктивних прав, говорить, що кожен, чиїм особистим інтересам загрожують чужі дії, може вимагати припинення цих дій, якщо це не є незаконно. У разі порушення він також може вимагати від особи, яка вчинила порушення, виконати дії, необхідні для усунення його наслідків, зокрема подати декларацію відповідного змісту та у відповідній формі. На принципах, передбачених кодексом, особа також може вимагати грошової компенсації або виплати відповідної грошової суми для певної соціальної мети [38]. Із вказаного робимо висновок, що основний кодифікований акт цивільного законодавства Польщі, на відміну від ЦК України, не визначає конкретних підстав для виникнення в учасників договірних правовідносин права на захист. Водночас до таких підстав, виходячи із зазначеної вище норми кодексу, належить не тільки порушення суб'єктивних цивільних прав, а й створення реальної загрози такого порушення.

Ст. 15 Цивільного кодексу Республіки Молдова містить схожу до положень ч. 1 ст. 16 ЦК України норму про те, що захист порушених цивільних прав здійснюється в судовому порядку, після чого наводиться невичерпний перелік способів захисту, однак правові підстави, що безпосередньо обумовлювали б можливість їх використання, законодавчо не встановлені.

Разом із тим аналіз переліку способів захисту цивільних прав, серед яких визнання права; відновлення становища, яке існувало до порушення права, і припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення; встановлення або визнання недійсності правочину; визнання недійсним акту органу публічної влади; спонукання до виконання обов'язку в натурі та ін., підштовхує до висновку, що основними передумовами виникнення та реалізації права на захист суб'єктивних цивільних прав за законодавством Молдови є порушення, невизнання, оспорювання прав, а також створення загрози такого порушення [39].

Цивільний кодекс Чеської Республіки також містить норми, що стосуються захисту приватних прав, проте підходить до визначення підстав здійснення права на захист дещо по-іншому в порівнянні з проаналізованими вище кодексами європейських країн. Так, параграф 12 розділу 3 «Захист приватних прав» говорить про те, що кожен, хто вважає себе ущемленим у своїх правах, має право вимагати захисту в органах державної влади. У випадках, коли в законі не встановлено інше, то цим органом державної влади є суд. У свою чергу параграф 14 цього розділу, присвячений самозахисту, закріплює правило, згідно з яким допускається самозахист цивільних прав, за умови, що право знаходиться під загрозою і якщо очевидно, що втручання державної влади не буде своєчасним. Способи самозахисту цивільних прав у разі безпосередньої загрози протиправного порушення повинні визначатися з урахуванням обставин відповідних порушень із точки зору особи, яка перебуває під загрозою. Якщо самозахист цивільних прав спрямований на забезпечення права, яке припинилося, не дивлячись на загрозу порушення, то той, хто так вчинив, зобов'язаний без зайвого зволікання звернутися до відповідного органу державної влади [40]. З урахуванням вказаного доходимо висновку, що основною підставою для захисту суб'єктивних цивільних прав є посягання на них у вигляді утиску, в той час, як перелік законних підстав для самозахисту є більш широким: і порушення цивільних прав, і створення загрози такого порушення.

Щодо положень Цивільного кодексу Грузії, слід зауважити, що у цьому нормативно-правовому акті норми щодо захисту цивільних прав не консолідовані у певному структурному елементі, а розміщені у різних главах, при чому підстави виникнення права на захист також не закріплені. Проте аналіз низки статей, зокрема, ст. ст. 18, 130, 252, 268 Цивільного кодексу Грузії, вказує на те, що основною передумовою для можливості реалізації дій із захисту прав є їх порушення, створення перешкод у їх здійсненні та створення загрози неправомірного посягання на них [41]. Схожим є підхід до вирішення цього питання і з боку азербайджанського законодавця, який, не закріпивши правові підстави для захисту, тим не менше у ст. 6 визначає забезпечення відновлення порушених прав одним із основоположних засад цивільного законодавства [42].

Отже, із дослідження положень кодифікованих актів цивільного законодавства деяких іноземних країн, присвячених нормативному закріпленню інституту захисту суб'єктивних прав, доходимо висновку, що тенденцією правового регулювання відносин щодо здійснення права на захист закордоном є відсутність чіткого законодавчого визначення переліку підстав щодо можливості легальної протидії посяганням на суб'єктивні цивільні права, що, безумовно, не сприяє формуванню однакового розуміння правової природи права на захист суб'єктивних прав. В цілому можна прослідкувати, що питання щодо визначення підстав виникнення права на захист у зарубіжних правопорядках вирішується по-різному: цивільні кодекси переважної більшості держав дотримуються класичного розуміння цивільно-правових передумов для здійснення протидії посяганням на суб'єктивне право і вкладають у їх сутність такий юридичний факт, як порушення права (Польща, Молдова, Азербайджан). Натомість у площині правового регулювання зустрічаються й положення, які пов'язують виникнення в суб'єкта права на захист із доволі абстрактними, оціночними поняттями, наприклад, із утиском суб'єктивних прав (Чехія), посяганням на суб'єктивні права (Грузія) тощо, сутність і конкретний зміст яких викликає більше запитань, аніж відповідей. Разом із тим у всіх

проаналізованих вище положеннях цивільних кодексів до підстав виникнення права на захист віднесено не тільки реальний, такий, що відбувся, протиправний юридичний факт, що зумовив посягання на суб'єктивне цивільне право, а й створення загрози такого посягання, що у свою чергу підштовхує до висновку про активну законодавчу підтримку інституту превентивного захисту цивільних прав у зарубіжних правопорядках.

Якщо проаналізувати норми вітчизняного цивільного законодавства, присвяченого правовому регулюванню відносин щодо здійснення права на захист суб'єктивних прав, то вбачається, що можливість реалізації правомочностей із захисту не завжди залежить від самого факту порушення, невизнання чи оспорювання цивільних прав, що відбувся, а пов'язується зі створенням загрози такого порушення. Так, ч. 2 ст. 20 ГК України безпосередньо визначає одним зі способів захисту суб'єктивних прав припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення.

У положеннях ЦК України знаходимо норму ч. 2 ст. 386, згідно з якою «власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню» [2]. Цілком очевидно, що таке формулювання норми закону сприймається доволі однозначно та вказує на можливість превентивного, тобто запобіжного захисту суб'єктивних прав власника майна.

Наступним прикладом правового закріплення правомочності щодо запобігання можливим порушенням цивільних прав, який безпосередньо пов'язаний із захистом прав у договірних зобов'язаннях, є положення ч. 2 ст. 611 ЦК України, відповідно до якої «у разі порушення боржником негативного зобов'язання кредитор незалежно від сплати неустойки та (або) відшкодування збитків і моральної шкоди має право вимагати припинення дії, від вчинення якої боржник зобов'язався утриматися, якщо це не суперечить змісту зобов'язання. Така вимога може бути пред'явлена кредитором і в разі

виникнення реальної загрози порушення такого зобов'язання» [2]. Із вказаного вбачається право кредитора застосувати передбачений п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України спосіб захисту, зокрема, припинення дії, що порушує право, що вказує на те, що превентивний захист суб'єктивних прав властивий і сфері правовідносин, які є ядром дисертаційного дослідження.

Як взірць можливості протидії потенційному порушенню прав сторони у договірних зобов'язаннях можна навести норму п. 3 ч. 1 ст. 783 ЦК України, яка говорить про те, що «наймодавець має право вимагати розірвання договору найму, якщо наймач своєю недбалою поведінкою створює загрозу пошкодження речі» [2]. У цьому випадку юридичний факт порушення зобов'язань за договором найму ще не настав, однак законодавець надає наймодавцеві додаткову гарантію захисту належного йому майна у разі створення загрози пошкодження останнього.

Ще одним яскравим прикладом превентивного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є закріплені у ч. 2, 3 ст. 849 ЦК України правила, відповідно до яких «якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим, замовник має право відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків. Якщо під час виконання роботи стане очевидним, що вона не буде виконана належним чином, замовник має право призначити підрядникові строк для усунення недоліків, а в разі невиконання підрядником цієї вимоги – відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків або доручити виправлення роботи іншій особі за рахунок підрядника» [43, с. 142].

Аналізуючи вказані норми, стає очевидним закріплення на законодавчому рівні правової можливості замовника за договором підряду протидіяти реально існуючій загрозі порушення основного зобов'язання щодо виконання дорученої замовником підрядникові роботи, що знаходить свій прояв у праві замовника застосувати односторонню відмову від договору, яка згідно з положеннями ст. 235 ГК України є оперативно-господарською санкцією. А оскільки відповідно до ст. 20 ГК України оперативно-господарські санкції належать до

способів захисту суб'єктивних прав, то, на нашу думку, є достатні правові підстави стверджувати, що до підстав виникнення права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях належать не тільки порушення, невизнання та оспорювання прав, як це зазначено у ст. 15 ЦК України, а й створення реальної загрози їх порушення.

Крім того, сфера правового регулювання відносин інтелектуальної власності також характеризується закріпленням на законодавчому рівні можливостей носіїв авторських і суміжних прав легально протидіяти створенню загрози їх порушення. Так, ч. 1 ст. 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» вказує, що «підставами для захисту особистих немайнових та/або майнових авторських і суміжних прав є будь-яке порушення, невизнання або оспорювання таких прав, а також створення загрози порушення таких прав» [44]. В цілому слід зауважити, що в науці цивільного права дослідженню правової природи превентивного захисту приділялось не так багато уваги вітчизняних та зарубіжних вчених, що свідчить про недостатній рівень розробки його наукової концепції. Разом із тим вбачаємо за доцільне здійснити аналіз основних доктринальних положень щодо інституту превентивного захисту в цивілістиці.

І. В. Венедіктова, досліджуючи особливості захисту цивільних інтересів, в цілому констатує ефективність превентивного захисту, який здійснюється у зв'язку із виникненням реальної загрози порушення суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів. Причому чинний ЦК України такі підстави вже закріпив, наприклад, в ст. 282, в якій йдеться про те, що «фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю». Однак, на переконання дослідниці, превентивний захист інтересів ще складніше здійснюваний, аніж захист вже порушених охоронюваних законом інтересів [45]. При цьому, на жаль, більш детальної аргументації вказаної позиції у працях авторки не знаходимо.

Щодо ефективності превентивного захисту висловлюється й Н. П. Бондар, яка зазначає, що «він є одним із найдієвіших заходів стабілізації цивільних відносин, оскільки дозволяє запобігти порушенню цивільних прав, мінімізувати можливість втрати суб'єктивного права, зменшити негативні наслідки неправомірної поведінки учасників цивільних відносин. Залежно від предмету регулювання норми ЦК України та інших законодавчих актів, що закріплюють право превентивного захисту, поділено на ті, що встановлюють превентивний захист немайнових прав фізичних осіб та майнових прав фізичних і юридичних осіб» [46, с. 3, 10]. Але сьогодні вчені зазначають, що є некоректним співвідношення положень щодо превентивного захисту права власності та загальних норм захисту цивільних прав. Так, відповідно до ст. 15 ЦК України «кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання» [2], тому право на звернення до суду в особи виникає у разі порушення права, а не у разі можливості такого порушення. В той самий час закон допускає право особи на звернення до суду з метою запобігання порушенню її права власності, яке ще не сталося. Вочевидь, як зазначається в юридичній літературі, «між цими двома тезами існує певна неузгодженість, причина якої вбачається у зіткненні прагнень законодавця надати учасникам приватних правовідносин можливість запобігати порушенню своїх прав із традиційним вченням про захист права» [47, с. 132].

В цілому погоджуючись із вказаним, разом із тим зазначимо, що з огляду на значний рівень дискусійності питання щодо правової природи категорії цивільно-правового захисту досить складно визначити, що ж саме слід вкладати у зміст словосполучення «традиційне вчення про захист права», адже чимало видатних дослідників-цивілістів неодноразово висловлювалися на користь превентивного характеру інституту захисту прав. Зокрема, В. В. Луць, пропонуючи власне визначення поняття «захист», зазначав, «він є сукупністю певних дій, прийомів, способів, що використовуються особою, право якої порушено, або може бути порушено чи оспорюється, з метою відновлення порушеного (оспорюваного) права, припинення правопорушення чи

запобігання вчиненню правопорушення та відшкодування спричиненої шкоди» [9, с. 185, 187]. Крім того, здійснюючи класифікацію способів захисту цивільних прав, дослідники неодноразово виділяють у межах того чи іншого поділу окрему групу превентивних способів захисту, спрямованих власне на запобігання порушенню суб'єктивних цивільних прав (зокрема, В. Д. Андрійцьо [48, с. 6], М. О. Стефанчук [49, с. 5] та ін.).

З урахуванням вказаного, на нашу думку, основними причинами неоднакового законодавчого підходу до правового закріплення підстав виникнення права на захист суб'єктивних цивільних прав є: а) значний рівень дискусійності питання щодо правової природи цивільно-правового захисту та з огляду на це відсутність єдиної уніфікованої позиції щодо його вирішення у теоретичній площині; б) неналежне, доволі поверхневе ставлення вітчизняного законодавця до проблеми визначення об'єктивних підстав захисту цивільних прав, а також неврахування позитивного іноземного досвіду цивільно-правового регулювання відносин щодо здійснення права на захист суб'єктивних прав [50, с. 170].

В цілому зазначимо, що з урахуванням існуючого у цивільному законодавстві вибіркового підходу до визначення підстав для захисту права власності, прав сторін в окремих договірних конструкціях та інших суб'єктивних цивільних прав прослідковується певна дискримінація по відношенню до носіїв останніх у частині наділення суб'єктів права власності додатковими юридичними гарантіями протидії неправомірному посягання на їх права, зокрема, у випадку створення загрози порушення цих прав. На наш погляд, така позиція вітчизняного законодавця не є цілком виправданою та суперечить одній з основоположних засад побудови цивільних правовідносин, визначених у ч. 1 ст. 1 ЦК України, а саме юридичній рівності їх учасників. Крім того, закріплення неоднакового підходу до забезпечення правових можливостей захисту суб'єктивних цивільних прав призводить до формування суперечливої судової практики та спричиняє довготривалі дискусії серед науковців, зокрема, у частині можливості подання позовів, що мають на меті

попередження можливого порушення суб'єктивних прав. З цього приводу в радянській правовій доктрині отримали належне обґрунтування аргументи щодо висновку, що пред'явлення таких позовів є можливим, і рішення суду в таких справах має бути спрямоване на попередження правопорушення. Допомога носієві права полягає у своєчасному відверненні загрози, знятті напруження, не очікуючи, коли настануть серйозніші шкідливі наслідки [51].

На противагу цьому О. А. Беяневич стверджує, що «класичне вчення про позов засноване на аксіомі про те, що позов іде за фактом порушення прав позивача, *post factum*, як реакція на негативний акт (правопорушення), що стався. Крім того, дослідниця стверджує, що такий захист надається тільки судом» [52, с. 22]. Однак дозволимо собі не погодитись із зазначеним з огляду на те, що законодавчо закріплені можливості застосування превентивного захисту суб'єктивних цивільних прав у переважній більшості не пов'язані зі зверненням до суду. Це, зокрема, стосується закріпленого в ч. 2 ст. 611 ЦК України права кредитора вимагати припинення дії, від вчинення якої боржник зобов'язався утриматися, у разі виникнення реальної загрози порушення зобов'язання. Право замовника відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків у випадку, якщо під час виконання роботи стане очевидним, що вона не буде виконана належним чином, передбачене ч. 3 ст. 849 ЦК України [43, с. 304], також не пов'язується законодавцем із необхідністю звернення до суду, а навпаки, може застосовуватися стороною договірною зобов'язання самостійно у межах реалізації заходів оперативного впливу. Ще одним прикладом у цьому контексті можуть бути положення ст. 1163 ЦК України, за якою «фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює» [2], а згідно зі ст. 1164 ЦК України «у разі неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи заінтересована особа має право вимагати: 1) вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози; 2) відшкодування завданої шкоди; 3) заборони діяльності, яка створює

загрозу» [2]. Отже, з урахуванням вищевказаного, цілком очевидно, що говорити про застосування заходів превентивного захисту виключно в судовому порядку не доводиться.

В цілому аналіз судової практики у сфері розгляду справ щодо захисту суб'єктивних цивільних прав від їх потенційних порушень у договірних зобов'язаннях свідчить про те, що такі справи не є поодинокими. У цьому контексті значну категорію складають справи про розірвання договору найму (оренди) в односторонньому порядку на підставі створення загрози пошкодження речі, що є предметом договору. Так, цікавою є справа № 2-68/10, що розглядалася Лозівським міськрайонним судом Харківської області, за позовом ОСОБА_1 до фізичної особи підприємця ОСОБА_2 про розірвання договору оренди нежитлового приміщення. Із матеріалів справи відомо, що 08 серпня 2003 року між ним та відповідачем був укладений у простій письмовій формі договір оренди вказаного нежитлового приміщення. В порушення умов договору відповідач самовільно без надання дозволу на виконання будівельних робіт провів реконструкцію нежитлового приміщення, а саме переобладнав допоміжні приміщення, в зв'язку з чим збільшилася загальна площа на 5,5 кв.м. Враховуючи це позивач вважав, що порушення з боку відповідача умов договору оренди пов'язане зі здійсненням самовільної реконструкції без дозволу на виконання будівельних робіт ставить під загрозу цілісність орендованого майна та суттєво порушує її права. У зв'язку з цим позивач просив розірвати договір оренди нежитлового вбудованого приміщення цегляного магазину. Вивчивши усі докази по справі, суд прийняв рішення позов задовольнити, зазначивши, що відповідач своєю недбалою поведінкою справді створює загрозу пошкодження речі та відповідно порушення прав позивача [53].

Ще одним прикладом застосування превентивного захисту у договірних зобов'язаннях є справа № 25/140пн, що розглядалася Господарським судом Донецької області. Позивач – фізична особа–підприємець ОСОБА_1 звернувся до господарського суду з позовом до ВАТ «Донецькобленерго» м. Горлівка

Донецької області в особі відокремленого підрозділу «Макіївський об'єднаний район електричних мереж» про припинення дій, які створюють загрозу порушення прав. Розглянувши матеріали справи, господарським судом встановлено, що 15.08.2007 р. між ВАТ «Донецькобленерго» в особі відокремленого підрозділу «Макіївський об'єднаний район електричних мереж» (Постачальник) та фізичною особою–підприємцем ОСОБА_1 (Споживач) укладено договір про постачання електричної енергії № 2422. Позивач, посилаючись на порушення відповідачем умов договору та вимог діючого законодавства, звернувся до суду з вимогою про припинення дій, які створюють загрозу порушення прав, шляхом заборони ВАТ «Донецькобленерго» припинити електропостачання до приміщення АДРЕСА_1 [54]. Незважаючи на те, що суд позов не задовольнив з огляду на необґрунтованість позовних вимог, проте все ж визнав зазначений у ньому спосіб захисту, а саме припинення дій, що створюють загрозу порушення прав, належним, з огляду на що вказана судова справа є черговим підтвердженням того, що створення загрози порушення суб'єктивних прав слід вважати повноцінною підставою для виникнення права на захист у договірних зобов'язаннях поряд із порушенням, невизнанням і оспорюванням прав.

Беручи до уваги вищевикладене, на нашу думку, є достатні підстави для наступних проміжних висновків. По-перше, дослідження правової природи превентивного захисту суб'єктивних цивільних прав, у тому числі й тих, що впливають із договірних зобов'язань, не отримали належного відображення у цивілістичній доктрині. Проте, незважаючи на це, можливості протидії створенню загрози порушення суб'єктивних прав неодноразово знаходять своє правове закріплення у цілій низці актів вітчизняного законодавства, серед яких ст. 611, ст. 783, ст. 849, ст. 1163 ЦК України, ст. 20 ГК України, ст. 4 ГПК України, та ін., що в цілому вказує на сприйняття законодавцем концепції превентивного захисту та розуміння створення загрози порушення суб'єктивних цивільних прав як окремої підстави виникнення права на захист. З огляду на вказане, з урахуванням тенденції до закріплення на законодавчому

рівні, поряд із порушенням, невизнанням та оспорюванням цивільних прав, і четвертої підстави – створення загрози їх порушення, яка прослідковується в абсолютній більшості країн континентальної Європи, цілком обґрунтованою, на нашу думку, є потреба формування уніфікованого вітчизняного законодавчого підходу до визначення правових підстав виникнення права на захист суб'єктивних прав, у тому числі й тих, що впливають із договірних зобов'язань, шляхом внесення змін до ч. 1 ст. 15 ЦК України і викладення її в наступній редакції:

«Стаття 15. Право на захист цивільних прав та інтересів

1. Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також у разі створення реальної загрози його порушення».

Крім того, вважаємо, що для уніфікації цього підходу відповідні зміни слід внести і до ч. 1 ст. 3 ЦПК України і викласти її в наступній редакції:

«Стаття 3. Право на звернення до суду за захистом

1. Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, а також у випадку створення реальної загрози порушення прав».

Вважаємо, що закріплення можливості захисту суб'єктивних цивільних прав у випадку створення загрози їх порушення прав на рівні ЦК та ЦПК України сприятиме формуванню єдиного концептуального підходу до правової природи превентивного захисту як у межах цивілістичної науки, так і в площині практики правозастосування.

По-друге, зважаючи на закріплені у положеннях ЦК України правові можливості суб'єктів договірних правовідносин застосовувати заходи превентивного захисту самостійно, у тому числі в межах реалізації заходів оперативного впливу, без звернення до юрисдикційних органів, позиція деяких науковців про те, що запобігання порушенню суб'єктивних цивільних прав може відбуватись лише шляхом звернення до суду, не відповідає дійсності.

По-третє, під створенням реальної загрози порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях пропонуємо розуміти обставини об'єктивної дійсності, зумовлені недобросовісною поведінкою однієї зі сторін за договором, настання яких створює дійсну небезпеку порушення договірної зобов'язання та неминуче призведе до порушення прав іншої сторони договору, а також до заподіяння негативних для неї наслідків.

Як слушно вказує з цього приводу О. О. Кот, «головною особливістю превентивного захисту суб'єктивного права, вочевидь, слід визнати його допущення за умови існування загрози порушення права. Категорія «загроза» не є достатньо дослідженою в доктрині приватного права, але превентивний захист доцільно розглядати саме крізь призму цього поняття» [10, с. 184]. Крім того, спорідненими із превентивним захистом є також поняття небезпеки, невідворотності порушення прав та ін., правова природа яких об'єктивно заслуговує на те, щоб стати предметом самостійних досліджень. Зважаючи, що теорія превентивного захисту в площині вітчизняної цивілістики є недостатньо розробленою, на нашу думку, вивченню цього питання слід приділити окрему увагу поза межами дисертаційного дослідження.

Як уже неодноразово зазначалось, ч. 1 ст. 15 ЦК України закріплює сприйняту абсолютною більшістю науковців тріаду підстав для виникнення права на захист суб'єктивних цивільних прав – їх порушення, невизнання та оспорювання, що зумовлює необхідність встановлення змісту цих понять в площині захисту прав у договірних зобов'язаннях. Разом із тим, по-перше, ні ЦК України, ні жоден інший акт цивільного законодавства не пропонує їх легальної дефініції, а по-друге, в абсолютній більшості статей ЦК України, присвячених порушенню суб'єктивних прав і їх захисту, вживається термін «порушення», натомість про невизнання та оспорювання прав йдеться лише у ст. 15 ЦК України. З огляду на вказане постає чергова потреба у зверненні до положень цивілістичної науки.

Досліджуючи правову природу порушення цивільних прав, О. С. Іоффе свого часу визначав його як протиправну дію (бездіяльність) особи, наслідком

якої є ліквідація належного іншій особі суб'єктивного цивільного права або обмеження свободи його реалізації як повністю, так і частково [55, с. 39]. Т. О. Родоман під порушенням цивільного права пропонує розуміти «наслідок протиправної поведінки контрагента (правопорушника), діями якого завдано шкоду суб'єктивним правам та інтересам правомочної сторони» [56]. Є. Є. Богданова, аналізуючи існуючі в цивілістиці підходи до співвідношення понять «правопорушення» та «порушення права», зазначає, що ці категорії слід розмежовувати, адже правопорушення є більш вузьким поняттям за своїм змістом, ніж порушення права, адже передбачає за загальним правилом «винні, протиправні діяння деліктоздатних осіб, що тягнуть за собою юридичну відповідальність». При порушенні ж суб'єктивного права не потрібне встановлення перерахованих ознак. Категорія «порушення суб'єктивного права» поглинає категорію «правопорушення» [57, с. 84].

Не вдаючись до детального дослідження питання розмежування понять «правопорушення» та «порушення права», яке спричинило багаторічні дискусії серед науковців-цивілістів, все ж погодимось, що ототожнення чи максимальне зближення зазначених понять призведе до помилкового, на наш погляд, сприйняття порушення суб'єктивних цивільних прав як підстави цивільно-правової відповідальності, що, безумовно, суперечить загальноприйнятому в теорії підходу щодо розуміння під підставою цивільно-правової відповідальності саме правопорушення з усіма обов'язковими елементами його складу, серед яких наявність завданої шкоди, протиправність поведінки заподіювача шкоди, причинний зв'язок між поведінкою особи та шкідливим результатом, вина заподіювача шкоди. Крім того, при співвідношенні категорій «правопорушення» та «порушення цивільних прав» слід виходити із беззаперечного, на наш погляд, постулату про те, що не кожне порушення суб'єктивних прав є правопорушенням і тягне за собою застосування заходів цивільно-правової відповідальності, в той час, як будь-яке правопорушення є посяганням на суб'єктивне право і зумовлює необхідність застосування як заходів відповідальності до правопорушника, так і заходів цивільно-правового

захисту. Слушним у цьому випадку є приклад передання покупцю за договором купівлі-продажу товару неналежної якості, внаслідок чого згідно з ч. 1 ст. 678 ЦК України цілком достатнім буде відновити порушене право покупця шляхом альтернативних дій продавця щодо: «а) пропорційного зменшення ціни; б) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк; в) відшкодування витрат на усунення недоліків товару» [2]. Натомість згідно зі ст. 711 ЦК України «школа, завдана майну покупця, та школа, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю у зв'язку з придбанням товару, що має недолік, відшкодовується» [2] в повному обсязі особою, яка її завдала, при чому в цьому випадку йдеться не лише про відновлення порушених прав у договірному зобов'язанні, а й про застосування заходів цивільно-правової відповідальності.

Отже, із вказаного робимо висновок про те, що поняття правопорушення у договірних правовідносинах слід чітко відмежовувати від поняття порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях, при цьому, на нашу думку, концептуально слушним критерієм такого розмежування буде специфіка правових заходів, застосовуваних внаслідок вчинення порушення суб'єктивних цивільних прав та правопорушень. Крім того, з огляду на те, що кожне правопорушення є порушенням суб'єктивних прав, однак не кожне порушення цих прав кваліфікується, як правопорушення, робимо висновок про доцільність співвідношення порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях і правопорушень у договірних правовідносинах як цілого і його частини.

На переконання І. О. Дзери, порушення цивільних прав може проявлятися, зокрема у: «недодержанні сторонами при вчиненні правочину вимог закону (ст. 215 ЦК); поширенні про особу недостовірної інформації (ст. 277 ЦК); розкритті таємниці про стан здоров'я особи (ст. 286 ЦК); підданні фізичної особи катуванню, нелюдському поведженню тощо (ст. 289 ЦК); неповазі до гідності та честі фізичної особи (ст. 297 ЦК); протиправному позбавленні права власності чи його обмеженні (ст. 321 ЦК); безпідставному заволодінні особою майном іншої особи-власника (ст. 387 ЦК); вчиненні

власнику перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження своїм майном (ст. 391 ЦК); неправомірному використанні товару без згоди автора (ст. 443 ЦК); невиконанні чи неналежному виконанні умов зобов'язання (ст. 610 ЦК); безпідставній односторонній відмові від договору (ст. 651 ЦК); продажу товару неналежної якості (ст. 678 ЦК); втраті (нестачі) або пошкодженні речі (ст. 951 ЦК); заподіянні фізичній чи юридичній особі майнової чи немайнової (моральної) шкоди (ст. 1166–1167 ЦК)» [11, с. 684]. При цьому від себе додамо, що вказаний перелік порушень цивільних прав носить невичерпний характер.

Відповідно пропонуємо зосередити увагу на правовому аналізі різновидів порушень цивільних прав, що виникають у межах договірних зобов'язань, основним з яких є порушення зобов'язання, що поділяється на невиконання чи неналежне виконання [58, с. 20]. Як з цього приводу зазначає І. О. Ромащенко, виокремлення законодавцем двох видів порушення зобов'язання несе суттєве смислове навантаження, яке надає можливість глибше зрозуміти суть порушення зобов'язання: у випадку порушення зобов'язального правовідношення відбувається розрив зв'язку між передбаченим змістом зобов'язання планом поведінки боржника та фактичною його реалізацією. Аналогічні події мають місце і в разі істотного порушення договору, визначення якого наведене в ч. 2 ст. 651 ЦК України, коли сторона внаслідок завданої порушенням договору шкоди значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Тобто також має місце невідповідність між розрахунками сторони договору, які б полягали в повному та належному виконанні зобов'язань за договором, і реальними обставинами життя [59, с. 179].

Натомість С. М. Бєрвєно робить «висновок про хибність конструкції ст. 610 ЦК, оскільки в ній не враховано, що виконання зобов'язання, як зазначається в ст. 526 ЦК, має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або

інших вимог, що звичайно ставляться. Подібна неузгодженість між зазначеними статтями є істотною і небажаною вадою нового ЦК, але вона може бути порівняно легко усунена, наприклад, шляхом введення до ст. 610 ЦК відповідного застереження про те, що порушенням зобов'язання є також невиконання або виконання з порушенням вимог, встановлених ст. 526 ЦК України» [60, с. 62–63].

В цілому аналіз положень ЦК України дозволяє зробити висновок, що для означення поняття порушення цивільних прав як однієї з підстав для виникнення права на захист у межах договірних правовідносин законодавцем використовується низка термінів, серед яких порушення зобов'язання, невиконання зобов'язання, неналежне виконання умов зобов'язання (ст. 610 ЦК), порушення договору (ст. 651, ст. 883, ст. 886, ст. 900 ЦК та ін.), а також порушення умов договору (ст. 670, ст. 688, ст. 773, ст. 997 ЦК та ін.). З цього приводу Т. В. Боднар зазначає, що вказані терміни є близькими між собою за змістом, проте мають певні відмінності, важливі для кваліфікації виду порушення і застосування відповідних правових наслідків, у тому числі заходів відповідальності [6].

Безумовно, поняття «порушення зобов'язання» та «порушення договору» є нетотожними, оскільки договір є однією з підстав виникнення цивільно-правового зобов'язання, з огляду на що в основі розмежування цих понять повинно бути покладене сприйняття договору як юридичного факту, що породжує цивільно-правове зобов'язання. У цьому контексті варто підтримати позицію І. С. Лукасевич-Крутник, яка, диференціюючи поняття порушення договірної зобов'язання та порушення договору, при дослідженні порушень договірних зобов'язань з надання транспортних послуг, зазначає, що «порушення договірних зобов'язань з надання транспортних послуг є самостійною правовою категорією і полягає у вчиненні зобов'язаною стороною дій (чи утриманні від їх вчинення), що призвели до відхилення сторін від модусу виконання договірної зобов'язання за будь-яким з його елементів. Відповідно, порушення сторонами умов договору перевезення має винятково

об'єктивний характер, оскільки не залежить від причин порушення та наявності фактичних негативних наслідків» [61, с. 21-22]. Невиконання та неналежне виконання зобов'язання, якщо виходити із положень ст. 610 ЦК України, є різновидами порушення зобов'язання, отже, ці поняття повинні сприйматись як спеціальне і загальне відповідно. Крім того, вбачається, що за аналогією із вказаним різновидами порушення договору є невиконання та неналежне виконання його умов. Насамкінець вважаємо, що поняття «порушення договору» та «порушення умов договору» повинні сприйматися як синонімічні, оскільки у будь-якому випадку порушення договору передбачає порушення однієї чи декількох його умов, які складають його зміст.

I. Розізнана, стверджуючи про те, що у зарубіжних правопорядках домінує підхід щодо недиференціації різновидів порушення договірних зобов'язань, зазначає, що «передумовами такої концепції стало те, що поділ невиконання на види на практиці часто приводив у глухий кут, так як незрозуміло було, які засоби захисту прав кредитора можуть застосовуватись в межах тієї чи іншої форми невиконання договірної зобов'язання. Такий стан речей вкрай ускладнював механізм захисту, у зв'язку з чим навіть схильне до конструювання різноманітних юридично-технічних концепцій німецьке право відмовилось від поділу порушення на види» [62].

Разом із тим, на нашу думку, закріплений у вітчизняному законодавстві поділ порушення договірних зобов'язань як підстави для виникнення права на захист на невиконання чи неналежне виконання має свої переваги та практичне значення у контексті вибору ефективного способу захисту порушених прав учасників договірної правовідносини в залежності від ступеня виконання зобов'язання та специфіки порушення суб'єктивних прав. З цього приводу заслуговує на увагу твердження В. В. Луця, що «у кожному конкретному випадку слід виходити з характеру порушення зобов'язання: при невиконанні відсутні будь-які ознаки виконання зобов'язання, його взагалі немає; при неналежному виконанні – зобов'язання виконане, проте з порушенням

пред'явлених до нього вимог (умов щодо місця, часу, предмета тощо)» [63, с. 38].

Водночас вказаний законодавчий підхід до поділу порушення договірною зобов'язання не позбавлений своїх недоліків, основним серед яких, на нашу думку, є його непослідовність та фрагментарність, що знаходять свої прояви у закріпленні лише поняття «невиконання», вкладаючи у його зміст як невиконання, так і неналежне виконання. Недарма А. Б. Гриняк з цього приводу наголошує на відсутності у законі чітких критеріїв для їх розмежування. Цим вчений пояснює і випадки їх ототожнення на доктринальному рівні [58, с. 20]. Прикладами цього можуть бути положення ст. 666 ЦК України, яка визначає «правові наслідки невиконання продавцем обов'язку передати приналежності товару та документи, що стосуються товару» [2], ст. 709 ЦК України, яка стосується невиконання обов'язку щодо доставки товару продавцеві та його повернення покупцеві, ст. 830 ЦК України, яка закріплює «правові наслідки невиконання обов'язку передати річ у користування» [2] та ін. Така законодавча недосконалість, на нашу думку, нівелює значення закріпленого у ст. 610 ЦК України поділу порушення договірною зобов'язання та зводить нанівець спроби деталізувати різновиди порушень суб'єктивних цивільних прав у сфері договірних правовідносин, з огляду на що, безумовно, потребує коригування.

Цікаво зазначити, що підхід щодо класифікації порушень договірних зобов'язань зберігається й у деяких міжнародних нормативно-правових актах. Зокрема, у ст. 7.1.1 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА закріплено визначення «невиконання» як «неспроможність сторони виконати будь-яке з її зобов'язань відповідно до договору, включаючи неналежне виконання чи виконання з запізненням» [64].

Як зазначається в правовій літературі, повне невиконання – це невиконання всього предмета зобов'язання [65, с. 102]. Неналежне виконання, на переконання Т. В. Боднар, «спостерігається у разі, якщо боржник вчинив певні дії, спрямовані на виконання зобов'язання, проте ці дії не відповідають

тим параметрам (стандартам), що встановлені умовами договору чи вимогами нормативно-правових актів стосовно кожного з елементів виконання зобов'язання (тобто зазначені дії вчинені з порушенням умов щодо предмета і способу виконання, суб'єктного складу, місця, строку (терміну) виконання)» [66, с. 242].

Зауважимо, що поряд із невиконанням і неналежним виконанням договірних зобов'язань вітчизняним законодавцем у положеннях ЦК України, зокрема, у ст. 597⁶, ст. 612, ст. 697, ст. 706, ст. 883, ст. 923 та ін., неодноразово використовується й термін «прострочення». Незважаючи на те, що окремої дефініції цього поняття ЦК України не містить, зі змісту ст. 612 ЦК України вбачається, що ним є невиконання обов'язку, породжуваного зобов'язанням, у строк, встановлений договором або законом. У науковій літературі під простроченням розуміють порушення обов'язку передати певну річ, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші у передбачений договором строк чи в розумний строк після виникнення зобов'язання [67, с. 6]. В цілому слід зауважити, що виконання договірних зобов'язань в строк, визначений домовленістю сторін або законодавчими приписами, є одним із найважливіших принципів виконання зобов'язань і має пріоритетне значення для учасників абсолютної більшості договірних правовідносин, адже є одним із чинників, які формують інтерес суб'єктів цивільного права щодо вибору контрагента, вступу в конкретні договірні зв'язки і задоволення їх потреб, з огляду на що необхідність правильної кваліфікації цього різновиду порушень договору є цілком виправданою.

Питання про те, яке місце займає прострочення у системі порушень договірних зобов'язань, також зумовило численні дискусії серед науковців. І. В. Розізнана зазначає, «що для потреб правового регулювання поточне прострочення має кваліфікуватися як невиконання. Якщо ж на визначений момент часу зобов'язання все ж було виконано, хоча із затримкою, то має місце неналежне виконання, зокрема з порушенням умови зобов'язання про строк. Це означає, що у тих випадках, коли законодавець використовує формулювання

«невиконання та неналежне виконання», йдеться про поточне прострочення та неналежне виконання (у т. ч. виконання з простроченням)» [62]. На думку дослідниці, «у чинному ЦК України під невиконанням зобов'язання слід розуміти саме поточне прострочення виконання зобов'язання. Адже у визначений момент часу може мати місце або поточне прострочення (невиконане зобов'язання) або неналежне виконання (виконане, але з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання)» [62].

О. С. Гришко також стверджує, що «прострочення боржника не є окремим видом порушення зобов'язання, а має розглядатися в межах двох основних видів порушення – невиконання та неналежного виконання. Аналіз ч. 1 ст. 612 ЦК України дає підстави для висновку, що критерієм віднесення прострочення боржника до того чи іншого виду порушення зобов'язання (невиконання чи неналежне виконання) є обсяг вчинених ним дій, точніше, виявлення того факту, приступив він до виконання чи ні» [68, с. 97–98].

На нашу думку, зазначені вище підходи до визначення місця прострочення у системі порушень договірних зобов'язань є слушними та обґрунтованими з тих позицій, що помістити прострочення у рамки виключно невиконання або виключно неналежного виконання договірних зобов'язань навіть із позицій етимології цих понять було б хибним, адже невиконання характеризується винятково пасивною поведінкою боржника, тобто невчинення ним дій, які він повинен був вчинити у процесі виконання договірних умов, у той час як при неналежному виконанні договірних зобов'язань спостерігається вчинення боржником активних дій на виконання свого обов'язку, проте із відступами від встановлених договором вимог або не в повному обсязі. Простроченням слід вважати й буквальне невиконання договірних зобов'язань, і виконання його із запізненням, тобто поза обумовленими сторонами часовими рамками, що свідчить про те, що прострочення виконання договірних зобов'язань доцільно сприймати не як самостійний різновид порушень договірних зобов'язань, а як одну із можливих моделей протиправної поведінки боржника в рамках невиконання чи

неналежного виконання договірних зобов'язань. При цьому зазначимо, що вказаний варіант порушення є актуальним виключно для тих договорів, які характеризуються наявністю умови щодо строку виконання породжуваних договором зобов'язань.

Аналіз норм ЦК України дозволяє зауважити, що законодавець використовує й інші терміни для характеристики порушень окремих видів договірних зобов'язань. Так, скажімо, ст. 708 ЦК України закріплює права покупця у випадку продажу йому товару неналежної якості. Ст. 858 ЦК України говорить про виконання підрядником роботи «з відступами від умов договору підряду, які погіршили роботу, або з іншими недоліками» [2]. У ст. 872 ЦК України йдеться про допущення істотних відступів від умов договору побутового підряду та ін. Такий підхід не викликає подиву й пояснюється специфікою кожного з видів договірних конструкцій, а також зобов'язань, що ними опосередковуються. Кожен із законодавчо вживаних термінів, як-от: продаж товару неналежної якості, виконання роботи з відступами від умов договору, істотні відступи та ін., є за своєю сутністю деталізацією основних різновидів порушення договірних зобов'язань (невиконання і неналежного виконання) та безпосередньо залежать від різновиду договору. Якщо ж розглядати їх у контексті визначення підстав для виникнення права на захист у договірних зобов'язаннях, то вважаємо, що є достатні підстави для умовної побудови трьохступеневої системи підстав для застосування заходів захисту цивільних прав, що виникають із договірних зобов'язань, де з урахуванням вимог ст. 15 ЦК України однією із загальних підстав є порушення договірних прав, зумовлене порушенням договірних зобов'язань, спеціальною підставою є невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, а індивідуальною підставою є кожен деталізований у нормах ЦК України та безпосередньо у договорі вид невиконання і неналежного виконання договірних зобов'язань, специфіка якої обумовлена природою договірної конструкції.

Як зазначає Т. В. Боднар, «безспірним є те, що в договірних правовідносинах порушення суб'єктивного цивільного права завжди стосується майнового права, оскільки особисті немайнові права, по-перше, не мають економічного змісту; по-друге, належать кожній фізичній особі від народження або за законом, тобто знаходяться за межами існування договірних зобов'язань, які закріплюють (опосередковують) переміщення матеріальних благ (майна, майнових благ)» [6, с.115]. Цілком погоджуючись із дослідницею, на нашу думку, вказане слід сприймати як одну з основних кваліфікуючих ознак категорії порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях, що розкриває специфіку цієї підстави для виникнення права на захист.

В цілому можна виділити наступні незаперечні кваліфікуючі ознаки категорії порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях: а) це поведінка суб'єкта договірних правовідносин, що знаходить свій прояв як в активних діях, так і в бездіяльності; б) характер такої поведінки носить протиправний характер, тобто суперечить змісту правових норм та умовам договору; в) змістом такої поведінки є порушення договірної зобов'язання, що проявляється у невиконанні чи неналежному виконанні боржником своїх обов'язків, обумовлених предметом договору; г) об'єктом протиправної поведінки є суб'єктивне майнове право, що впливає зі змісту договірних правовідносин; г) правовим наслідком протиправної поведінки є створення перешкод для вільної реалізації іншим суб'єктом договірних правовідносин – носієм цивільного права правомочностей, що входять до його складу. З огляду на вказане під порушенням цивільних прав у договірних зобов'язаннях як підставою виникнення права на захист пропонуємо розуміти протиправне діяння (дію чи бездіяльність) суб'єкта договірних правовідносин, що проявляється у невиконанні чи неналежному виконанні ним зобов'язань, обумовлених предметом договору, правовим наслідком якого є створення перешкод для вільної реалізації іншим суб'єктом – носієм цивільного права правомочностей, що входять до його складу.

Виходячи із закріплення у ст. 15 ЦК України тріади підстав для захисту, наступними підставами для виникнення права на захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях є невизнання та оспорювання суб'єктивного права. На переконання І. О. Дзери, «невизнання цивільного права полягає у пасивному запереченні наявності в особи суб'єктивного цивільного права, зокрема, на майно, на право користування житлом, на спадщину, на частку в спільному майні, яке безпосередньо не завдає шкоди суб'єктивному праву, але створює непевність у правовому статусі носія суб'єктивного права. Водночас тут відсутнє звернення інших осіб до юрисдикційних органів про відсутність у особи цивільного права. Таким може бути невизнання нотаріусом чинності наданого стороною правостановлювального документа. У свою чергу оспорювання суб'єктивного цивільного права відображає такий стан правовідношення, коли суб'єктивне цивільне право заперечується у юрисдикційному органі. Якщо таким органом є суд, то носій оспорюваного права може вимагати його визнання за допомогою звернення із зустрічним позовом тощо» [11, с. 684-685].

Досліджуючи категорії невизнання та оспорювання прав у договірному правовідношенні, Д. В. Кушерець вказує, що «позиція щодо протиправності як обов'язкової ознаки юридичного факту, що слугує підставою до захисту майнового права суб'єктів договірних зобов'язань, є обґрунтованою та повністю виправданою, зважаючи на завдання, мету та правову природу інституту цивільно-правового захисту суб'єктивних прав. З огляду на вищевикладене дослідниця зазначає, що підставою до захисту суб'єктивного майнового права особи є лише дії чи бездіяльність виключно неправомірного характеру. Зважаючи на відсутність ознаки протиправності в діяннях, що мають характер оспорювання чи невизнання суб'єктивного майнового права, можна констатувати, що ці категорії не можуть бути віднесені до підстав для його захисту. Більше того, дослідниця зазначає, що загроза спричинення особі несприятливих наслідків майнового чи немайнового характеру сама по собі не

може бути підставою до захисту права через відсутність таких наслідків та факту протиправності діянь» [69].

Вказаний підхід, на нашу думку, не є достатньо обґрунтованим та потребує деяких уточнень і, зокрема, диференціації. Насамперед зазначимо, що з приводу відсутності неправомірності як характерної риси оспорювання цивільних прав доцільно підтримати вироблену в доктрині класифікацію оспорювання чи невизнання цивільних прав на добросовісне і недобросовісне. При чому у випадках добросовісних невизнання та оспорювання роль суду зводиться до вирішення правової невизначеності щодо наявності в суб'єкта договірних правовідносин невизнаного цивільного права та встановлення істинного носія оспорюваного суб'єктивного права відповідно. Натомість, якщо мають місце недобросовісні невизнання та оспорювання цивільних прав, такі юридичні факти у будь-якому випадку слід кваліфікувати як порушення прав, що є беззаперечною підставою для захисту. Більше того в цілому незалежно від свого добросовісного чи недобросовісного характеру і невизнання, і оспорювання суб'єктивного цивільного права здійснює негативний вплив на процес вільної реалізації правомочностей, що входять до складу цього права, створюючи перешкоди для його носія у можливості задовольнити власні потреби та інтереси його носія. Тобто у будь-якому випадку має місце посягання на суб'єктивне цивільне право, що за своїм семантичним значенням є зазіханням, спробою завдати шкоди іншому [70], з огляду на що неодмінно повинно сприйматися як достатня правова підстава для застосування заходів захисту як носієм права самостійно, так і шляхом звернення до юрисдикційних органів.

На користь цього свідчить і підхід судової практики, висловлений у низці актів вищих судових інстанцій України. Так, зокрема, у Листі Верховного Суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» безапеляційно зазначено, що «кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання» [37]. Крім того, при наданні правової характеристики такого способу захисту, як

визнання права, зазначається, що «у разі невизнання кредитором права поручителя, передбаченого ч. 1 ст. 559 ЦК, на припинення зобов'язання за договором поруки, таке право підлягає захисту судом за позовом поручителя на підставі п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК». Вказано, зокрема, й те, що «позов про визнання права подається у випадках, коли належне певній особі право не визнається, оспорується іншою особою, або у разі відсутності в неї документів, що засвідчують приналежність їй права. Тобто метою подання цього позову є усунення невизначеності у взаємовідносинах суб'єктів, створення необхідних умов для реалізації права й запобігання дій зі сторони третіх осіб, які перешкоджають його здійсненню» [37].

Крім того, Верховний Суд України у справі № 6-2981цс15 висловив власну правову позицію, яка полягає у наступному: «Відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування. Положення цієї статті ґрунтуються на нормах Конституції України, які закріплюють обов'язок держави забезпечувати захист прав і свобод людини і громадянина судом (стаття 55). Стаття 1 ЦПК України передбачає, що завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспоруваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Отже, з огляду на викладене законодавством визначено три окремі підстави для захисту цивільного права особи: порушення, невизнання, оспорування цивільного права. Невизнання цивільного права полягає у пасивному запереченні наявності в особи суб'єктивного цивільного права, яке безпосередньо не завдає шкоди суб'єктивному праву, але створює невпевненість у правовому статусі носія суб'єктивного права. Право на звернення до суду може бути реалізоване, зокрема, коли особа вважає, що її право не визнається. У разі доведення в установленому законодавством порядку обставин, якими обґрунтовувалися вимоги, у тому числі й про усунення перешкод у здійсненні невизнаного права шляхом зобов'язання

вчинити певні дії, особа має суб'єктивне матеріальне право на їх задоволення» [71].

Також знаходимо численну кількість судових справ, що безпосередньо пов'язані із невизнанням та оспорюванням цивільних прав, що опосередковуються найрізноманітнішими договірними конструкціями. Прикладом цього є справа № 925/1169/13, що розглядалася Господарським судом Черкаської області. У межах цієї справи було заявлено позов про визнання за позивачем права власності на придбану у відповідача земельну ділянку на підставі ст. 392 ЦК України з мотивів, що відповідач після укладення договору заявив про невизнання права власності позивача та має намір домагатися перегляду ціни договору, оскільки вважає, що ціна продажу земельної ділянки не відповідала її дійсній ринковій вартості. Суд, вивчивши усі матеріали справи, у своєму рішенні зазначив, що «власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорюється або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності». Позицію відповідача у виниклому спорі суд визнав неправомірною, оскільки умови договору купівлі-продажу стосовно ціни продажу земельної ділянки (як договірної категорії) були узгоджені обома сторонами, а подальша зміна думки відповідача щодо дійсної ринкової вартості проданої землі не є підставою для відмови відповідача від договору, його розірвання чи визнання недійсним. З огляду на це суд прийняв рішення позовні вимоги задовольнити у повному обсязі [72].

Наступною вбачаємо за доцільне розглянути судову справу, що пов'язана із реалізацією права на захист із мотивів оспорювання цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Це, зокрема, справа № 910/14585/17, що розглядалася Господарським судом м. Києва, в якій ТОВ «ДРІМ-КОМПАНІ» звернулось до суду з позовом до ПАТ Комерційний банк «ПРИВАТБАНК» та ТОВ «ЕМПІРЕ» про:

– визнання права ТОВ «ДРІМ- КОМПАНІ» вимагати від ТОВ «ВЕСТА-КОМПАНІ» сплати суми боргу за кредитними договорами від 21.01.2014 року

№ 4В14033И, від 10.02.2014 року № 4В14059И, від 22.01.2015 року № 4В15021И;

– визнання відсутнім у ПАТ Комерційного банку «ПРИВАТБАНК» права вимагати від ТОВ «ВЕСТА-КОМПАНІ» сплати суми боргу за кредитними договорами від 21.01.2014 року № 4В14033И, від 10.02.2014 року № 4В14059И, від 22.01.2015 року № 4В15021И в розмірі 199 428 668,66 грн.

У ході розгляду справи судом було встановлено, що 20.10.2016 року між ТОВ «ДРІМ-КОМПАНІ» (поручитель) та ПАТ Комерційний банк «ПРИВАТБАНК» (кредитор) було укладено договір поруки №4В14033И/П (надалі – Договір поруки), предметом якого є надання поруки поручителем перед кредитором за виконання ТОВ «ЕМПРЕ» (боржник) своїх зобов'язань за трьома кредитними договорами.

В обґрунтування позовних вимог позивач зазначав, що 20.10.2016 р. ним на виконання умов Договору поруки в рахунок погашення заборгованості ТОВ «ЕМПРЕ» по кредиту та відсоткам за кредитними договорами сплачено на користь ПАТ Комерційного банку «ПРИВАТБАНК» 199 428 668,66 грн., а тому до позивача в межах цієї суми перейшли всі права кредитора за вказаними Кредитними договорами. Як зазначає позивач, він звертався до відповідача-2 з листом про зобов'язання виконати передбачені умовами кредитних договорів обов'язки з повернення кредиту та сплати відсотків, однак будь-яких передбачених вимогою дій відповідачем-2 вчинено не було.

За наслідками розгляду справи суд зазначив, що доказів того, що відповідачами оспорується обставини щодо сплати позивачем на користь ПАТ Комерційного банку «ПРИВАТБАНК» коштів у розмірі 199 428 668,66 грн. в рахунок погашення заборгованості ТОВ «ЕМПРЕ» за кредитними договорами, позивачем не надано. Крім того, «сам по собі факт невиконання боржником вимоги кредитора про сплату заборгованості не є беззаперечним доказом оспорування боржником існування у кредитора відповідного права вимоги (оскільки таке невиконання може бути зумовлено не лише наявністю заперечень щодо факту існування заборгованості, а й зокрема, відсутністю у

боржника грошових коштів, наявністю форс-мажорних обставин тощо)». З огляду на вказане суд прийняв рішення відмовити у задоволенні позовних вимог повністю [73].

Ще одним прикладом звернення до суду за захистом оспорюваного права, що опосередковується договірним зобов'язанням, є справа № 910/189/14 за позовом ПАТ «Київське автотранспортне підприємство 13003» до ТОВ «Авто-Інновація», Компанія «Генезес Нетворк Лтд», третя особа Приватний нотаріус Київського міського нотаріального округу Коновалова Есталіна Анатоліївна про визнання недійсним договору, скасування рішення та зобов'язання вчинити дії, зустрічна позовна заява ТОВ «Авто-Інновація» до ПАТ «Київське автотранспортне підприємство 13003» про визнання відсутнім права власності, що розглядалася Господарським судом м. Києва. Судом було встановлено, що 08.06.2013 року між ТОВ «Авто-Інновація» (іпотекодавцем), та компанією «МОНЛЕКС ГРУП ЛТД, С.А.» (іпотекодержателем) був укладений договір іпотеки, посвідчений приватним нотаріусом Київського міського нотаріального округу Коноваловою Есталіною Анатоліївною. В подальшому право іпотекодержателя за договором було відступлено Компанії «ГЕНЕЗИС НЕТВОРК ЛТД» за договором про відступлення прав вимоги (цесія) від 18.10.2014 р. № 4952, посвідченим приватним нотаріусом Київського міського нотаріального округу Коноваловою Есталіною Анатоліївною. Відповідно до п. 1.1. договору іпотеки від 08.06.2013 року цим договором забезпечується виконання зобов'язання, що виникло у ТОВ «Авто-Інновація» (Боржник), на підставі Інвестиційного договору від 25.05.2012 р., укладеного між компанією «МОНЛЕКС ГРУП ЛТД, С.А.» та ТОВ «Авто-Інновація» (основний договір). Відповідно до п. 1.2 Договору, у забезпечення виконання зобов'язань за основним Договором Іпотекодавець передає в іпотеку нерухоме майно. В п. 1.3 Договору зазначено, що вказаний предмет Іпотеки належить Іпотекодавцю на підставі Свідоцтв про право власності. Предметом розгляду у даній справі є визнання недійсним договору іпотеки, укладеного 08.06.2013 року між ТОВ «Авто-Інновація» (іпотекодавцем), та компанією «МОНЛЕКС ГРУП ЛТД,

С.А.» (іпотекодержатель) з підстав невідповідності його умов вимогам ч. 2 ст. 583 ЦК України.

Суду було доведено, що Відповідач-1 (ТОВ «Авто-Інновація») незаконно передав спірне майно в іпотеку компанії «МОНЛЕКС ГРУП ЛТД, С.А.», чим фактично здійснив розпорядження вказаним нерухомим майном, яке на момент заключення договору іпотеки йому не належало. Також суду доведено, що з витягу з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно Позивачу стало відомо про існування договору іпотеки від 08.06.2013 р. № 2199, іпотекодавцем за яким є ТОВ «Авто-Інновація», а іпотекодержателем – компанія «МОНЛЕКС ГРУП ЛТД, С.А.». Крім того, суд встановив, що Відповідачу-1 було достовірно відомо, що нерухоме майно, яке є предметом іпотеки, йому не належить та ніколи не належало, однак він все одно передав вказане майно в іпотеку.

Дослідивши викладені обставини зустрічного позову, суд прийшов до висновку, що зустрічний позов спрямований на захист неіснуючого права власності (що встановлено рішеннями суду), реалізацію протиправного інтересу (протиправне заволодіння майном) шляхом незаконного повороту виконання рішення суду про визнання права власності.

Суд, вивчивши матеріали справи та усі наявні докази, прийняв рішення вимоги позивача за первісним позовом задовольнити у повному обсязі. Натомість з огляду на необґрунтованість вимоги позивача за зустрічним позовом щодо оспорювання права відповідача суд прийняв рішення відмовити у задоволенні позовних вимог [74].

Отже, якщо здійснити порівняльно-правовий аналіз наведених вище матеріалів судових справ, пов'язаних із невизнанням і оспорюванням цивільних прав у договірних зобов'язаннях, можна зробити декілька висновків. Насамперед зазначимо, що практика застосування судом заходів захисту цивільних прав, що випливають із договорів, з мотивів їх невизнання є усталеною та характеризується доволі значною кількістю судових справ у цій сфері, при чому їх вирішення не викликає у судів значних труднощів. Специфікою спорів щодо невизнання цивільних прав у договірних

зобов'язаннях є бездіяльна поведінка у одного із суб'єктів договірних правовідносин, що проявляється у пасивному запереченні наявності права в його контрагента та супроводжується невиконанням ним кореспондуючого цьому праву обов'язку, що є змістом конкретних договірних правовідносин, негативним наслідком чого є створення невизначеності у правовому статусі особи, право якої не визнається.

Натомість оспорювання цивільних прав у договірних зобов'язаннях полягає в активній поведінці суб'єкта договірних правовідносин щодо заперечення наявності в його контрагента за договором певного цивільного права та відстоювання позиції щодо належності йому цього права, що супроводжується вчиненням дій із пред'явлення відповідної вимоги до юрисдикційного органу. Найчастіше це знаходить свій прояв у поданні зустрічного позову із вимогами про визнання цивільного права у контрагента за договором відсутнім і визнання за ним цього суб'єктивного права.

Основна відмінність невизнання та оспорювання цивільних прав у договірних зобов'язаннях, на нашу думку, полягає у характері поведінки сторони договірних зобов'язання, яка не визнає чи оспорує суб'єктивне право: при невизнанні права умовно спір між сторонами можна назвати пасивним, адже особа, яка не визнає право, не вчиняє активних дій щодо буквального посягання на нього, проте її бездіяльність спричиняє перешкоди для вільної реалізації правомочностей, що входять до змісту суб'єктивного невизнаного права, іншим контрагентом за договором; у свою чергу при оспорюванні спір характеризується активністю з боку кореспондуючих сторін договору, які пред'являють протилежні за своїм змістом вимоги щодо наявності чи відсутності у них оспорюваного цивільного права, опосередкованого договірним зобов'язанням.

Насамкінець зазначимо, що заперечення можливості виникнення в суб'єктів договірних правовідносин права на захист цивільних прав з мотивів їх невизнання та оспорювання є хибним, оскільки, по-перше, це суперечить положенням усталеної в цивілістиці концепції тріади підстав для захисту

цивільних прав, що знаходить своє закріплення як у нормах Конституції України, так і в актах цивільного законодавства, а по-друге, значно звужує обсяг правових гарантій суб'єктів договірних правовідносин щодо правомірної протидії посяганням на їх цивільні права.

Висновки до розділу 1

1. Визначення захисту як діяльності призводить до сприйняття його як цілеспрямованого процесу взаємодії суб'єкта захисту із відповідним об'єктом, яким є порушене суб'єктивне право, тобто у цьому випадку ключовим у розумінні поняття захисту є його процесуальний аспект. У свою чергу, визначаючи захист як заходи, які є сукупністю дій, що вчиняються для досягнення мети з відновлення порушеного суб'єктивного права, основна увага зосереджується на матеріально-правовій природі цього поняття.

2. Аргументовано необхідність у розумінні поняття захисту як цивільно-правової категорії робити акцент саме на матеріальній його складовій, оскільки, по-перше, право на захист виникає внаслідок порушення матеріального суб'єктивного права, а по-друге, зміст захисту може бути розкритий через систематизовану сукупність конкретних цілеспрямованих допустимих дій, прийомів, заходів уповноваженого суб'єкта із протидії неправомірному посяганням на суб'єктивне право з метою його відновлення та усунення негативних наслідків такого посягання. При цьому безпосереднє здійснення цих дій, прийомів і заходів у встановленому законом порядку розкривають процесуальну сторону захисту, яку слід іменувати реалізацією захисту, і саме щодо реалізації захисту, на нашу думку, найбільш доцільно застосовувати термін «діяльність» як процесу правомірної протидії порушенню суб'єктивних прав.

3. Запропоновано під захистом суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях розуміти систему допустимих правомірних дій, прийомів,

заходів, які вчиняються стороною договору – носієм порушеного, оспорюваного чи невизнаного суб'єктивного договірної права самостійно або шляхом звернення до компетентних суб'єктів владних повноважень з метою усунення перешкод у здійсненні цього права, його відновлення, а також відшкодування шкоди, завданої порушенням чи іншим неправомірним посяганням на суб'єктивне договірне право.

4. Зазначено, що необхідність чіткого окреслення меж між поняттями «охорона суб'єктивних прав» і «захист суб'єктивних прав» не викликає жодних заперечень. Основним критерієм для розмежування цих понять слід вважати напрями правового впливу категорій охорони і захисту на цивільно-правові відносини. Зокрема, під охороною цивільних прав у договірних зобов'язаннях необхідно розуміти систему передбачених законом заходів, що спрямовані на створення і забезпечення умов для вільної та безперешкодної реалізації суб'єктами договірних зобов'язань належних їм суб'єктивних прав, на відміну від захисту, право на який виникає тільки внаслідок встановлених законом юридичних фактів, а саме порушення, невизнання і оспорювання суб'єктивних прав, і має своєю основною метою їх відновлення та усунення перешкод у їх реалізації.

5. Обґрунтовано, що право на захист суб'єктивних прав у договірних зобов'язаннях слід сприймати саме як невід'ємний елемент суб'єктивного цивільного права, таке собі «право у праві», яке за умови вільного та безперешкодного здійснення цього права перебуває у статичному стані і стає здійсненим тільки у випадку виникнення юридичних підстав для необхідності примусової реалізації правомочностей, що входять до змісту основного суб'єктивного права. Вже після досягнення мети із відновлення останнього право на захист знову повертається у так званий «режим очікування» до виникнення нових перешкод у здійсненні суб'єктивного цивільного права. У цьому знаходить свій прояв регулятивно-охоронний характер структурних елементів суб'єктивного цивільного права.

6. Зміст права на захист цивільних прав із договірних зобов'язань складає сукупність правомірних, допустимих та не заборонених законом можливостей, якими наділяється носій суб'єктивного цивільного права в рамках протидії протиправному посяганню на нього з метою його відновлення, а також усунення негативних наслідків такого посягання, і які знаходять свій зовнішній вираз як у самостійних правомірних діях суб'єкта порушеного цивільного права, так і в зверненні до компетентних державних органів з метою застосування останніми заходів примусового характеру. При цьому визначення фактичного обсягу права на захист у договірних зобов'язаннях не супроводжується певною сталою для усіх випадків порушення прав формулою, а залежить від низки об'єктивних чинників, серед яких: а) специфіка підданого неправомірному посяганню суб'єктивного цивільного права; б) характер такого неправомірного посягання; в) негативні наслідки, заподіяні таким посяганням; г) специфіка об'єкту договірних правовідносин; ґ) правовий статус суб'єктів договірних правовідносин та ін.

7. Дослідження правової природи превентивного захисту суб'єктивних цивільних прав, у тому числі й тих, що впливають із договірних зобов'язань, не отримали належного відображення у цивілістичній доктрині. Проте, незважаючи на це, можливості протидії створенню загрози порушення суб'єктивних прав неодноразово знаходять своє правове закріплення у цілій низці актів вітчизняного законодавства, серед яких ст. 611, ст. 783, ст. 849, ст. 1163 ЦК України, ст. 20 ГК України, ст. 4 ГПК України та ін., що в цілому вказує на сприйняття законодавцем концепції превентивного захисту та розуміння створення загрози порушення суб'єктивних цивільних прав як окремої підстави виникнення права на захист. З огляду на вказане, з урахуванням тенденції до закріплення на законодавчому рівні, поряд із порушенням, невизнанням та оспорюванням цивільних прав, і четвертої підстави – створення загрози їх порушення, яка прослідковується в абсолютній більшості країн континентальної Європи, цілком обґрунтованою є потреба формування уніфікованого вітчизняного законодавчого підходу до визначення

правових підстав виникнення права на захист суб'єктивних прав, у тому числі й тих, що впливають із договірних зобов'язань, шляхом внесення змін до ч. 1 ст. 15 ЦК України і викладення її в наступній редакції:

«Стаття 15. Право на захист цивільних прав та інтересів

1. Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також у разі створення реальної загрози його порушення.»

Крім того, вважаємо, що для уніфікації цього підходу відповідні зміни слід внести і до ч 1 ст. 3 ЦПК України і викласти її в наступній редакції:

«Стаття 3. Право на звернення до суду за захистом

1. Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, а також у випадку створення реальної загрози порушення прав».

8. Під створенням реальної загрози порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях запропоновано розуміти обставини об'єктивної дійсності, зумовлені недобросовісною поведінкою однієї зі сторін за договором, настання яких створює дійсну небезпеку порушення договірною зобов'язання та неминуче призведе до порушення прав іншої сторони договору, а також до заподіяння негативних для неї наслідків.

9. Поняття правопорушення у договірних правовідносинах слід чітко відмежовувати від поняття порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях за критерієм специфіки правових заходів, застосовуваних внаслідок вчинення порушення суб'єктивних цивільних прав та правопорушень. Крім того, з огляду на те, що кожне правопорушення є порушенням суб'єктивних прав, однак не кожне порушення цих прав кваліфікується, як правопорушення, доцільно порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях і правопорушень у договірних правовідносинах співвідносити як ціле і його частина.

10. Простроченням слід вважати буквальне невиконання договірною обов'язку, і виконання його із запізненням, тобто поза обумовленими сторонами часовими рамками, що свідчить про те, що прострочення виконання договірною зобов'язання доцільно сприймати не як самостійний різновид порушень договірною зобов'язання, а як одну із можливих моделей протиправної поведінки боржника в рамках невиконання чи неналежного виконання договірною зобов'язання. При цьому вказаний варіант порушення є актуальним виключно для тих договорів, які характеризуються наявністю умови щодо строку виконання породжуваних договором зобов'язань.

11. Виділено наступні кваліфікуючі ознаки категорії порушення цивільних прав у договірних зобов'язаннях: а) це поведінка суб'єкта договірних правовідносин, що знаходить свій прояв як в активних діях, так і в бездіяльності; б) характер такої поведінки носить протиправний характер, тобто суперечить змісту правових норм та умовам договору; в) змістом такої поведінки є порушення договірною зобов'язання, що проявляється у невиконанні чи неналежному виконанні боржником своїх обов'язків, обумовлених предметом договору; г) об'єктом протиправної поведінки є суб'єктивне майнове право, що впливає зі змісту договірних правовідносин; г) правовим наслідком протиправної поведінки є створення перешкод для вільної реалізації іншим суб'єктом договірних правовідносин – носієм цивільного права правомочностей, що входять до його складу.

12. Незалежно від свого добросовісного чи недобросовісного характеру і невизнання, і оспорювання суб'єктивного цивільного права здійснює негативний вплив на процес вільної реалізації правомочностей, що входять до складу цього права, створюючи перешкоди для його носія у можливості задовольнити власні потреби та інтереси його носія. Тобто у будь-якому випадку має місце посягання на суб'єктивне цивільне право, що за своїм семантичним значенням є зазіханням, спробою завдати шкоди іншому, з огляду на що неодмінно повинно сприйматися як достатня правова підстава для

застосування заходів захисту як носієм права самостійно, так і шляхом звернення до юрисдикційних органів.

13. Специфіка спорів щодо невизнання цивільних прав у договірних зобов'язаннях полягає у формі бездіяльності одного із суб'єктів договірних правовідносин, що проявляється у пасивному запереченні наявності права в його контрагента та супроводжується невиконанням ним кореспондуючого цьому праву обов'язку, що є змістом конкретних договірних правовідносин, негативним наслідком чого є створення невизначеності у правовому статусі особи, право якої не визнається.

14. Оспорювання цивільних прав у договірних зобов'язаннях полягає в активній поведінці суб'єкта договірних правовідносин щодо заперечення наявності в його контрагента за договором певного цивільного права та відстоювання позиції щодо належності йому цього права, що супроводжується вчиненням дій із пред'явлення відповідної вимоги до юрисдикційного органу. Найчастіше це знаходить свій прояв у поданні зустрічного позову із вимогами про визнання цивільного права у контрагента за договором відсутнім і визнання за ним цього суб'єктивного права.

15. Основна відмінність невизнання та оспорювання цивільних прав у договірних зобов'язаннях полягає у характері поведінки сторони договірних зобов'язання, яка не визнає чи оспорує суб'єктивне право: при невизнанні права умовно спір між сторонами можна назвати пасивним, адже особа, яка не визнає право, не вчиняє активних дій щодо буквального посягання на нього, проте її бездіяльність спричиняє перешкоди для вільної реалізації правомочностей, що входять до змісту суб'єктивного невизнаного права, іншим контрагентом за договором; у свою чергу при оспорюванні спір характеризується активністю з боку кореспондуючих сторін договору, які пред'являють протилежні за своїм змістом вимоги щодо наявності чи відсутності у них оспорюваного цивільного права, опосередкованого договірним зобов'язанням.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

2.1. Поняття та класифікація способів захисту прав у договірних зобов'язаннях

Встановивши перелік та специфіку підстав для виникнення права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях, наступним, на чому слід зосередити увагу в межах дисертаційного дослідження, є визначення поняття та правової природи способів захисту прав, породжуваних договірним правовідношенням. У контексті цього варто зазначити про нерозривний зв'язок категорій «підстава для виникнення права на захист» та «спосіб захисту прав», який знаходить свій прояв у тому, що можливість та доцільність застосування того чи іншого способу захисту цивільних прав безпосередньо обумовлюється специфікою юридичного факту, який став підставою для виникнення в суб'єкта договірних правовідносин права на захист своїх прав.

Відсутність на законодавчому рівні визначення поняття «спосіб захисту цивільних прав» створює труднощі в розумінні його правової природи та зумовлює формування цілої низки наукових позицій із цього приводу, з огляду на що твердження О. В. Бігняка про те, що щодо поняття способів захисту прав відсутні дискусії [75, с. 153], викликає щонайменше подив.

Надати визначення способу захисту цивільних прав у цивілістиці робило спроби чимало відомих вчених, проте єдина уніфікована позиція з цього приводу й досі відсутня. Вважаємо за доцільне розглянути домінуючі в науці цивільного права підходи до визначення поняття «спосіб захисту» та здійснити їх порівняльно-правовий аналіз з метою виявлення найбільш слушного з

позицій його повноти та змістовності, а також вироблення авторської дефініції поняття «спосіб захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях».

Загалом під способами захисту розуміють і заходи правоохоронного характеру, і заходи реакції уповноважених осіб на порушення цивільних прав, однак такі підходи штучно звужують обсяг правових передумов для можливості застосування заходів правоохоронного характеру за рахунок включення до них виключно такого неправомірного юридичного факту, як порушення цивільних прав, у той час, як підтримуваним у цивілістиці і таким, що знаходить часткове закріплення у законодавстві, є підхід до включення до переліку підстав для виникнення права на захист, крім порушення, також невизнання, оспорювання цивільних прав і створення реальної загрози їх порушень. З цього приводу заслуговує уваги запропоноване Р. А. Майдаником визначення способів захисту суб'єктивних цивільних прав як «матеріально-правових заходів примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника» [76, с. 10].

Водночас, на нашу думку, зазначене визначення також не позбавлене своїх недоліків, адже право на захист порушених, невизнаних і оспорюваних цивільних прав реалізується не лише в порядку звернення до юрисдикційних органів, які уповноважені застосовувати легальний примус, а й носіями цивільних прав самостійно в межах самозахисту, можливість здійснення якого забезпечується положеннями ст. 19 ЦК України. Особливо це стосується суб'єктів договірних правовідносин у процесі застосування ними заходів оперативного впливу.

Т. О. Родоман визначає способи захисту цивільних прав як «закріплені законом або договором допустимі дії або бездіяльність (або їх сукупність), спрямовані на попередження, припинення порушення права, а також на його відновлення» [56]. Визначення, запропоноване дослідницею також не охоплює весь спектр особливостей категорії способів захисту цивільних прав, однак розкриває специфіку її зовнішнього прояву: способи захисту можуть бути

реалізовані як у формі активних дій, як це найчастіше відбувається на практиці, так і у формі бездіяльності, що, на нашу думку, властиво саме для протидії неправомірним посяганням на цивільні права у договірних зобов'язаннях. Це знову ж таки можна продемонструвати на прикладі застосування заходів оперативного впливу, коли суб'єкт договірних правовідносин в односторонньому порядку відмовляється від виконання свого зобов'язання у відповідь на невиконання контрагентом його обов'язку, що впливає з договору, зокрема, відмовляється «від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано» останнім без згоди другої сторони тощо, що закріплено у ст. 236 ГК України.

Поширеним у правовій доктрині є й визначення поняття способів захисту як дій, які «безпосередньо спрямовані на усунення перешкод на шляху здійснення прав суб'єктами» [77, с. 32]. Якщо розглянути вказану дефініцію з позицій сутності категорії цивільно-правового захисту, то в цілому вона відповідає концепції, меті законодавчого закріплення та призначенню цієї категорії в механізмі правового регулювання суспільних відносин. Проте детальний аналіз запропонованого визначення поняття способів захисту, на нашу думку, свідчить про надто високий рівень його абстрактності та узагальненості, відсутність кваліфікуючих ознак, зокрема, вказівки на правомірність і допустимість дій, що вчиняються носіями суб'єктивних прав з метою протидії незаконним посяганням на них і їх відновлення. Це, у свою чергу, дозволяє віднести до категорії способів захисту й дії, що знаходяться поза межами встановлених законодавством правил поведінки, що суперечить сутності категорії цивільно-правового захисту та, очевидно, не сприяє правильному розумінню його способів.

Г. П. Тимченко визначає способи захисту як «засоби здійснення цих прав та інтересів у разі їх порушення або оспорювання» [16, с. 37]. Незважаючи на те, що в цілому наведена дефініція гармоніює із загальноприйнятими уявленнями про інститут захисту цивільних прав, вона заслуговує на конструктивну критику з огляду на визначення одного елементу категорії

захисту прав (способів) через інший елемент (засоби), які, як відомо, наповнені різним змістовим навантаженням. У контексті цього варто навести позицію вищих судових інстанцій, в якій зазначено, що «за своїм призначенням способи захисту можуть вважатися визначеним законом механізмом матеріально-правових засобів здійснення охорони цивільних прав та інтересів, що приводиться в дію за рішенням суду у разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення» [37]. Вказане визначення у жодному випадку не може бути покладене в основу розуміння категорії способів захисту цивільних прав, оскільки, по-перше, пов'язує їх із поняттям охорони, тим самим не виправдано підміняючи ним поняття захисту, а по-друге, також визначає спосіб через поняття засобу. На нашу думку, такий підхід суперечить сприйнятій переважною більшістю дослідників концепції щодо співвідношення понять «спосіб захисту» та «засіб захисту», з урахуванням чого вважаємо за доцільне розглянути це питання більш детально.

Традиційно дослідники-цивілісти у структуру категорії захисту прав включають «сукупність взаємопов'язаних правових засобів, способів та форм, за допомогою яких, при необхідності, забезпечується відновлення чи визнання порушених або оспорюваних прав, створюються умови для запобігання їх порушенню, усунення перешкод здійснення прав, притягнення правопорушників до відповідальності» [78, с. 7]. На це вказує й О. В. Бігняк, на переконання якого «форми (юрисдикційні, неюрисдикційні), способи (визнання права, стягнення заборгованості, заборона вчиняти певні дії і т. д.), засоби (скарга, позовна заява і т. д.), через які відбувається дослідження категорії захисту, є складниками інституту правового захисту» [75, с. 6]. Зазначимо також, чітке розмежування понять «спосіб захисту» та «засіб захисту» здійснює у своїх наукових працях і Р. О. Стефанчук [79, с. 8], що не викликає подиву, адже семантичне значення вказаних термінів є різним.

Якщо звернутися до тлумачних словників, то під терміном «спосіб» розуміють «певну дію, прийом або систему прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось» [80]. Своєю чергою засіб

означає «те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі» [81]. На основі чого можемо відзначити принципові відмінності між поняттями «спосіб захисту прав у договірних зобов'язаннях» і «засіб захисту прав у договірних зобов'язаннях», які полягають в тому, що спосіб захисту є зовнішнім проявом реалізації права на захист та вказує на те, які саме допустимі правомірні дії здійснює або повинен здійснити суб'єкт договірних правовідносин у процесі протидії посяганню на його суб'єктивне право, в той час, як засіб захисту є інструментом досягнення мети, яка супроводжує ці дії. Інакше кажучи, категорію способів захисту слід використовувати для отримання відповіді на питання про те, як саме здійснюється захист прав у договірних зобов'язаннях, а категорію засобів – для характеристики правових інструментів здійснення захисту та досягнення його мети.

Дещо дивним видається підхід, вироблений свого часу О. С. Іоффе, який замість категорії «засоби» використовував поняття «спосіб». Згідно з його точкою зору, у будь-якій формі захисту застосовуються відповідні способи. Наприклад, у судово-арбітражному порядку застосовується позовний спосіб захисту цивільних прав. Натомість способом захисту цивільних прав, що реалізується в адміністративному порядку, є скарга [82]. Цілком очевидним в цьому випадку є сплутування понять та ігнорування їх істинного змісту, що однозначно не сприяє розумінню розмежування способів і засобів захисту.

Розглядаючи категорію засобів захисту, О. В. Бігняк виділяє наступні групи засобів захисту цивільних прав: «а) засоби, вживані при судовій формі захисту (позовна заява, заява, скарга, судові акти, накази та ін.); б) засоби, вживані при адміністративній формі захисту (заява, скарга, пропозиція, виконавчий напис нотаріуса, рішення органів державної влади і органів місцевого самоврядування, прийняті за зверненням громадян та ін.); в) засоби, вживані при самозахисті (утримання майна, заява про відмову виконання обов'язку та ін.)» [75, с. 47]. При цьому зазначимо, що форма захисту є єдиним критерієм, за яким дослідник здійснює поділ засобів захисту.

Натомість І. О. Дзера, досліджуючи категорію засобів захисту права власності, пропонує їх власну класифікацію, відповідно до якої передбачено такі основні речово-правові засоби: «віндикаційний позов, негаторний позов; допоміжні речово-правові засоби захисту: позов про визнання права власності, позов про виключення майна з опису; зобов'язально-правові засоби: засоби захисту права власності в договірних відносинах, засоби захисту права власності в деліктних зобов'язаннях, позови про повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна; спеціальні засоби захисту: позов про визнання угоди недійсною, позов про захист співвласника у разі виділу, поділу та продажу спільного майна, засоби захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісти відсутніми або оголошених померлими, засоби захисту прав власників від неправомірного чи правомірного втручання державних органів, органів місцевого самоврядування та у надзвичайних ситуаціях, інші спеціальні засоби, зумовлені особливим колом уповноважених чи зобов'язаних осіб та надзвичайними обставинами» [83, с. 48]. В цілому зазначимо, що вказана класифікація відповідає сприйнятій у цивілістиці позиції про те, що засобом судового захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів є позов.

Вважаємо, запропонована авторкою класифікація засобів захисту права власності має важливе практичне значення для дослідження правової природи захисту загалом і для захисту прав у договірних зобов'язаннях зокрема, адже вона є яскравою демонстрацією симбіозу способів та засобів захисту як його самостійних структурних елементів, що органічно взаємодіють між собою в межах відповідної процедурної форми і таким чином забезпечують ефективне злагоджене функціонування механізму цивільно-правового захисту в цілому. Разом із тим, на нашу думку, зазначена класифікація характеризується звуженим уявленням про систему засобів захисту, адже фактично обмежується поділом судових засобів захисту права власності, зокрема, позовів, які, у свою чергу, є тільки одними з існуючих різновидів засобів захисту поряд з іншим виразниками матеріально-правових вимог у сфері захисту цивільних прав, серед яких – заяви, скарги, клопотання, письмові та усні вимоги тощо.

На нашу думку, основною передумовою для можливості розмежування і встановлення істинного співвідношення категорій «спосіб захисту» та «засіб захисту» у сфері договірних зобов'язань є усвідомлення матеріально-правової природи способів захисту і процесуально-правової, або процедурної, природи засобів захисту, та відповідно сприйняття їх як самостійних, однак взаємопов'язаних категорій у межах функціонування механізму захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. При цьому їх взаємозв'язок полягає у тому, що способи захисту за своєю сутністю є матеріально-правовими заходами, реалізація яких забезпечується за рахунок процесуально-правових (процедурних) засобів (інструментів), звернених до суду, іншого юрисдикційного органу або безпосередньо до порушника договірних зобов'язань у рамках протидії посяганню на суб'єктивне цивільне право або охоронюваний законом інтерес. Тобто якщо спосіб захисту є вимогою про захист, то засіб захисту є формою, зовнішнім вираженням звернення цієї вимоги. Також важливо зазначити й про те, що засіб захисту безпосередньо залежить від обраного носієм порушеного, невизнаного чи оспорюваного договірного права способу захисту і ним обумовлюється. Скажімо, якщо право суб'єкта договірних правовідношення не визнається його контрагентом, він може звернутися до суду із вимогою про застосування такого способу захисту, як визнання права, а засобом захисту буде позовна заява як виразник матеріально-правової вимоги носія невизнаного договірного права.

Водночас, якщо згідно зі положеннями ст. 672 ЦК України «продавець передав покупцеві частину товару, асортимент якого відповідає умовам договору купівлі-продажу, і частину товару з порушенням асортименту, покупець має право вимагати заміни частини товару, що не відповідає асортименту, товаром в асортименті, який встановлено договором» [2]. У цьому випадку захист відбуватиметься у формі самозахисту, в рамках якого способом захисту буде заміна товару, що не відповідає асортименту, а засобом захисту – усне або виражене у письмовій формі звернення до продавця.

Отже, під засобом захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях слід розуміти правовий інструмент, який є виразником зверненої до суду, іншого юрисдикційного органу або безпосередньо до порушника договірних зобов'язань вимоги у рамках реалізуваної суб'єктом договірного правовідношення протидії посягання на його суб'єктивне право або охоронюваний законом інтерес. Тобто він є тією категорією, яка «запускає» процесуальну (процедурну) складову механізму захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав. З урахуванням такого розуміння засобів захисту видається суперечливим і цілком невиправданим передбачене у нормах ст. 55 Конституції України положення про те, що «кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [3]. На нашу думку, закріплюючи пріоритетно важливу гарантію безперешкодної реалізації прав їх носіями, законодавець мав на меті вказати на альтернативність та широкий спектр саме способів захисту як правомірних допустимих вимог, спрямованих на протидію незаконним посяганням на суб'єктивні права, а не засобів як зовнішніх виразників цих вимог. Отже, цілком доречним у цьому контексті буде внесення змін до ч. 6 ст. 55 Конституції України шляхом заміни терміну «засобами» терміном «способами», що сприятиме усуненню сплутування цих понять і формуванню єдиного підходу до їх розмежування.

Не вдаючись детально до питання систематизації засобів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, між тим зазначимо, що з огляду на процедурно-процесуальний характер цієї категорії та їх об'єктивно тісний взаємозв'язок із категорією форми захисту, яка стане предметом дослідження у наступному розділі роботи, вважаємо, що найбільш слушною є розроблена О. В. Бігняком класифікація засобів захисту на основі критерію форми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Разом із тим запропонований автором поділ засобів захисту, на нашу думку, потребує незначного вдосконалення, оскільки він передбачає групи засобів, застосовуваних у судовій формі, адміністративній формі та в порядку самозахисту, що є у свою

чергу сприймаються нами не як самостійні різновиди форм захисту, а як різновиди двох основних форм захисту цивільних прав – юрисдикційної та неюрисдикційної. З огляду на це вбачаємо за доцільне запропонувати класифікацію засобів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях на основі критерію форми захисту на: а) засоби захисту, які застосовуються в межах юрисдикційної форми захисту, куди слід включати усі різновиди звернень із матеріально-правовими вимогами про захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях (позовні заяви, заперечення проти позовів, клопотання, заяви, скарги та ін.); б) засоби захисту, які застосовуються в межах неюрисдикційної форми захисту, куди слід включати усі різновиди звернень суб'єктів договірних правовідносин з матеріально-правовими вимогами в рамках самостійної протидії неправомірним посяганням на їх права безпосередньо до осіб, які здійснюють такі посягання, або в рамках здійснення альтернативного врегулювання спорів.

Повертаючись до аналізу поняття способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, цікавим видається визначення способів захисту, запропоноване Т. М. Підлубною, яка вважає, що «вони є передбачені законом або договором правові прийоми, за допомогою яких особа, цивільне право якої порушене, не визнається або оспорується має змогу припинити його порушення, здійснити його відновлення і таким чином реалізувати надане їй суб'єктивне цивільне право на захист» [84, с. 61]. Зазначимо, що визначення способу захисту через слово «прийом» хоч і не є загальноприйнятним у цивілістиці, проте не суперечить змісту останнього, який у спеціалізованій літературі тлумачиться як спосіб виконання або здійснення чого-небудь [70]. З урахуванням взаємозамінності та синонімічності понять «спосіб» і «прийом» робимо висновок про доцільність визначення способів захисту прав у договірних зобов'язаннях саме як системи не заборонених законом матеріально-правових прийомів, які використовуються суб'єктом договірного правовідношення самостійно або шляхом звернення до уповноважених державних органів і посадових осіб з метою протидії порушенню, невизнанню,

оспорюванню його цивільних прав, породжуваних договірним зобов'язанням, запобігання реальній загрозі їх порушення, забезпечення їх безперешкодної реалізації та усунення заподіяних негативних наслідків.

Також доцільним було б у рамках дослідження правової природи способів захисту в договірних зобов'язаннях встановити їх специфічні риси, які б відрізняли їх від суміжних правових категорій.

Вважаємо, що ключовою в розумінні особливостей способів захисту договірних прав є сфера їх безпосереднього застосування, а саме – сфера договірних правовідносин, які, як відомо, складають самостійну і доволі масштабну групу цивільних правовідносин, відокремлену від решти критерієм специфіки юридичного факту, що зумовлює їх виникнення, зміну і припинення.

Серед усіх існуючих у вітчизняній цивілістиці дефініцій поняття цивільно-правового договору, на нашу думку, найбільш слушним є визначення, запропоноване В. В. Луцем, який дотримувався комплексного підходу до розуміння категорії цивільно-правового договору і трактував його як «угоду (згоду, домовленість, порозуміння, консенсус тощо) двох або більше сторін, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, при цьому зміст договору становлять його компоненти-умови (пункти), щодо яких досягнуто згоди сторін» [85]. Особливої уваги заслуговує запропоноване А. Б. Гриняком визначення договору як «зафіксованої у встановленій законом формі системи компромісів (домовленостей), що досягаються сторонами з метою задоволення власних інтересів шляхом взаємоузгодження волі обох контрагентів майбутнього договору, спрямованих на виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин» [86, с. 53].

Вважаємо, що тільки комплексне розуміння та сприйняття договору як юридичного факту, як правовідношення і як документа здатне розкрити універсальність і унікальність його правової конструкції у сфері впорядкування суспільних відносин. Саме укладення цивільно-правового договору є тим юридичним фактом, що зумовлює виникнення договірних зобов'язань, змістом якого у свою чергу є суб'єктивні права і обов'язки, що перебувають під

правовою охороною, неправомірні посягання на які є правовими підставами для застосування не заборонених законом способів захисту та інших легальних важелів державного впливу.

Наступною ознакою досліджуваних способів захисту, зумовленою особливою сферою їх застосування, є специфічність суб'єктів, уповноважених використовувати їх у процесі протидії порушенню, невизнанню, оспорюванню цивільних прав у договірних зобов'язаннях, а також створенню реальної загрози їх порушення. Насамперед зазначимо, що основою для розуміння кола осіб, які мають право на захист, є норма ч. 6 ст. 55 Конституції України, згідно з якою «кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [3]. Схоже положення міститься у ч. 1 ст. 15 ЦК України, згідно з якою «кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання» [2], а також у ч. 2 ст. 20 ГК України, яка вказує, що «кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів». Крім того, аналогічні за змістом норми містяться й у ст. 3 ЦПК та ст. 4 ГПК України. Отже, основними передумовами для можливості реалізації права на захист є: а) наявність в особі суб'єктивних прав та інтересів; б) порушення, невизнання, оспорювання, інші протиправні посягання на ці суб'єктивні права та інтереси.

Зазначимо, що вказаний висновок в цілому гармоніює з підходом, усталеним у правозастосовчій діяльності судових органів, який знаходить своє відображення в узагальненнях вищих судових інстанцій, зокрема, у справі № 6-951цс16: «з урахуванням норм ст. 15, 16 ЦК України правом на звернення до суду за захистом наділена особа в разі порушення, невизнання або оспорювання саме її прав, свобод чи інтересів, а також у разі звернення до суду органів і осіб, уповноважених захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні та суспільні інтереси. Суд повинен установити, чи були порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси цих осіб, і залежно від установленого

вирішити питання про задоволення позовних вимог або відмову в їх задоволенні» [87].

Як уже зазначалось, будь-який цивільно-правовий договір є підставою для виникнення зобов'язального правовідношення, що характеризується певним складом. Як зазначає О. В. Дзера, елементами будь-якого правовідношення є його суб'єкти, об'єкти та зміст – суб'єктивне цивільне право і суб'єктивний цивільний обов'язок [11, с. 198]. Отже, об'єктами цивільно-правового захисту в договірних правовідносинах є права, що породжуються опосередковуваним договором зобов'язанням і належать його суб'єктам.

Суб'єктний склад договірного зобов'язання визначено у ст. 510 ЦК України, відповідно до якої «сторонами у зобов'язанні є боржник та кредитор. У зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно кілька осіб» [2]. Зазначене стосується і договору як підстави виникнення зобов'язання: «одна сторона (боржник), зобов'язана вчинити на користь другої сторони певні дії або утриматися від певної дії на користь другої сторони – кредитора, а друга сторона (кредитор) уповноважена вимагати від боржника виконання зазначеного обов'язку» [11, с. 198].

Аналіз глави 52 ЦК України, присвяченої визначенню поняття і умов договорів, свідчить про відсутність законодавчо закріплених вимог щодо суб'єктного складу договірних правовідносин, які були б універсальними для усіх існуючих у цивільному праві договірних конструкцій. Між тим ст. 626 ЦК України говорить, що «договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Договір є одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони. Договір є двостороннім, якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони договору. До договорів, що укладаються більш як двома сторонами (багатосторонні договори), застосовуються загальні

положення про договір, якщо це не суперечить багатосторонньому характеру цих договорів» [2].

На основі класифікації цивільно-правових договорів за критерієм розподілу прав та обов'язків між сторонами робимо висновок, що у двосторонніх та багатосторонніх договорах з огляду на наділення їх сторін взаємними права і обов'язками можливість реалізації права на захист і застосування способів захисту належить усім сторонам, адже кожна із них має в межах договірної правовідносини як кореспондуючі суб'єктивні права, так і обов'язки, а отже, виконує роль і кредитора, і боржника одночасно. В той же час в односторонніх договорах, які характеризуються наявністю кредитора, наділеного суто правами, та боржника, наділеного суто обов'язками, право на застосування способів захисту належить виключно кредитору як особі, договірні права якої є об'єктами потенційного неправомірного посягання з боку боржника.

Разом із тим, як слушно зазначає В. М. Слома, «для цивільно-правового зобов'язання характерна багатоманітність зв'язків між сторонами, а також між сторонами та іншими учасниками. Слід зазначити, що в сучасних умовах розвитку договірних відносин виконання зобов'язання особисто сторонами у багатьох випадках є радше винятком, ніж загальним правилом. На зобов'язальні відносини кредитора та боржника може здійснювати вплив третя особа (договір на користь третьої особи, виконання обов'язку іншою особою, забезпечення виконання зобов'язання третьою особою). Використання цих правових конструкцій надає можливість сторонам досягти бажаного результату – належного виконання цивільно-правового зобов'язання» [88, с. 106].

Слід зауважити, що за загальним правилом, встановленим у ст. 511 ЦК України, «зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи. У випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора» [2]. Як зазначає І. О. Бровченко, визначальним для третьої особи є те, що вона не є стороною первісного

правовідношення, але юридично пов'язується із однією із його сторін [89, с. 44].

Яскравим проявом участі третьої особи у договірному правовідношенні і відповідно наділенням її суб'єктивними правами є укладення договору на користь третьої особи, передбаченого ст. 636 ЦК України, згідно з яким «договором на користь третьої особи є договір, в якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі. Виконання договору на користь третьої особи може вимагати як особа, яка уклала договір, так і третя особа, на користь якої передбачено виконання, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із суті договору» [2]. Серед поіменованих різновидів договірних конструкцій як договори на користь третіх осіб можна характеризувати договір дарування, в якому може бути «встановлений обов'язок обдаровуваного вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи або утриматися від її вчинення» (ст. 725 ЦК), договір довічного утримання (ст. 746 ЦК), договір страхування на користь третьої особи (ст. 985 ЦК), договір банківського вкладу на користь третьої особи (ст. 1063 ЦК) та ін.

Разом із тим, як зазначається в юридичній літературі, «третья особа може мати не тільки право вимагати виконання, а й обов'язок його прийняти (вантажоодержувач); може отримати право розірвати договір (лізингоодержувач, бенефіціар за договором довічного утримання); може бути зобов'язана не тільки виконати зобов'язання, а й нести за це відповідальність перед кредитором, до того ж у різних комбінаціях (як єдиний суб'єкт відповідальності, як альтернатива основному боржнику, як учасник множинності осіб разом з боржником); може отримувати і права, і обов'язки безпосередньо щодо кредитора» [90].

З аналізу вищезазначеного вбачається, що третя особа в договірному зобов'язанні, не маючи правового статусу сторони, тим не менше у переважній більшості випадків наділена суб'єктивними цивільними правами щодо предмету зобов'язання, у тому числі правом вимагати виконання обов'язку

боржника, безперешкодна реалізація яких також забезпечується правовими нормами під загрозою застосування не заборонених законом способів захисту. Особливість конструкції договору на користь третьої особи В. М. Слома пояснює через категорію «секундарне право», яка «надає можливість односторонньої зміни правового статусу кредитора. Реалізація секундарного права відбувається шляхом прийняття третьою особою запропонованої їй пропозиції на відступлення права вимоги. Після вираження третьою особою згоди на прийняття виконання за договором кредитор фактично із зобов'язання вибуває. До моменту вираження згоди третьою особою кредитор є повноцінною стороною договірною зобов'язання» [91, с. 308]. Цей висновок знаходить своє відображення й у правовій позиції у справі № 6-2112цс16 від 14.06.2017 р. щодо виконання договору страхування, в якій констатується, що особливість правового стану вигодонабувача (третьої особи, на користь якої укладено договір страхування) полягає в тому, що йому належить право на захист шляхом пред'явлення вимоги до страховика щодо виконання обов'язків за укладеним договором [92].

Отже, беручи до уваги вищезазначене, є усі підстави виокремити ще одну важливу особливість способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, а саме специфічність правового статусу суб'єктів, уповноважених їх застосовувати, якими є кредитор в односторонньому договорі, сторони договору у двосторонніх та багатосторонніх договорах, а також треті особи як учасники договірною правовідношення за умови наділення їх суб'єктивними правами щодо предмету зобов'язання.

Також при дослідженні природи способів захисту у договірних зобов'язаннях доцільно звернути увагу й на положення ч. 2 ст. 16 ЦК України, в якій відобразивши невичерпність переліку способів захисту цивільних прав законодавець закріпив правило, згідно з яким «суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках» [2]. Незважаючи на те, що цивільні правовідносини у своїй переважній більшості виникають саме із договору, все

ж він є не єдиним юридичним фактом, який слугує передумовою для виникнення, зміни і припинення правовідносин, врегульованих нормами цивільного права, адже можуть виникати і з положень закону, і з факту завдання шкоди тощо. На нашу думку, ще одна специфічна риса способів захисту у договірних зобов'язаннях полягає в тому, що учасники договірної правовідносини наділені додатковими гарантіями щодо ефективного й оперативного захисту своїх суб'єктивних прав, яка проявляється у закріпленій у ЦК України можливості самостійно за взаємною згодою визначити в умовах договору особливі, не передбачені законом допустимі способи захисту, що є найбільш прийнятними для учасників конкретного договірної правовідносини.

Досліджуючи специфіку захисту прав у договірних зобов'язаннях, О. О. Кот зауважує, що «практично щодо кожного поіменованого договору норми цивільного законодавства встановлюють якісь особливі способи захисту й умови їх застосування. У непоіменованих договорах сторони, як правило, намагаються самостійно передбачати великий спектр правових можливостей захисту своїх прав від порушення їх іншою стороною зобов'язання, усвідомлюючи, що застосування передбачених у законі способів може виявитися проблемним з різних причин» [10, с. 323]. З чого робимо висновок, що будь-який цивільно-правовий договір потенційно виконує роль не лише юридичного факту, зобов'язального правовідносини чи нормативного документа, а й додаткового джерела закріплення способів захисту цивільного права. Окрім того, у контексті визначення спектру джерел нормативного закріплення способів захисту прав, опосередковуваних договірним зобов'язанням, варто звернути увагу й на положення ч. 1 ст. 7 ЦК України, яка серед джерел правового регулювання цивільних, у тому числі договірних, правовідносин виділяє й звичай, зокрема, звичай ділового обороту, що, з-поміж іншого, наділяє його потенційною здатністю бути джерелом нормативного закріплення способів захисту прав учасників договірних зобов'язань. Звідси –

ще одна специфічна ознака способів захисту прав у договірних зобов'язаннях: альтернативність джерел нормативного закріплення.

Крім того, варто вказати й на форми зовнішнього прояву реалізації способів захисту договірних прав, які також мають свої особливості. Як зазначалось раніше, дослідники визначають способи захисту як «допустимі дії або бездіяльність (або їх сукупність), спрямовані на попередження, припинення порушення права, а також на його відновлення» [56]. Ключовим у наведеному визначенні цього поняття є розуміння специфіки прояву поведінки суб'єктів цивільних правовідносин у процесі здійснення захисту, що характеризується як вчиненням активних дій, так і утриманням від вчинення дій у формі правомірної бездіяльності.

Зазначимо, що вказане особливо актуальне саме для способів захисту прав у договірних зобов'язаннях, оскільки найчастіше у двосторонніх та багатосторонніх договорах обов'язку однієї сторони щодо вчинення певних дій, зумовлених специфікою предмету договору, кореспондує зустрічний обов'язок іншої сторони. Відповідно невиконання однією зі сторін свого суб'єктивного обов'язку зумовлює необхідність застосування іншою стороною правових прийомів як реакції на порушення її договірних прав, що проявляється в утриманні від виконання передбаченого договором зустрічного обов'язку. Наприклад, відповідно до ст. 655 ЦК України «за договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму» [2]. У випадку ж, «якщо продавець передав товар в асортименті, що не відповідає умовам договору купівлі-продажу, покупець має право відмовитися від його прийняття та оплати» (ч. 1 ст. 672 ЦК) [2], що у свою чергу кваліфікуватиметься саме як правомірна бездіяльність, застосована управомоченою стороною договору в рамках реалізації заходів оперативного впливу. Отже, необхідно виокремити ще одну специфічну рису способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, яка знаходить свій прояв у

тому, що способи захисту договірних прав можуть бути реалізовані як у формі активних дій, так і в формі правомірної бездіяльності.

Отже, з урахуванням вищевикладеного можна виділити наступні ознаки способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, які характеризують їх правову природу і розкривають специфіку їх використання у процесі реалізації суб'єктами права на захист:

1) особлива сфера застосування – сфера договірних правовідносин, породжуваних фактом укладення цивільно-правового договору; їх змістом є суб'єктивні права та обов'язки, що перебувають під правовою охороною, неправомірні посягання на які є правовими підставами для застосування не заборонених законом способів захисту та інших легальних важелів державного впливу;

2) специфічність правового статусу суб'єктів, уповноважених застосовувати способи захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, якими є кредитор в односторонньому договорі, сторони договору в двосторонніх та багатосторонніх договорах, а також треті особи як учасники договірних правовідношень за умови наділення їх суб'єктивними правами щодо предмету зобов'язання;

3) альтернативність джерел нормативного закріплення способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях: поряд зі встановленням способів захисту у законі вони можуть визначатися і в умовах будь-якого цивільно-правового договору, який потенційно виконує роль не лише юридичного факту, зобов'язального правовідношення чи нормативного документа, а й додаткового джерела закріплення способів захисту цивільного права;

4) специфічність форм зовнішнього вираження способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, які проявлятися як у формі активних дій, так і в формі правомірної бездіяльності.

Наступним, на чому слід зосередити увагу в межах цього підрозділу дисертації, є питання класифікації способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, яке, на нашу думку, можна віднести до категорії

найбільш дискусійних, адже чимало поколінь дослідників впродовж усього розвитку цивілістики намагалися розробити універсальну, найбільш оптимальну класифікацію способів захисту суб'єктивних прав та пропонували найрізноманітніші критерії, однак навіть на сучасному етапі розвитку науки слід констатувати відсутність єдності серед теоретиків щодо вирішення цього питання.

Зазначимо, що проблему систематизації способів захисту не дозволяють вирішити й положення чинного вітчизняного законодавства, які обмежуються винятково закріпленням їх переліку. Так, згідно ч. 2 ст. 16 ЦК України «способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб» [2]. Майже аналогічним є перелік способів захисту суб'єктивних прав, закріплений у ст. 20 ГК України. Такі відмінності у врегулюванні багато в чому однорідних правовідносин, як слушно зазначає І. О. Дзера, не можна визнати юридично обґрунтованими, адже в багатьох випадках норми ЦК України можуть поширюватися на відносини за участю суб'єктів господарювання, наприклад, у сфері майново-господарських зобов'язань (ст. 175) [93, с. 60].

На основі наведеного вище законодавчого визначення основних різновидів способів захисту розроблена найбільш поширена в цивілістиці класифікація способів захисту цивільних прав, яка передбачає їх розподіл на загальні та спеціальні. Одним із прихильників такої класифікації є Р. О. Стефанчук, який зазначає, що «загальні способи захисту суб'єктивного цивільного права визначено ст. 16 ЦК України, а їх дія поширюється, як

правило, на всю сукупність цивільних прав. Спеціальні ж способи захисту цивільних прав передбачено правовими нормами, що регулюють конкретні правовідносини, зокрема щодо зобов'язальних правовідносин» [94, с. 97–99]. Із вказаного видається, що критерій такої класифікації носить подвійний характер, адже в основу поділу покладено і джерело закріплення способів захисту, і сфера застосування. Р. Б. Шишка здійснює поділ способів захисту на загальні (передбачені ЦК та ГК України), спеціальні (передбачені поточними спеціальними нормативними актами) та окремі (встановлені договорами) [95, с. 360], з огляду на що стає очевидним, що основним критерієм такої класифікації є виключно джерело закріплення способів захисту.

Зауважимо, що класифікація способів захисту на загальні (універсальні) і спеціальні сприйнята й судовими органами, що відображено у Листі Верховного Суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України». На переконання суду, визначені у ст. 16 ЦК України «способи захисту мають універсальний характер, вони можуть застосовуватись до всіх чи більшості відповідних суб'єктивних прав» [37]. Водночас тут ключовим критерієм поділу є саме сфера застосування способів захисту. Такий підхід знаходимо й у дослідженнях вітчизняних вчених [96].

В цілому підтримуючи можливість існування класифікації способів захисту цивільних прав на загальні і спеціальні, зазначимо, що доцільність такого її критерію, як сфера застосування, викликає сумніви з огляду на те, що навряд чи слушно говорити про можливість застосування способів захисту, закріплених у ст. 16 ЦК України, для захисту усіх без винятку цивільних прав. На цьому наголошує й А. Штефан, зазначаючи, що «серед іншого, при захисті авторських чи суміжних прав, як і при захисті особистих немайнових прав, часто неможливо застосувати такий «універсальний» спосіб захисту, як виконання обов'язку в натурі» [97, с. 41–42].

Існує й думка про те, що «поділ способів захисту на загальні та спеціальні може бути здійснений виходячи з характеру (виду) суб'єктивного права, яке потребує захисту. У такому разі способи захисту, закріплені у ст. 16 ЦК

України, справді вбачаються загальними, оскільки можуть бути застосовані до захисту всіх чи більшості суб'єктивних цивільних прав» [10, с. 286].

Разом з тим вважаємо, що найбільш слушною є позиція щодо покладення в основу поділу способів захисту цивільних прав на загальні і спеціальні саме критерію джерела нормативного закріплення, де загальними є способи захисту, визначені у ст. 16 ЦК України, а спеціальними – способи захисту, передбачені в інших статтях ЦК України і спеціальних нормативно-правових актах цивільного законодавства. На нашу думку, концепція акумуляції невичерпного переліку способів захисту цивільних прав у межах ст. 16 ЦК України полягає в тому, щоб визначити можливі і найбільш поширені способи захисту, характер яких зумовлений природою суб'єктивних цивільних прав і які потенційно могли б застосовуватися для захисту усіх цивільних прав, що піддаються порушенню, невизнанню чи оспорюванню. У свою чергу закріплення спеціальних способів захисту свідчить про те, що саме конкретний спосіб характеризується належністю та ефективністю в рамках протидії посягання на суб'єктивне право, включене до змісту специфічного різновиду цивільних правовідносин. На користь цього може свідчити одночасно загальний і спеціальний характер певних способів захисту в договірних правовідносинах. Зокрема, такий спосіб, як примусове виконання обов'язку в натурі, що закріплений у п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України, знаходить своє відображення й у положеннях глави 60 ЦК України «Позичка», зокрема, у ст. 836, згідно з якою, «якщо після припинення договору користувач не виконає обов'язок щодо повернення речі, що є предметом договору, позичкодавець має право вимагати її примусового повернення, а також відшкодування завданих збитків» [2]. Тобто йдеться про те, що саме примусове виконання обов'язку в натурі є тим належним і ефективним способом, що здатний забезпечити повноцінний захист порушеного права у зобов'язанні, породжуваного укладенням договору позички.

У контексті цього О. О. Кот, аналізуючи твердження О. С. Іоффе щодо першочергового застосування спеціальних, а не загальних способів захисту,

підсумовує, що, на думку вченого, «спеціальні способи захисту мають пріоритетне застосування. Якщо ж для захисту конкретного суб'єктивного права нормою закону не передбачено спеціального способу захисту, то уповноважена особа має можливість скористатися загальним способом захисту. Згідно з цим підходом загальні способи захисту мають додатковий (субсидіарний) характер, з огляду на який повинна вирішуватися можливість їх застосування у конкретній судовій справі» [10, с. 287]. Зазначимо, що такий підхід відображений і в Листі Верховного Суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України». Зокрема, «у тих випадках, коли спеціальна норма закону встановила інший спосіб захисту, ніж визначений ст. 16 ЦК України, застосовується спосіб захисту, встановлений спеціальною нормою. Одночасно можуть застосовуватися положення ст. 16 ЦК України і положення спеціальної норми щодо способу захисту, проте лише тоді, коли ці способи тотожні й на них поширюється дія ЦК України» [37].

Разом із тим ми не розділяємо категоричність судових органів щодо однозначної пріоритетності спеціальних способів захисту з погляду на закріплені у ст. 20 ЦК України гарантії диспозитивності реалізації її суб'єктивного права на захист, що проявляються у наданні особі можливості здійснювати право на захист на власний розсуд. Тобто, якщо керуватися виключно буквою закону, то теоретично особа вправі самостійно і вільно обрати спосіб захисту свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного цивільного права.

Водночас, якщо виходити із потреби досягнення загальної мети категорії цивільно-правового захисту, а саме відновлення права і усунення негативних наслідків неправомірного посягання на нього, то, безумовно, слід враховувати такі основні критерії вибору способу захисту, як ефективність, належність та правомірність. У контексті цього варто погодитися із думкою судді Верховного Суду С. О. Погрібного, який із позицій практики правозастосування вказує: «Не викликає сумнівів той факт, що використання будь-яких способів правового захисту матиме сенс лише за умови, що обрані суб'єктом порушеного права

способи захисту є як ефективними, так і такими, що відповідатимуть його змісту та системі права» [98]. У продовження зазначеного варто навести думку О. О. Кота, який вказує, що «характер способу захисту як загального чи спеціального має значення і повинен використовуватися виключно при вирішенні конкретного спору, що впливає на виявлення належного способу захисту порушеного права. Метою виокремлення цих способів є визначення серед кількох можливих чи обраних уповноваженою особою належного та ефективного для захисту конкретного порушеного суб'єктивного права з урахуванням особливостей конкретних спірних матеріальних правовідносин, що і є критерієм для даної класифікації» [10, с. 292].

Якщо провести поділ способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях на основі класифікаційного критерію нормативного закріплення на загальні і спеціальні, то вбачається, що загальними способами захисту в досліджуваних правовідносинах будуть способи, закріплені у ст. 16 ЦК України, а спеціальні – у статтях, присвячених правовій регламентації відносин, які опосередковуються укладенням окремих різновидів договірних конструкцій, при чому аналіз цих статей свідчить про те, що переважна більшість спеціальних способів захисту договірних прав є деталізацією загальних. Зокрема, такий спосіб захисту договірних прав, як виконання обов'язку «вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи» за договором дарування, закріплений у ст. 725 ЦК України, за своєю сутністю є способом захисту, передбаченим п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України, а саме «примусове виконання обов'язку в натурі»; такий спосіб захисту, як припинення договору довічного утримання, закріплений у ст. 755 ЦК України, який застосовується у разі невиконання або неналежного виконання набувачем за договором своїх обов'язків, є нічим іншим, як способом захисту, передбаченим п. 7 ч. 2 ст. 16 ЦК України; у свою чергу такий спосіб захисту, як зміна умов виплати ренти за договором ренти, закріплений у ст. 742 ЦК України, є загальним способом захисту, передбаченим п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України – зміною правовідношення.

Також важливо зауважити, що для захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях використовуються й суто спеціальні способи захисту, не передбачені ст. 16 ЦК України. Це, зокрема, сплата «процентів за користування чужими грошовими коштами» (ст. 692 ЦК), заміна речі, переданої в найм (ст. 768 ЦК), звільнення помешкання тимчасовими мешканцями (ст. 818 ЦК) та ін. Крім того, до спеціальних способів захисту прав у договірних зобов'язаннях слід віднести й заходи оперативного впливу, зокрема, односторонню відмову від виконання договірного зобов'язання, відмову кредитора від прийняття подальшого виконання зобов'язання тощо, які в межах цивільно-правового регулювання не віднесені законодавцем до загальних способів захисту, на відміну від положень ГК України, який у ст. 20 розглядає оперативно-господарські санкції як загальні способи захисту прав у господарських правовідносинах.

Отже, на основі аналізу різновидів загальних і спеціальних способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях можемо зробити декілька висновків. По-перше, з огляду на те, що не всі способи захисту прав, передбачені у ст. 16 ЦК України, є загальними при їх функціональному використанні, вважаємо, що такий критерій, як сфера застосування, не може бути покладений в основу розподілу способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях на загальні (універсальні) і спеціальні. Натомість, на нашу думку, найбільш слушним для такої класифікації є критерій джерела нормативно-правового закріплення, згідно з чим загальними є способи захисту, визначені у ст. 16 ЦК України, а спеціальними – способи захисту цивільних прав, передбачені у положеннях ЦК України та законодавчих актів, присвячених правовій регламентації відносин, що опосередковуються укладенням окремих договірних конструкцій.

По-друге, вважаємо, що практична мета класифікації способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях за критерієм джерела правового закріплення полягає у тому, щоб, з одного боку, акумулювати і закріпити перелік можливих і найбільш поширених способів захисту, які потенційно

могли б застосовуватися для захисту договірних прав, що піддаються порушенню, невизнанню чи оспорюванню, а з іншого боку, щоб зорієнтувати учасника договірних правовідносин у специфіці належного, ефективного та правомірного способу захисту, який може бути застосований в рамках протидії посягання на його конкретне договірне право.

По-третє, необхідність першочергового звернення до спеціальних способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях в рамках реалізації права на захист обумовлена не їх пріоритетним значенням у порівнянні із загальними, адже це суперечило б положенням ст. 20 ЦК України про реалізацію права на захист на власний розсуд, а насамперед прагненням учасника договірних правовідносин досягнути основної мети захисту – відновити можливість безперешкодної реалізації свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного договірного права та усунути негативні наслідки неправомірного посягання на нього, на що власне і спрямоване законодавче закріплення вказівок на належний, ефективний і правомірний спосіб захисту конкретного цивільного права у договірних зобов'язаннях.

Досить поширеною в науці є класифікація способів захисту цивільних на основі критерію форми захисту на: матеріальні і процесуальні; позаюрисдикційні та юрисдикційні тощо. На нашу думку, другий підхід є більш вдалим, з декількох причин. По-перше, кожен з існуючих, як поіменованих, так і непоіменованих в законі способів захисту носить як матеріально-правовий характер, адже включає в себе правозахисну вимогу, так і процесуально-правовий характер, адже реалізується в рамках відповідної процедури. По-друге, чимало способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях можуть бути застосовані як у межах юрисдикційної, так і неюрисдикційної форм. Зокрема, якщо проаналізувати положення ст. 16 ЦК України, яка, між іншим, носить назву «Захист цивільних прав та інтересів судом», можна зробити висновок про те, що чимало із закріплених у ній способів захисту цивільних прав можуть бути реалізовані як виключно шляхом звернення до суду (наприклад, визнання правочину недійним; визнання незаконними

рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб тощо), так і альтернативно – через суд або самостійно носієм суб'єктивного договірною права (наприклад, зміна правовідношення, припинення правовідношення, відновлення становища, яке існувало до порушення тощо). Крім того, такі спеціальні способи захисту прав у договірних зобов'язаннях, як заходи оперативного впливу, зокрема, одностороння відмова від виконання договірною зобов'язання, за своєю природою можуть бути реалізовані виключно стороною договірною правовідношення.

Отже, беручи до уваги вищезазначене, вбачаємо за доцільне підтримати підхід до класифікації способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях за критерієм форми захисту на такі групи: а) способи захисту, реалізація яких здійснюється виключно в юрисдикційній формі (визнання права; визнання правочину недійсним; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб тощо); б) способи захисту, реалізація яких може здійснюватися альтернативно як у межах юрисдикційної форми, так і самостійно управомоченим суб'єктом без звернення до компетентних державних органів і посадових осіб (припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди та ін.); в) способи захисту, реалізація яких здійснюється виключно в неюрисдикційній формі (застосування заходів оперативного впливу).

В рамках правового аналізу підходів до класифікації способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях вважаємо за доцільне розглянути ще одну класифікацію, яка знаходить широке відображення у працях дослідників. Йдеться про класифікацію способів захисту цивільних прав за їх цільовою спрямованістю. Зокрема, на думку ж М. О. Стефанчука, класифікація

способів захисту за критерієм цільової спрямованості повинна включати: «превентивно-припинні способи, тобто ті, що спрямовані на попередження та припинення правопорушення, оспорювання, невизнання права; відновлювальні – спрямовані на відновлення порушеного права; компенсаційні, тобто такі, що спрямовані на додаткову компенсацію шкоди, завданої порушенням права» [49, с. 5].

Варто погодитись із А. Жуком, який, аналізуючи класифікацію способів захисту цивільних прав за вказаним критерієм, зазначає, що «вона має велике теоретичне значення з огляду на її здатність розкрити основні особливості способів захисту цивільних прав, об'єднаних у тій чи іншій класифікаційній групі на підставі спільності мети. Практична ж значущість цієї класифікації полягає у сприянні формуванню в носіїв суб'єктивних цивільних прав уявлення про напрями правоохоронного впливу закріплених у законі способів захисту. Інакше кажучи, групування способів захисту за критерієм мети слугує орієнтиром для суб'єктів цивільно-правових відносин у процесі вибору оптимального та ефективного способу захисту їх порушеного чи невизнаного цивільного права залежно від того правового результату, якого вони бажають досягти» [99].

Вбачаємо за доцільне підтримати і взяти за основу класифікацію способів захисту договірних прав за критерієм цільової спрямованості, розроблену М. О. Стефанчуком, з огляду на те, що зміст запропонованих автором класифікаційних груп найбільш точно відповідає характеру цілей інституту цивільно-правового захисту, якими є запобігання порушенню суб'єктивних прав, їх відновлення, припинення їх порушення, невизнання чи оспорювання, а також усунення негативних наслідків неправомірного посягання на них. Разом із тим викликає інтерес об'єднання в одну класифікаційну групу способів превентивного захисту та способів захисту вже порушених прав, адже на перший погляд може видатися, що воно є недоцільним з огляду на те, що правовими підставами для застосування цих способів є різні за змістом та природою юридичні факти, а тому і характер превентивних і припинних

способів захисту також повинні мати свою специфіку. Водночас, якщо порівняти положення ч. 2 ст. 849 ЦК України, у якій закріплено право підрядника на превентивний захист своїх договірних прав шляхом застосування односторонньої відмови від договору, та положення ч. 3 ст. 858 ЦК України, у якій закріплено право застосувати відмову від договору у випадку істотності відступів у роботі від умов договору підряду або інших недоліків, то стає очевидним, що незалежно від специфіки підстави для реалізації права на захист – запобігання порушенню права чи порушення права, що вже відбулось – застосуванню підлягає один і той же спосіб захисту. З огляду на вказане, на нашу думку, виокремлення превентивно-припинних способів захисту цивільних прав є обґрунтованим.

До превентивно-припинних способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях слід віднести ті правові прийоми, які характеризуються спрямованістю на запобігання потенційному порушенню договірних прав, а також ті, які спрямовані на безпосереднє припинення їх порушення (визнання права, припинення дії, що порушує право, зміна та припинення договірних правовідношення тощо). Відновлювальні способи захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях характеризуються цільовою направленістю на відновлення права, у тому числі шляхом усунення перешкод в його здійсненні (визнання договору недійсним, відновлення становища, яке існувало до порушення, примусове виконання договірних обов'язку в натурі тощо). У свою чергу до групи компенсаційних способів захисту слід віднести правові прийоми, спрямовані на відшкодування (покриття) шкоди, завданої порушенням опосередкованого цивільно-правовим договором права (відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди та ін.).

Насамкінець зазначимо, що незважаючи на відсутність єдності серед науковців щодо сприйняття найбільш доцільної класифікації способів захисту цивільних прав, на нашу думку, існуюче в цивілістиці різноманіття підходів до вирішення цього питання дозволяє найбільш повно та детально розкрити

багатогранність правової природи способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях і розглянути їх специфіку з позицій різних правових критеріїв.

2.2 Особливості застосування загальних способів захисту прав у договірних зобов'язаннях

Як уже зазначалось, класифікація способів захисту цивільних прав на дві групи – загальні та спеціальні – є чи не найбільш поширеною в цивілістиці, а дослідження її специфіки стало предметом численних наукових дискусій, у тому числі щодо найбільш оптимального критерію. Оскільки, на нашу думку, найбільш обґрунтованим є підхід до класифікації способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях за критерієм джерела їх правового закріплення, то встановлення особливостей застосування універсальних та спеціальних способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях у подальшому буде здійснюватися з урахуванням саме цього критерію.

Під загальними способами захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях слід розуміти способи захисту, закріплені у ст. 16 ЦК України. Зазначимо також, що за аналогією із цивільним законодавством загальним характером наділені й способи захисту, визначені у ст. 20 ГК України, однак їх перелік є дещо іншим у порівнянні з тим, що закріплений у положеннях ЦК України. Зокрема, до способів захисту суб'єктів господарських, у тому числі договірних, правовідносин належать: «визнання наявності або відсутності прав; визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемлюють права та законні інтереси суб'єкта господарювання або споживачів; визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом; відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання; припинення дій, що

порушують право або створюють загрозу його порушення; присудження до виконання обов'язку в натурі; відшкодування збитків; застосування штрафних санкцій; застосування оперативно-господарських санкцій; застосування адміністративно-господарських санкцій; установлення, зміна і припинення господарських правовідносин; інші способи, передбачені законом».

Проводячи порівняльно-правовий аналіз законодавчих підходів до закріплення переліку загальних способів захисту суб'єктивних прав, відображених у ст. 16 ЦК України та ст. 20 ГК України, можна зробити декілька проміжних висновків. По-перше, у порівнянні з положеннями ЦК України, у ГК України закріплено практично імперативно-забороняючий підхід до можливості визначення суб'єктами господарювання способів захисту їх прав на власний розсуд за домовленістю; натомість прерогатива їх визначення відповідно до положень ст. 20 ГК України належить виключно законодавцю, що, безумовно, не сприяє підвищенню ефективності функціонування інституту захисту у сфері господарсько-правових відносин. Зокрема, як відомо, при визначенні норм правового регулювання відносин, що опосередковуються поіменованими договірними конструкціями, законодавцем зазвичай встановлюються й адекватні прийоми правової протидії посяганню на суб'єктивні права учасників договірних правовідносин. Водночас, якщо договір носить непоіменований характер, а в законодавстві відсутні положення, присвячені впорядкуванню відносин, що виникають із факту його укладення, сторони договору будуть обмежені у виборі способу захисту їх порушених суб'єктивних прав лише переліком, закріпленим у ст. 20 ГК України.

По-друге, відрізняються також і формулювання назв способів захисту суб'єктивних прав: зокрема, у ст. 16 ЦК України такі способи захисту, як зміна правовідношення і припинення правовідношення, є відокремленими та самостійними, у той час як ГК України їх уніфікує і визначає, як установлення, зміну і припинення господарських правовідносин. Спосіб захисту цивільних прав, визначений у п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України іменується «визнання права»;

натомість у ГК України цей спосіб захисту полягає у визнанні як наявності, так і відсутності прав.

По-третє, на відміну від ЦК України, положення ГК України відображають сприйняття законодавцем підходу до необхідності надання суб'єктам правовідносин можливості превентивного захисту і, таким чином, вжиття ними заходів щодо запобігання потенційним порушенням їх прав. Це, зокрема, знаходить свій прояв у одному із закріплених у ст. 20 ГК України способів захисту прав суб'єктів господарювання, а саме «припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення».

Вважаємо, що зазначені вище відмінності носять характер концептуальних, що видається доволі дивним, адже і цивільні, і господарські правовідносини є приватноправовими та характеризуються фактично однаковими зв'язками, що виникають, змінюються і припиняються між їх суб'єктами. Тому, на нашу думку, закріплення різних підходів до реалізації права на захист та застосування способів захисту суб'єктивних прав не вбачається доцільним, оскільки це не сприяє формуванню уніфікованого розуміння сутності інституту захисту прав та єдиної судової практики, а отже, заслуговує на конструктивну критику і потребує законодавчих змін [100, с. 123]. «За таких умов з метою спрощення правового регулювання підприємницької діяльності, а також з огляду на обов'язки нашої держави привести у відповідність українське законодавство до законодавства країн ЄС доцільність скасування Господарського кодексу України не викликає жодних сумнів» [101, с. 128].

Натомість переважна більшість способів захисту прав, закріплених у ст. 16 ЦК України, може використовуватися для захисту учасниками договірних правовідносин. До таких способів захисту, прямо передбачених ЦК України, відносять: «визнання правочину недійсним; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної

шкоди» [102, с. 14]. У продовження цього слід зауважити, що у сфері договірних правовідносин, як зазначалось у попередніх підрозділах, досить поширеним є застосування й такого способу захисту, як визнання права, зокрема, у відповідь на неправомірне невизнання суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Натомість визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, передбачене п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України, також знаходить своє практичне застосування у сфері захисту порушених договірних прав, що підтверджується наявністю численних матеріалів судових справ у Єдиному державному реєстрі судових рішень (наприклад, рішення Господарського суду Автономної Республіки Крим у справі № 2-25/265-2008 від 31.01.2008 р. за позовом Фізична особа–підприємець ОСОБА_1 до відповідача – Алуштинської міської Ради, про визнання рішення Алуштинської міської Ради № 19/15 від 26.09.2007 року в частині оголошення конкурсу на право оренди нежитлових приміщень [103]; рішення Господарського суду Івано-Франківської області у справі № 909/1542/13 від 25.02.2014 р. за позовом ТВМП «Явір» до відповідача – Снятинської міської ради про визнання недійсним рішення Снятинської міської ради «Про розірвання угоди за фактичне використання земельних ділянок» та спонукання до укладення договору оренди земельної ділянки [104] та ін.).

З урахуванням зазначеного є усі підстави стверджувати про те, що у контексті захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях загальні способи захисту, закріплені у ч. 2 ст. 16 ЦК України, носять універсальний характер, кожен із яких знаходить своє практичне застосування у процесі протидії протиправним посяганням суб'єктивних договірних прав, а доцільність їх використання обумовлюється характером такого посягання, його негативними наслідками, а також безпосередньо природою порушеного права. Разом із тим, на нашу думку, у межах дисертаційної роботи доцільним буде також надати правову характеристику низки загальних способів захисту цивільних прав у

договірних правовідносинах, визначити проблемні аспекти їх практичного застосування у разі наявності таких та запропонувати шляхи їх вирішення.

Дослідження слід розпочати із передбаченого п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України такого способу захисту, як визнання права, з огляду на дискусійність питання щодо можливості його застосування у сфері договірних правовідносин. Як зазначається в узагальненнях судової практики, «позов про визнання права подається у випадках, коли належне певній особі право не визнається, оспорується іншою особою, або у разі відсутності в неї документів, що засвідчують приналежність їй права. Тобто метою подання цього позову є усунення невизначеності у взаємовідносинах суб'єктів, створення необхідних умов для реалізації права й запобігання діям зі сторони третіх осіб, які перешкоджають його здійсненню. Крім того, наслідком визнання права може бути визнання наявності або відсутності обов'язків у особи або їх припинення, визнання особи такою, що втратила право, визнання наявності правовідносин тощо, про що також можуть заявлятися позовні вимоги» [37].

Зазначимо, що у практичній площині розглядуваний спосіб найбільш часто застосовується для захисту саме речових прав з огляду на закріплену у ст. 392 ЦК України можливість власника «пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності» [2]. У сфері речово-правових відносин визнання права є ефективним, наприклад, при легалізації режиму об'єкта самочинного будівництва або у випадку виникнення сумнівів щодо існування речового права на певний об'єкт (зокрема, права на земельну ділянку). При зведенні об'єкта самочинного будівництва і наявності заперечень з боку власника земельної ділянки виникає конфлікт інтересів власника землі і самочинного забудовника, який може бути вирішений шляхом визнання права судом.

Однак попри традиційне віднесення визнання права до речово-правових способів захисту, було б помилково заперечувати здатність визнання права бути способом протидії неправомірному посягання на цивільні права у

договірних правовідносинах. На цьому свого часу наголошувала Т. Є. Абова, яка, досліджуючи специфіку застосування визнання права, вказувала, що цей спосіб захисту є належним інструментом в тих випадках, коли необхідно зняти сумніви у приналежності права цій особі або визнати відсутність такого у її контрагента [105, с. 121].

Натомість критикує можливість застосування визнання права для захисту зобов'язальних, у тому числі договірних, прав Т. М. Підлубна, наголошуючи, що при застосуванні визнання права для захисту зобов'язальних правовідносин не враховується неефективність використання цього способу захисту саме до зобов'язальних прав. На її думку, звернення за захистом права в цьому випадку – це вимога не про визнання суб'єктивного зобов'язального права, а про встановлення зобов'язального правовідношення, оскільки перше поза останнім неможливе [106, с. 77].

Однак ми не можемо погодитися із зазначеними вище висновками з декількох причин. По-перше, як відомо, будь-які правовідносини, що виникають у суспільстві, чи речово-правового, чи зобов'язального характеру, мають своїм змістом суб'єктивні права та обов'язки, безперешкодна реалізація яких перебуває під однаковою правовою охороною та забезпечується можливістю застосування не заборонених законом допустимих, правомірних заходів, спрямованих на протидію порушенню суб'єктивних прав. З урахуванням положень ч. 1 ст. 20 ЦК України, у якій йдеться про вільне здійснення особою свого права на захист, теоретично кожен із загальних способів захисту цивільних прав, закріплений у ч. 2 ст. 16 ЦК України, може бути використаний у рамках протидії посяганню на цивільні права, що виникають із договірних правовідносин, у тому числі й визнання права, якщо буде встановлено, що цей спосіб захисту є правомірним, допустимим і ефективним для захисту суб'єктивного права.

По-друге, як було встановлено у попередніх підрозділах, достатньою правовою підставою для застосування визнання права є невизнання та оспорювання суб'єктивних цивільних прав, тобто створення таких обставин

об'єктивної дійсності, за яких ставиться під сумнів належність суб'єктивного права певній особі, що у свою чергу породжує невизначеність у правовідносинах і створює труднощі у вільному та безперешкодному здійсненні особою її права. Фактично цей спосіб є чи не єдиним ефективним та належним правовим прийомом, здатним у судовому порядку підтвердити наявність чи відсутність в учасника будь-яких правовідносин суб'єктивного права, ліквідувати стан правової невизначеності і, таким чином, захистити суб'єктивне право, про що неодноразово зазначалося в узагальненнях вищих судових інстанцій, наприклад, у постанові Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 р. [107], у листі Верховного Суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» [37] та ін.

При цьому варто зазначити, що у межах договірних зобов'язань також нерідко виникають ситуації, що вимагають встановлення факту належності суб'єктивного права тому чи іншому учаснику договірних правовідносин. Наприклад, у ч. 2 ст. 945 ЦК України, яка присвячена правовому регулюванню відносин щодо договору зберігання, декларується право зберігача продати річ або її частину, «якщо річ пошкоджена або виникли реальна загроза її пошкодження чи інші обставини, що не дають змоги забезпечити її схоронність, а вжиття заходів з боку поклажодавця очікувати неможливо» [2]. У такому випадку при невизнанні поклажодавцем права зберігача на продаж речі, переданої на зберігання, останній має право звернутися до суду із вимогою про визнання за ним цього права, якщо доведе наявність обставин, з якими законодавець пов'язує виникнення у зберігача права продажу – пошкодження речі, наявність реальної загрози її пошкодження чи інші обставини, які не дають змоги забезпечити її схоронність, а також неможливість очікування вчинення відповідних дій із боку поклажодавця.

Аналогічно із зазначеним у ст. 1004 ЦК України, яка визначає порядок виконання доручення за однойменним договором, йдеться про те, що «повірений може відступити від змісту доручення, якщо цього вимагають інтереси довірителя і повірений не міг попередньо запитати довірителя або не

одержав у розумний строк відповіді на свій запит» [2]. Із вказаного робимо висновок про те, що повірений у судовому порядку вправі вимагати визнання свого права на відступ від умов договору доручення, якщо доведе, що за обставинами справи це необхідно було вчинити для забезпечення інтересів довірителя і належного виконання його договірних зобов'язань.

Вважаємо, що вказаних вище прикладів можливості застосування такого способу захисту прав, як визнання права, у рамках протидії посяганням на цивільні права у договірних зобов'язаннях цілком достатньо для того, щоб спростувати позицію дослідників щодо виключно речово-правового характеру цього способу захисту і недоцільності його застосування для захисту прав, що виникають із зобов'язальних, у тому числі договірних прав. На нашу думку, визнання права як спосіб захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є належним, допустимим і ефективним правовим прийомом у випадку невизнання чи оспорювання суб'єктивного цивільного права учасника договірних правовідносин і полягає в усуненні судом стану правової невизначеності шляхом встановлення факту наявності чи відсутності в учасника договірних правовідношення суб'єктивного права, результатом чого у випадку визнання наявності права є констатація договірних правовідношення і забезпечення можливості вчинення власних позитивних дій носієм невизнаного чи оспорюваного права.

Разом із тим у контексті аналізу визнання права як способу захисту договірних прав хотілося б звернути увагу на постанову Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20.02.2018 р. у справі № 910/14424/17, у якій відображено правовий висновок щодо застосування цього способу захисту в рамках договірних правовідносин. Так, «Товариство звернулося до Господарського суду міста Києва з позовом до Банку і ТОВ про визнання права позивача вимагати від ТОВ сплати боргу за кредитними договорами, визнання відсутнім у банку права вимагати від ТОВ сплати суми боргу за кредитними договорами. Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду підтримав позицію місцевого та апеляційного суду про

відмову у задоволенні позову з огляду на наступне. Судові рішення мотивовані тим, що позивачем належними та допустимими доказами в розумінні статей 33, 34 ГПК України (у редакції, чинній до 15.12.2017 р.), не доведено порушення або невизнання відповідачами його прав або охоронюваних законом інтересів. Банк не заперечував факт укладення Договору поруки, отримання коштів від позивача, зарахування вказаних коштів у рахунок погашення заборгованості з повернення кредиту та сплати відсотків та не подано доказів повернення цих коштів як помилково перерахованих у зв'язку з відсутністю укладеного з ним Договору поруки. Крім того, невиконання боржником вимоги кредитора про сплату заборгованості не є беззаперечним доказом невизнання чи оспорювання боржником існування у кредитора відповідного права вимоги; перехід до поручителя прав кредитора у зобов'язанні після виконання ним обов'язку боржника відбувається в силу прямої вказівки закону та будь-яких інших дій для переходу такого права вчиняти не потрібно» [108].

Із вказаного слід зробити, на наш погляд, доволі важливий висновок про те, що невиконання боржником взятих на себе за договором зобов'язань або ігнорування суб'єктивного права кредитора ще не свідчить про наявність невизнання чи оспорювання суб'єктивних цивільних прав кредитора як підстав для застосування способу захисту, передбаченого п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Якщо судом у процесі розгляду справи буде встановлена недостатність доказів, які б вказували, що існування договірної права кредитора ставиться під сумнів або наявність цього права відстоюється іншим учасником договірних правовідносин, то цілком очевидно, що в таких випадках застосування визнання права для захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є неможливим із мотивів його неналежності, а отже, з урахуванням висновку Великої Палати Верховного Суду, висловленому в постанові від 6 квітня 2021 року у справі № 910/10011/19 [109], у задоволенні позову повинно бути відмовлено у зв'язку із обранням позивачем неналежного способу захисту. Відповідно обов'язковою передумовою для застосування судом визнання права як способу захисту суб'єктивних прав, що виникають із договірної

зобов'язання, є подання позивачем-учасником договірною правовідношення незаперечних доказів, які б юридично підтвердили наявність фактів саме невизнання і оспорювання його права боржником і створення, таким чином, стану правової невизначеності, що ускладнює або унеможлиблює безперешкодне його здійснення.

Ще одним доволі неоднозначним способом захисту в контексті його практичного застосування у процесі протидії неправомірному посягання на суб'єктивні договірні права є припинення дії, що порушує право, що знаходить своє закріплення у п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України та ч. 2 ст. 20 ГК України. При цьому слід зауважити, що у межах господарського законодавства цей спосіб іменується як припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення. Не вбачаючи за доцільне знову повертатися до аналізу концепції превентивного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, принагідно нагадаємо, що раніше нами обґрунтовувалась позиція щодо необхідності внесення змін до чинного цивільного і цивільно-процесуального законодавства, а саме до ст. 15 ЦК України та ст. 3 ЦПК України, у частині нормативного закріплення поряд із порушенням, невизнанням і оспорюванням цивільних прав ще однієї підстави для захисту – створення реальної загрози порушення цивільних прав. З огляду на це з метою забезпечення послідовності результатів дисертаційного дослідження вважаємо, що доцільним було б також внести відповідні зміни й до найменування припинення дій, що порушують право, за аналогією з ч. 2 ст. 20 ГК України, зокрема, змістовно доповнити п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України можливістю учасників цивільних правовідносин застосовувати цей спосіб захисту у превентивних цілях і відповідно сформулювати найменування цього способу захисту, як «припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення». На нашу думку, такі нормативні зміни здатні позитивно вплинути на формування і розвиток концепції превентивного захисту суб'єктивних прав у законодавстві України, а також забезпечити учасників цивільних, у тому числі договірних, правовідносин, додатковими гарантіями протидії посягання на їх суб'єктивні

права у випадку створення загрози їх порушення шляхом застосування ними конкретного правового прийому, закріпленого у переліку загальних способів захисту.

З приводу природи досліджуваного способу захисту своє бачення висловив Верховний Суд України, який, узагальнюючи практику його застосування, зазначив, що «покладення обов'язку припинити дію, що порушує право, як спосіб захисту цивільного права чи інтересу можливе щодо триваючого правопорушення, вчиненого іншою особою, яким створюються перешкоди в здійсненні суб'єктивного права. Зокрема, застосовується у справах за позовами про усунення перешкод власнику в користуванні своїм майном (ст. 391 ЦК), неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності (ст. 424, 432 ЦК), як запобіжний захід для забезпечення позову (ст. 152 ЦПК) тощо» [37]. Зазначена позиція судової влади щодо сфери застосування припинення дії, що порушує право, знаходить своє відображення й у науковій літературі, у якій зазначається, що припинення дії, яка порушує право, використовують у разі триваючих правопорушень. Найбільш типовим прикладом є негативний позов як щодо усунення перешкод в реалізації права власності, так і інших речових прав [110].

Із вказаного вбачається, що припинення дій, які порушують право, як спосіб захисту на практиці здебільшого використовується у процесі протидії порушенню права власності та речових прав. Разом із тим у жодному випадку не можна заперечувати доцільність його застосування і з метою захисту зобов'язальних, у тому числі й договірних, прав. Аргументом на користь цього можуть бути положення ч. 2 ст. 611 ЦК України, згідно з якою «у разі порушення боржником негативного зобов'язання кредитор незалежно від сплати неустойки та (або) відшкодування збитків і моральної шкоди має право вимагати припинення дії, від вчинення якої боржник зобов'язався утриматися, якщо це не суперечить змісту зобов'язання. Така вимога може бути пред'явлена кредитором і в разі виникнення реальної загрози порушення такого зобов'язання» [2]. Із зазначеного законодавчого положення можна зробити

декілька проміжних висновків щодо особливостей застосування припинення дії, яка порушує право, з метою захисту прав у договірних зобов'язаннях.

По-перше, з урахуванням положень ч. 2 ст. 509 ЦК України, де закріплено визначення негативного зобов'язання як обов'язку боржника щодо утримання від вчинення певної дії, правовою підставою для можливості застосування припинення дії, що порушує право, є порушення суб'єктивного цивільного права учасника договірних правовідносин, що проявляється у формі виключно активної поведінки боржника шляхом вчинення дій, від яких він зобов'язався утриматися.

У контексті цього доцільно проаналізувати справу № 5010/438/2011-26/20, яка розглядалася Господарським судом Івано-Франківської області. Із матеріалів справи вбачається, що до Господарського суду Івано-Франківської області звернулось Відкрите акціонерне товариство «Прикарпаттяобленерго» із позовом до Фізичної особи-підприємця ОСОБА_1 про припинення дій, що порушують право на доступ працівників ВАТ «Прикарпаттяобленерго» до електроустановок та приладу обліку, які розташовані в приміщенні ЗТП-9 за адресою АДРЕСА_2. В ході розгляду справи суд установив, що 10.08.2007 р. між ВАТ «Прикарпаттяобленерго» (далі – постачальник) та приватним підприємцем ОСОБА_1 (далі – споживач) було укладено договір № 4-542 на постачання електричної енергії. Відповідно до п. 2.3.2 договору споживач зобов'язується дотримуватись режиму споживання електричної енергії згідно з умовами розділу 5 договору та режиму роботи електроустановки. Пунктом 2.3.5. договору передбачено, що споживач зобов'язується забезпечувати безперешкодний доступ уповноважених представників постачальника з пред'явленням службового посвідчення до засобів (систем) обліку електроенергії, вимірюванням потужності та контролю показників якості електроенергії. Як передбачено п. 3.1.5. договору, постачальник має право на доступ до належних споживачу засобів (систем) обліку електричної енергії вимірювання потужності, контролю показників якості електричної енергії для контролю дотримання встановлених режимів споживання енергії. Відповідач не

виконав своїх зобов'язань за договором, а саме, не допускав уповноважених представників енергопостачальника до засобів обліку електроенергії для виконання ними функціональних обов'язків, передбачених договором. Крім того, працівникам «Тлумацького РЕМ» не було надано доступу до приладу обліку, який знаходиться в приміщенні ЗТП-9, для проведення вимкнення електроустановок відповідача відповідно до умов договору за неоплату рахунків за спожиту електроенергію, з огляду на що, на переконання суду, є усі правові підстави для задоволення позовних вимог щодо припинення дії, що порушує право [111].

Аналіз наведеної судової справи та рішення, прийнятого за результатами її розгляду, створює деякі сумніви щодо належності та ефективності способу захисту, застосованого у процесі захисту порушених договірних прав. Як вбачається із матеріалів справи, підставою для звернення позивача до суду стало невиконання відповідачем його договірною обов'язку із безперешкодного допуску уповноважених представників постачальника до засобів (систем) обліку електроенергії, вимірюванням потужності та контролю показників якості електроенергії, що встановлено судом. У свою чергу невиконання зобов'язання, як відомо, є різновидом його порушення, яке характеризується пасивною поведінкою боржника, або бездіяльністю. Верховний Суд України у своїй постанові від 24 листопада 2015 року у справі № п/800/259/15 визначив бездіяльність як триваючу пасивну поведінку суб'єкта, яка виражається у формі невчинення дії (дій), яку він зобов'язаний був і міг вчинити [112]. Тобто змістом невиконання відповідачем свого обов'язку щодо допуску уповноважених органів до устаткування було пасивне невчинення дій, які він повинен був вчинити для належного виконання умов договору. Якщо вчинення дій відповідачем відсутнє, то вбачається, що і припиняти фактично немає чого. Отже, вбачається, що обраний позивачем спосіб захисту прав у вигляді припинення дій, які порушують право, є неналежним у контексті захисту його прав. Ефективним, на наш погляд, у цьому випадку був би спосіб захисту, передбачений п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України,

а саме примусове виконання обов'язку в натурі, який власне і призначений для примусового спонукання боржника до виконання покладеного на нього обов'язку. Отже, вказана справа свідчить про необхідність коригування підходу судових органів до вирішення справ за позовами про припинення дій, які порушують право, з урахуванням специфіки правової природи порушення договірних прав як підстави для застосування цього способу захисту.

По-друге, у нормі ч. 2 ст. 611 ЦК України знаходить своє втілення ідея превентивного захисту прав у договірних зобов'язаннях, слушність якої неодноразово обґрунтовувалась у межах дисертаційного дослідження. Виходячи зі змісту зазначеного вище положення, робимо висновок про те, що законодавець фактично іменував вказаний спосіб захисту договірних прав, як припинення дії, що порушує право або створює реальну загрозу такого порушення, що не збігається із нормою п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України, однак гармоніює зі ст. 20 ГК України, яка формулює назву досліджуваного способу захисту саме так. Це, у свою чергу, ще раз обґрунтовує необхідність дотримання послідовності законодавчого підходу і з огляду на це доцільність внесення змін до п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України у частині внесення змін до законодавчого формулювання назви припинення дії, яка порушує право, додавши до неї можливість припинення протиправних дій особи як правомірної та адекватної реакції на реальне потенційне порушення її цивільних, у тому числі договірних, прав.

На триваючому характері правопорушення як підставі для застосування припинення дії, що порушує право, наголошують і вищі вітчизняні судові інстанції. Зокрема, висловлюючи власну правову позицію у справі № 14/105пн, суд вказав, що «припинення дій, що порушують право, як спосіб захисту полягає у припиненні триваючого цивільного правопорушення, яке впливає на суб'єктивні права, свободи та законні інтереси особи. За загальним правилом, триваючим визнається однократне порушення, що характеризується безперервністю його учинення протягом певного часу. Таке порушення

безперервно зберігається невизначено тривалий час із початку його вчинення» [113].

Отже, робимо висновок про таку специфічну ознаку порушення договірного права як підстави для застосування припинення дії, що порушує право, як триваючий, систематичний або регулярний характер активних дій, здійснюваних боржником на порушення свого обов'язку щодо утримання від їх вчинення. Це можна продемонструвати на прикладі ч. 1 ст. 815 ЦК України, згідно з якою «наймач зобов'язаний використовувати житло лише для проживання у ньому, забезпечувати збереження житла та підтримувати його в належному стані» [2]. У випадку порушення цього обов'язку, наприклад, використання житла для здійснення підприємницької діяльності всупереч його цільовому призначенню, наймодавець вправі захистити свої порушені договірні права шляхом застосування способу захисту, передбаченого п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України, а саме вимагати припинення наймачем дій, які порушують права наймодавця. При цьому варто погодитися з І. В. Зайцевою-Калаур, яка зазначає, що застосування цього способу захисту можливе як в юрисдикційній, так і в неюрисдикційній формах. Власник прав може звернутися безпосередньо до правопорушника з вимогою припинити вчинення дій, що порушують право чи створюють загрозу їх порушення, а особа, що вчиняє такі дії, може добровільно відмовитися від їх вчинення [114, с. 78].

Підсумовуючи усе вищенаведене, зазначимо, що припинення дії, що порушує право, як спосіб захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є належним та ефективним способом захисту суб'єктивних прав учасників договірних правовідносин у випадку порушення боржником його негативного зобов'язання, що випливає з умов договору, та характеризується наявністю специфічних ознак: а) припинення дії, що порушує право, носить як загальний, так і спеціальний характер, оскільки знаходить своє закріплення і в п. 3 ч. 1 ст. 16 ЦК України, і в ч. 2 ст. 611 ЦК України; б) порушення суб'єктивного права, що є підставою для застосування припинення дії, що порушує право, повинно проявлятися виключно у формі активної поведінки боржника шляхом

вчинення ним дій, від яких він повинен був утриматися згідно з умовами договору; в) порушення права повинно бути систематичним та тривати на момент звернення кредитора з вимогою про його припинення; г) припинення дії, що порушує право, як спосіб захисту прав у договірних зобов'язаннях може бути реалізоване як в юрисдикційній формі шляхом звернення до суду, так і в порядку самозахисту шляхом звернення з відповідною вимогою до боржника.

Ще одним малодослідженим, однак застосовуваним на практиці способом захисту прав, що виникають з договірних зобов'язань, є визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, закріплений у п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Його правова природа отримує деталізацію у ст. 21 ЦК України, згідно з якою «суд визнає незаконним та скасовує правовий акт індивідуальної дії, виданий органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування, якщо він суперечить актам цивільного законодавства і порушує цивільні права або інтереси» [2]. Частина 2 вказаної статті визначає, що «суд визнає незаконним та скасовує нормативно-правовий акт органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, якщо він суперечить актам цивільного законодавства і порушує цивільні права або інтереси» [2]. З аналізу положень ст. 21 ЦК України вбачається, що, по-перше, шляхом застосування досліджуваного способу захисту визнанню незаконними підлягають і правовий акт індивідуальної дії, і нормативно-правовий акт як результати нормотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень, прийнятих у межах їх компетенції або поза такими межами; по-друге, правовими підставами для можливості застосування учасниками договірних правовідносин цього способу захисту є сукупність двох обставин – невідповідності змісту правових актів суб'єктів владних повноважень положенням актів цивільного законодавства та порушення цивільних прав або інтересів. Разом із тим зі змісту ст. 21 ЦК

України не цілком зрозумілою є специфіка правових наслідків визнання актів державної влади незаконними.

Як зазначається в матеріалах узагальнень судової практики, зокрема, в листі Верховного Суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України», «такий спосіб захисту цивільних прав характеризується чітко визначеним суб'єктом – заподіювачем шкоди, якими є відповідні державні органи чи їхні посадові і службові особи. Підставою для подання такого позову є прийняття незаконних рішень, незаконні дії чи бездіяльність зазначених органів, що призвели до заподіяння шкоди особі. Також відповідно до ст. 1173–1175 ЦК така шкода відшкодовується незалежно від вини цих органів (осіб). У таких справах суд, по-перше, встановлює невідповідність рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування вимогам закону чи іншим правовим актам, наприклад, рішення прийняте органом, який не мав на це законних повноважень; по-друге, суд встановлює, чи порушуються суб'єктивні цивільні права й охоронювані законом інтереси фізичної або юридичної особи цим рішенням, дією чи бездіяльністю» [37]. Як вбачається, і тут не знаходимо відповіді щодо правових наслідків застосування способу захисту прав, передбаченого п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України.

Крім того, необхідно зазначити й про відсутність термінологічної узгодженості у питанні застосування способу захисту, передбаченого п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Так, у вказаній статті законодавець уживає термін «визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності», при чому аналогічний підхід збережений і в ст. 21 ЦК України. Водночас у ч. 2 ст. 1173 ЦК України, яка присвячена відшкодуванню шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування, застосовується термін «протиправні (незаконні) індивідуальні акти Національного банку України, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, Міністерства фінансів України...». Про протиправність актів суб'єктів владних повноважень йдеться у положеннях Кодексу адміністративного судочинства

України (далі – КАС України), ст. 5 якого зазначає, що «кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист шляхом: 1) визнання протиправним та нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень; 2) визнання протиправним та скасування індивідуального акта чи окремих його положень; 3) визнання дій суб'єкта владних повноважень протиправними та зобов'язання утриматися від вчинення певних дій; 4) визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язання вчинити певні дії» [115]. Поряд із цим вживається також термін «визнання незаконним», зокрема, у ч. 1 ст. 72, ч. 3 ст. 77, ч. 5 ст. 246 КАС України та ін. Такий стан справ, безумовно, не сприяє термінологічній уніфікації вітчизняного законодавства, а також призводить до використання судовими органами у їх рішеннях за результатами розгляду справ низки термінів, серед яких визнання актів незаконними, неправомірними, протиправними тощо.

Більше того, ні ЦК України, ні жоден інший вітчизняний кодифікований акт не пропонує визначення поняття «протиправний акт суб'єкта владних повноважень», проте зі змісту ч. 9 ст. 264 КАС України, відповідно до якої «суд може визнати нормативно-правовий акт протиправним (незаконним чи таким, що не відповідає правовому акту вищої юридичної сили) та нечинним повністю або в окремій його частині» [115], робимо висновок, що протиправним є нормативно-правовий акт, який суперечить як вимогам закону, так і вимогам підзаконних нормативно-правових актів. На жаль, щодо деталізації протиправності індивідуального правового акту норми відсутні, однак, на нашу думку, зазначене вище за аналогією може бути застосоване до цього різновиду адміністративних актів. З цього цілком очевидним є більш широкий характер поняття протиправності акту у порівнянні із його незаконністю, яка своєю чергою є лише різновидом протиправності. Отже, учасник договірних правовідносин, чий права порушено протиправними діями суб'єктів владних

повноважень, може звернутися до суду із вимогою про визнання їх незаконними, тобто такими, що суперечать нормам законів, або такими, що не відповідають правовому акту вищої юридичної сили, у тому числі й положенням підзаконних нормативно-правових актів.

Натомість п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України надає можливість носію порушеного договірного права звернутися до суду виключно з мотивів незаконності акту суб'єкта владних повноважень, з чого робимо висновок про те, що, керуючись буквальним тлумаченням словосполучення «визнання незаконним» на основі змісту ч. 9 ст. 264 КАС України, теоретично учасник договірного правовідношення може звернутися до суду з вимогою про захист свого договірного права з мотивів невідповідності акту суб'єкта владних повноважень виключно положенням закону, а не нормативно-правового акту. У практичній же площині в процесі звернення до суду з вимогами про застосування досліджуваного способу захисту позивачі просять суд визнати акт суб'єкта владних повноважень незаконним з мотивів його невідповідності положенням підзаконних нормативно-правових актів, що в цілому суперечить змісту слова «незаконний». Прикладом цього є справа № 926/161/21, що розглядалася Господарським судом Чернівецької області, в якій позивач – Дочірнє підприємство «Молодий буковинець Преса» – звернувся до суду з позовом до Чернівецької міської ради, в якому просив визнати незаконним та скасувати пункт 13.13 рішення 66 сесії VII скликання Чернівецької міської ради від 22.12.2018 р. № 1588 з мотивів його невідповідності розпорядженню Кабінету Міністрів України від 23.09.2009 р. № 1140-р «Про нормативи мінімального забезпечення сіл, селищ та міст кіосками з продажу друкованих засобів масової інформації (преси)» [116]. З цього очевидно є хибність формулювання вимоги про визнання рішення незаконним та необхідність її вираження як визнання рішення таким, що не відповідає правовому акту вищої юридичної сили, проте з огляду на поточну конструкцію п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України це не видається дивним. Тому з метою забезпечення термінологічної уніфікації чинного цивільного законодавства та з урахуванням необхідності

формування однакової судової практики у цій категорії справ вважаємо за доцільне запропонувати зміну формулювання п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України шляхом заміни слова «незаконним» словом «протиправним» і викласти її в такій редакції:

«Стаття 16. Захист цивільних прав та інтересів судом

...

2. Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

...

10) визнання протиправними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб».

На нашу думку, таке формулювання, по-перше, буде гармоніювати із законодавчо закріпленим розумінням протиправності акту суб'єкта владних повноважень як невідповідності його і закону, і правовому акту вищої юридичної сили; по-друге, забезпечить юридично правильне застосування способу захисту, передбаченого п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України у процесі оскарження носіями цивільних, у тому числі договірних, прав адміністративних актів як з мотивів їх незаконності, так і з мотивів їх невідповідності нормам підзаконних нормативно-правових актів.

Вбачається, що основною метою застосування визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб у процесі захисту прав, що впливають із договірних зобов'язань, є встановлення судом сукупності двох ключових фактів: факту невідповідності змісту адміністративного акту, що впорядковує договірні правовідносини, положенням чинного законодавства, і факту порушення цим суб'єктивних прав їх учасників. З теоретичної точки зору зазначений спосіб захисту може застосовуватися самостійно, однак видається, що це буде доцільно та ефективно тільки у випадку, якщо учасник договірних правовідносин зацікавлений виключно у констатації факту незаконності

адміністративного акту. Однак, як слушно зауважує А. С. Волков, звичайна констатація факту протиправності рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень не може вважатися способом захисту права особи, адже з констатацією такого факту не пов'язуються жодні правові наслідки оспорюваного рішення» [117].

Щодо правових наслідків застосування визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, то вони не визначені у межах цивільного законодавства, однак знаходять своє закріплення у положеннях КАС України, зокрема, у ч. 1–2 ст. 265, згідно з якими «резолютивна частина рішення суду про визнання нормативно-правового акта протиправним та нечинним невідкладно публікується відповідачем у виданні, в якому його було офіційно оприлюднено, після набрання рішенням законної сили. Нормативно-правовий акт втрачає чинність повністю або в окремій його частині з моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду» [115].

Щодо правових наслідків визнання незаконним правового акту індивідуального характеру зазначимо, що спеціальної норми, яка б передбачала їх правову природу, у законодавстві не передбачено, проте знаходимо положення п. 2 ч. 2 ст. 245 КАС України, де йдеться про те, що «у разі задоволення позову суд може прийняти рішення про визнання протиправним та скасування індивідуального акту чи окремих його положень» [115].

Отже, при визнанні протиправним закону у процесі захисту суб'єктивних договірних прав правовими наслідками буде втрата ним чинності, у той час, як при визнанні протиправним індивідуального правового акту наслідком буде його скасування. На нашу думку, і в першому, і в другому випадках визнання адміністративного акту протиправним вказуватиме на неможливість породження ним жодних правових наслідків, проте з огляду на загальний характер нормативно-правового акту визнання його нечинним означатиме неможливість його застосування для впорядкування усіх договірних

правовідносин, що існують на момент визнання його протиправним, і виникнуть у майбутньому, а визнання правового акту індивідуальної дії у свою чергу неминуче призведе до його скасування і неможливості його застосування для регулювання договірних правовідносин, що власне і стало підставою для його видання[118, с. 124].

Разом із тим вибірковий аналіз матеріалів судової практики у справах про застосування визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб для захисту прав у договірних зобов'язаннях свідчить про те, що у переважній більшості видання суб'єктами владних повноважень протиправних адміністративних актів має своїм результатом не лише безпосередньо порушення прав та інтересів учасників договірних правовідносин, а й спричинення негативних наслідків такого порушення. Саме тому абсолютна більшість позовних вимог у цій категорії справ характеризується застосуванням не лише способу захисту, передбаченого п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України, а інших способів захисту, зокрема, відновлювального характеру, спрямованих на ліквідацію заподіяної шкоди та відновлення становища, яке існувало до порушення договірних прав.

Прикладом цього може стати справа № 755/10344/18, що розглядалася Дніпровським районним судом м. Києва. ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом у якому просить визнати незаконною вимогу заступника начальника ВПВР УДВС ГТУЮ у Київській області ОСОБА_4 щодо зняття майна з реалізації, визнати незаконними дії ДП «СЕТАМ» щодо припинення торгів з реалізації транспортного засобу та зобов'язати ДП «СЕТАМ» відновити становище, що існувало до порушення, шляхом зобов'язання ДП «СЕТАМ» виконати вимоги, передбачені розділом VIII Порядку реалізації арештованого майна, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 29.09.2016 р. № 2831/5, щодо оформлення результатів електронних торгів, які відбулися 13.06.2018 р., відповідно протоколу проведення електронних торгів № 338577. У результаті розгляду справи судом встановлено, що 13.06.2018 р. ОСОБА_1

приймала участь у електронних торгах з реалізації транспортного засобу. Переможцем торгів визнано учасника за № 62 ОСОБА_1, який запропонував ціну за майно у розмірі 50 640,00 грн. Відповідно п. 1 розділу X Порядку реалізації арештованого майна на підставі копії протоколу переможець електронних торгів протягом десяти банківських днів з дня визначення його переможцем здійснює розрахунки за придбане на електронних торгах майно. 15 червня 2018 року на електронну адресу ОСОБА_1 надійшов електронний лист зі змісту якого убачається, що торги з реалізації автомобіля було припинено. На запити позивача ДП «СЕТАМ» надавало відповіді у яких зазначено, що електронні торги з реалізації транспортного засобу 15.06.2018 р. було припинено у зв'язку із надходженням вимоги державного виконавця від 14.06.2018 р. Разом із тим судом встановлено, що спірне майно було зняте з реалізації згідно вимоги виконавця та з підстав, які не включені у законодавчо встановлений перелік. На основі вивчення доказів суд дійшов висновку, що позовні вимоги знайшли своє підтвердження в судовому засіданні, у зв'язку з чим підлягають задоволенню[119].

Ще одним прикладом одночасного застосування способу захисту, передбаченого п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України, та інших способів захисту є справа № 161/18823/14-ц, що розглядалася Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду. У листопаді 2014 року ОСОБА_1 звернувся до суду із позовом до приватного нотаріуса Луцького міського нотаріального округу ОСОБА_7, Приватного акціонерного товариства «Страхова компанія «ПЗУ Україна» про визнання дій незаконними, відшкодування майнової шкоди, стягнення страхового відшкодування. Позов обґрунтований тим, що 12 жовтня 2010 року приватний нотаріус ОСОБА_7, у супереч закондавству посвідчила заяву про згоду подружжя на укладення договорів купівлі-продажу житлового будинку та земельної ділянки, розташованих за АДРЕСА_1. На підставі цієї згоди між ОСОБА_3 та ОСОБА_4 12 жовтня 2010 року укладено договір купівлі-продажу житлового будинку, посвідчений приватним нотаріусом Луцького міського нотаріального округу Волинської області ОСОБА_7,

відповідно до умов якого ОСОБА_4 придбала у ОСОБА_3 житловий будинок АДРЕСА_1. 17 червня 2011 року на підставі договору купівлі-продажу, посвідченого приватним нотаріусом Луцького міського нотаріального округу Волинської області Веремчуком С. В., ОСОБА_1 придбав зазначений житловий будинок у ОСОБА_4. У зв'язку з незаконним посвідченням нотаріусом заяви про згоду подружжя рішенням Луцького міськрайонного суду Волинської області від 06 травня 2014 року визнано недійсним договір купівлі-продажу житлового будинку, та витребувано з його володіння житловий будинок із надвірними спорудами. Рішеннями Верховного Суду стали задоволення касаційної скарги приватного нотаріуса Луцького міського нотаріального округу ОСОБА_7, скасування рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області від 22 січня 2018 року та постанову Апеляційного суду Волинської області від 04 червня 2018 року в частині вимог до приватного нотаріуса Луцького міського нотаріального округу ОСОБА_7, відмова у позові ОСОБА_1 до приватного нотаріуса Луцького міського нотаріального округу ОСОБА_7 про визнання дій незаконними та відшкодування майнової шкоди [120]. Незважаючи на скасування касаційним судом рішень нижчих судових інстанцій у частині задоволення ними позовних вимог щодо застосування таких способів захисту, як відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, з мотивів їх необґрунтованості, зазначена справа є демонстрацією можливості одночасного застосування цих способів захисту у випадку заподіяння незаконним адміністративним актом негативних наслідків учаснику договірних правовідносин.

Підсумовуючи, зазначимо, що правовим наслідком застосування визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб як способу захисту

цивільних прав у договірних правовідносинах стане виключно юридична констатація протиправності адміністративного акту, що призведе до втрати нормативно-правовим актом чинності або скасування індивідуального правового акту. У випадку ж, якщо виданням протиправного адміністративного акту учасникові договірних правовідносин завдано шкоди або зумовлено інші негативні наслідки порушення суб'єктивних договірних прав, слід застосовувати одночасно і спосіб захисту, передбачений п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України, і спосіб захисту, спрямований на відновлення порушеного права та ліквідацію цих наслідків.

2.3 Особливості застосування спеціальних способів захисту прав у договірних зобов'язаннях

У межах дисертаційної роботи окрему увагу слід приділити й дослідженню правової природи спеціальних способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, оскільки саме у процесі їх застосування розкривається специфіка функціонування механізму цивільно-правового захисту у сфері договірних правовідносин. Як зазначалось раніше, спеціальні способи захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, виділення яких є результатом проведення класифікації способів захисту за критерієм джерела правового закріплення, становлять ті правові прийоми, можливість застосування яких забезпечується нормами спеціального законодавства, що врегульовують відносини у сфері укладення різноманітних договірних конструкцій, або ж положеннями самих цивільно-правових договорів.

Аналіз наукових джерел у сфері вивчення природи спеціальних способів захисту договірних прав свідчить про те, що здебільшого дослідники у своїх роботах приділяли увагу саме загальним способам захисту, мимоволі залишаючи поза увагою систематизацію спеціальних. Разом із тим, як слушно стверджує О. О. Кот, «практично щодо кожного поименованого договору

норми цивільного законодавства встановлюють якісь особливі способи захисту та умови їх застосування. У непойменованих договорах сторони, як правило, намагаються самостійно передбачати великий спектр правових можливостей захисту своїх прав від порушення їх іншою стороною зобов'язання, усвідомлюючи, що застосування передбачених у законі способів може виявитися проблемним з різних причин» [1].

І. В. Болокан, досліджуючи питання зобов'язально-правових і спеціальних засобів захисту права власності в підприємницькій діяльності, пропонує ввести в науковий обіг поняття договірних зобов'язально-правових засобів захисту, які можна визначити як «конкретні, передбачені законом або договором вимоги, що можуть бути висунуті суб'єктами підприємницької діяльності до контрагентів у разі порушення умов укладеного договору» [121, с. 5]. На її думку, «у договірних зобов'язаннях кредитор може захистити свої права шляхом: а) примусу боржника виконати обов'язок у натурі, наприклад, передати кредиторowi майно у власність; б) розірвання договору; в) застосування заходів відповідальності, передбачених договором. Необхідність або можливість застосування договірних зобов'язально-правових засобів захисту виникає в разі порушення контрагентом умов укладеного ним договору» [122].

Схожої позиції дотримується й Я. В. П'янова, яка до найпоширеніших способів захисту уповноваженої особи (кредитора) у договірних зобов'язаннях пропонує відносити: «а) примус боржника виконати обов'язок у натурі; б) припинення договору; в) застосування заходів відповідальності (переважно, відшкодування збитків); г) застосування інших заходів, передбачених договором або законом» [123, с. 128].

Проаналізувавши запропоновані дослідницями переліки способів захисту прав у договірних зобов'язаннях, зазначимо, що вони є дещо умовними, не характеризуються значною системністю і, на наш погляд, виконують здебільшого інформативну функцію щодо ознайомлення із найбільш часто застосовуваними способами захисту, які використовують учасники договірних

правовідносин на практиці. Крім того, зазначимо, що практично кожен із наведених способів носить загальний характер і відображений у положеннях ч. 2 ст. 16 ЦК України: примусове виконання обов'язку в натурі закріплений у п. 5 цієї статті; припинення (розірвання) договору є за своєю сутністю способом захисту, передбаченим п. 7 – припиненням правовідношення, а заходи відповідальності, зокрема, відшкодування збитків і моральної шкоди вміщені у пп. 8–9 ч. 2 ст. 16 ЦК України.

Крім того, чимало способів захисту договірних прав, закріплених у спеціальних нормах цивільного законодавства, за своєю сутністю також є деталізацією та адаптацією до специфіки договірних правовідносин загальних способів захисту цивільних прав, що знаходять своє закріплення у положеннях ч. 2 ст. 16 ЦК України. Зокрема, ч. 1 ст. 708 ЦК України передбачає, що «у разі виявлення покупцем протягом гарантійного або інших строків, встановлених обов'язковими для сторін правилами чи договором, недоліків, не застережених продавцем, або фальсифікації товару покупець має право вимагати» [2] зменшення ціни товару або відмовитись від договору купівлі-продажу. Аналогічно згідно з ч. 2 ст. 769 ЦК України передбачено обов'язок наймодавця при укладенні договору найму «повідомити наймача про всі права третіх осіб на річ, що передається у найм» [2]. У випадку ж, якщо наймодавець не виконав цього обов'язку, «наймач має право вимагати зменшення розміру плати за найм речі або розірвання договору та відшкодування збитків» [2]. Тобто, зазначені вище порушення цивільних прав, опосередковуваних договірними конструкціями купівлі-продажу та найму, є правовими підставами для застосування носіями порушених договірних прав таких способів захисту, як зміна правовідношення (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК) або припинення правовідношення (п. 7 ч. 2 ст. 16 ЦК).

Щодо захисту суб'єктивних прав, що впливають з інших різновидів цивільно-правових договорів, зокрема, договору підряду, то ч. 1 ст. 872 ЦК України вказує, що «якщо підрядником були допущені істотні відступи від умов договору побутового підряду або інші істотні недоліки в роботі,

виконаній із матеріалу замовника, він має право вимагати за своїм вибором: 1) виготовлення іншої речі з однорідного матеріалу такої самої якості; 2) розірвання договору та відшкодування збитків» [2]. У цьому випадку йдеться про реалізацію таких загальних способів захисту, як виконання обов'язку в натурі, припинення правовідношення та відшкодування шкоди, при чому усі вони знаходять своє закріплення у ч. 2 ст. 16 ЦК України.

Отже, з урахуванням вищевказаного, зазначимо, що в переважній більшості спеціальні способи захисту суб'єктивних прав у договірних зобов'язаннях, закріплені спеціальними нормами цивільного законодавства, за своєю природою є деталізованими та адаптованими до специфіки сфери договірних правовідносин загальними способами захисту цивільних прав, визначеними у ч. 2 ст. 16 ЦК України, застосування яких хоч і має свої особливості у досліджуваній сфері, проте не здатне повноцінно розкрити специфічні риси реалізації інституту захисту в межах договірних зобов'язань.

Разом з тим аналіз способів захисту прав у поіменованих цивільно-правових договорах свідчить про те, що нормами ЦК України та спеціального законодавства закріплено цілу низку власне спеціальних правових прийомів, які обумовлені специфікою тієї чи іншої договірної конструкції, застосовуються винятково у сфері захисту договірних прав та розкривають унікальність та особливість цього цивільно-правового інституту в договірних зобов'язаннях. Так, наприклад, спеціальним способом захисту договірних прав є дострокове виконання договірних зобов'язань. За загальним правилом, закріпленим у ст. 531 ЦК України, «боржник має право виконати свій обов'язок достроково, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту» [2]. Проте це правило стосується не захисту порушених договірних прав, а власне можливості виконання учасником договірних правовідносин його обов'язку раніше встановленого строку, яке вважатиметься належним, якщо така можливість передбачена договором чи законом.

Від санкціонованого дострокового виконання зобов'язання слід відрізнити вимогу кредитора про дострокове виконання боржником його обов'язку за договором як правомірну реакцію на порушення його договірних прав, що знаходить своє закріплення у низці статей ЦК України. Так, ч. 1 ст. 592 ЦК України встановлює правила щодо дострокового виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, відповідно до яких застагодержатель має право вимагати дострокового виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, у разі: 1) передання застагодавцем предмета застави іншій особі без згоди застагодержателя, якщо одержання такої згоди було необхідним; 2) порушення застагодавцем правил про заміну предмета застави; 3) втрати предмета застави за обставин, за які застагодержатель не відповідає, якщо застагодавець не змінив або не відновив предмет застави. Частина 2 вказаної статті визначає, що застагодержатель має право вимагати дострокового виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, а якщо його вимога не буде задоволена, – звернути стягнення на предмет застави: 1) у разі порушення застагодавцем правил про наступну заставу; 2) у разі порушення застагодавцем правил про розпоряджання предметом застави; 3) в інших випадках, встановлених законом або договором [124, с. 143].

З аналізу положень ст. 592 ЦК України робимо висновок про те, що у випадку порушення боржником обов'язків щодо забезпечення основного зобов'язання за договором, зокрема, в разі відчуження предмету застави, його втрати тощо, кредитор вправі захистити свої права шляхом пред'явлення до боржника вимоги про дострокове виконання основного зобов'язання. Інакше кажучи, йдеться про безпосереднє порушення боржником не основних договірних обов'язків, а додатково покладених на нього зобов'язань, пов'язаних із забезпеченням належного виконання основного, що видається цілком закономірним та справедливим, адже, як слушно зазначається в юридичній літературі, основними функціями способів забезпечення виконання зобов'язання є стимулююча, що проявляється у впливі на боржника, спонукаючи його виконати зобов'язання належним чином, та захисна. При

цьому остання є визначальною, оскільки завдяки їй відбувається захист порушених прав кредитора за рахунок забезпечувального джерела – основної ознаки видів забезпечення [125, с. 10]. З огляду на це у разі втрати, створення загрози втрати предмета застави або іншого порушення обов'язків щодо забезпечення належного виконання основного зобов'язання кредитор втрачає або може втратити гарантовану заставою можливість захистити свої порушені договірні права шляхом її реалізації та не отримати відповідного майнового еквіваленту на випадок невиконання або неналежного виконання основного зобов'язання за договором. Саме тому вимога кредитора щодо дострокового виконання боржником його обов'язку за основним зобов'язанням є ефективним та дієвим способом захисту договірних прав кредитора у відповідь на створення боржником небажаного ризику невиконання чи неналежного виконання такого зобов'язання, а також неможливості у випадку цього надання кредитору майнового еквіваленту за рахунок предмету застави. При цьому основною характерною ознакою досліджуваного способу захисту в цьому випадку є те, що правовою підставою його застосування є порушення боржником не основного договірною зобов'язання, а додаткового, опосередкованого правовідносинами щодо застави [126].

Ще одна передбачена цивільним законодавством можливість учасника договірною зобов'язання застосувати дострокове виконання договірною зобов'язання закріплена в положеннях ст. 1052 ЦК України, згідно з якою «у разі невиконання позичальником обов'язків, встановлених договором позики, щодо забезпечення повернення позики, а також у разі втрати забезпечення виконання зобов'язання або погіршення його умов за обставин, за які позикодавець не несе відповідальності, позикодавець має право вимагати від позичальника дострокового повернення позики та сплати процентів, належних йому відповідно до статті 1048 цього Кодексу, якщо інше не встановлено договором» [2].

Як вбачається, вказане положення є деталізованим втіленням ст. 592 ЦК України у спеціальні норми, присвячені правовому регулюванню відносин із

договору позики, і характеризується забезпеченням позикодавця можливістю захистити свої майнові права у випадку порушення позичальником обов'язків щодо забезпечення виконання основного зобов'язання – повернення грошових коштів або інших речей, визначених родовими ознаками, шляхом пред'явлення вимоги про дострокове його виконання [126, с. 157].

Ч. 2 ст. 1050 ЦК України, присвячена наслідкам порушення договору позичальником, визначає, що «якщо договором встановлений обов'язок позичальника повернути позику частинами (з розстроченням), то в разі прострочення повернення чергової частини позикодавець має право вимагати дострокового повернення частини позики, що залишилася, та сплати процентів» [2]. Аналіз вищенаведеної законодавчої норми дозволяє стверджувати про те, що в цьому випадку вимога про дострокове виконання договірного зобов'язання може бути пред'явлена вже за наслідками не порушення обов'язків щодо забезпечення виконання зобов'язання, а безпосередньо неналежного виконання обов'язку позичальника щодо повернення позики, зокрема, всупереч умові про строк повернення чергової її частини.

При цьому зазначимо, що ані в інших статтях ЦК України, ані в положеннях ГК України такий спосіб захисту цивільних прав, як дострокове виконання зобов'язання, не знаходить свого відображення. Єдиний виняток – ч. 2 ст. 1054 ЦК України, де зазначається можливість застосування положень ЦК України про договір позики до відносин за кредитним договором, якщо інше не встановлено законом і не впливає із суті кредитного договору. Це, перш за все, свідчить про специфічність дострокового виконання договірного зобов'язання як способу захисту суб'єктивних прав, зумовленого особливою природою договірного зобов'язання, що породжується договором позики, та підтверджується позицією вищих судових інстанцій. Так, у постанові Пленуму Вищого господарського суду України від 24.11.2014 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з кредитних договорів» зазначено, що «у розгляді питання щодо дострокового повернення кредиту в зв'язку з

простроченням виконання боржником свого зобов'язання за кредитним договором господарські суди мають виходити з того, що в силу частини другої статті 1054 ЦК України до кредитних правовідносин підлягає застосуванню частина друга статті 1050 зазначеного Кодексу, якою встановлено санкцію за прострочення повернення чергової частини позики, а саме: позикодавець має право вимагати дострокового повернення частини позики, що залишилася, та сплати процентів, що належать йому відповідно до статті 1048 ЦК України. У такому випадку дострокове повернення кредиту не має ознак одностороннього припинення договірних зобов'язань та є належним способом захисту порушеного права» [127].

Принагідно зазначимо, що у сфері застосування дострокового виконання договірних зобов'язань вказана категорія справ є найбільш поширеною на практиці. Одним із класичних прикладів цього може бути справа № 906/1172/18, що розглядалася Господарським судом Житомирської області, за позовом Акціонерного товариства «ОСОБА_1 Аваль» (м.Київ) до Товариства з обмеженою відповідальністю «Пакчам» (м. Маріуполь) про стягнення коштів, які позивач просив достроково стягнути з відповідача на підставі Кредитного договору від 24.04.2018 р. Судом було встановлено, що 24 квітня 2018 року між позивачем та відповідачем було укладено Кредитний договір, згідно умов якого ОСОБА_1 зобов'язався надати Позичальнику Кредит, а Позичальник зобов'язався належним чином використати та повернути Банку суму отриманого кредиту, а також сплатити відсотки за користування кредитними коштами, та виконати всі інші зобов'язання. На виконання договору, ОСОБА_1 надав Позичальнику кредит в розмірі 497517,19 грн. Відповідно до умов п. 5.1. Кредитного договору, Позичальник зобов'язався виконати зобов'язання за Договором в порядку, визначеному Договором. Згідно умов п. 5.2. Кредитного договору Позичальник зобов'язався здійснювати погашення Кредиту та сплату процентів щомісячно згідно з Графіком погашення заборгованості за Кредитом. Отже, з укладенням Кредитного договору у Позичальника виник обов'язок повернути Банку кредит та відсотки за ним у строки та в розмірах встановлених

п. 5.1., 5.2. Кредитного договору. Проте, всупереч вимогам п. 5.1, 5.2 Кредитного договору Позичальник порушив взяті договірні зобов'язання. 05.10.2018 ОСОБА_1 направив відповідачу ОСОБА_2 вимогу про дострокове виконання грошових зобов'язань за кредитним договором протягом 30 календарних днів з дати вимоги, яку відповідач залишив без відповіді та задоволення. У ході розгляду справи суд зазначив, що, оскільки відповідач неналежним чином виконував умови договору по поверненню коштів та сплаті процентів за користування ними, позивач, на підставі ст. 1050 ЦК України направив вимогу про дострокове повернення коштів та сплати процентів, з огляду на що позовні вимоги визнано обґрунтованими, заявленими у відповідності до вимог чинного законодавства, підтвердженими матеріалами справи і такими, що підлягають задоволенню [128].

Дострокове виконання зобов'язання як правовий прийом, що використовується учасником договірних правовідносин у процесі захисту його порушених суб'єктивних прав, є не просто односторонньою зміною правовідношення. Це пояснюється перш за все тим, що в абсолютній більшості випадків застосування цього способу захисту передбачає поряд зі скороченням строку виконання зобов'язання і застосування інструментів легального примусу для його виконання, адже пред'явлення боржнику вимоги про дострокове виконання договірного зобов'язання ще не означає безумовного її задоволення в добровільному порядку, а навпаки, найчастіше зустрічається з опором боржника, що, в свою чергу, зумовлює необхідність звернення кредитора до суду. З огляду на вказане вважаємо, що за своєю природою дострокове виконання зобов'язання є гармонічним та доволі вдалим синтезом таких двох загальних способів захисту цивільних прав, як зміна правовідношення і примусове виконання обов'язку в натурі, мета якого полягає у тому, щоб, з однієї сторони, забезпечити повноцінне належне виконання боржником покладеного на нього за договором обов'язку, а з іншої сторони, зробити це раніше встановленого договором строку для убезпечення кредитора від потенційних негативних наслідків – прострочення боргу або неможливості

отримати компенсацію невиконання боржником його обов'язку за рахунок предмета забезпечення виконання зобов'язань.

До спеціальних способів захисту цивільних прав, що виникають з договірних зобов'язань, слід віднести й стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами, хоча зазначимо, що вказана категорія характеризується подвійною правовою природою. В цілому юридичним підґрунтям для можливості стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами є положення ст. 536 ЦК України, яка визначає, що «за користування чужими грошовими коштами боржник зобов'язаний сплачувати проценти, якщо інше не встановлено договором між фізичними особами. Розмір процентів за користування чужими грошовими коштами встановлюється договором, законом або іншим актом цивільного законодавства».

Крім того, чимало зобов'язань щодо сплати процентів за користування грошовими коштами закріплено й у спеціальних положеннях ЦК України, присвячених правовому регулюванню відносин, що опосередковуються різноманітними договірними конструкціями. Так, згідно зі ст. 692 ЦК України «покупець зобов'язаний оплатити товар після його прийняття або прийняття товаророзпорядчих документів на нього, якщо договором або актами цивільного законодавства не встановлений інший строк оплати товару. У разі прострочення оплати товару продавець має право вимагати оплати товару та сплати процентів за користування чужими грошовими коштами». Натомість ст. 693 ЦК України встановлює вже обов'язок продавця щодо сплати ним процентів за користування чужими коштами у випадку попередньої оплати товару та невчасного передання ним товару покупцю. Так, на суму попередньої оплати нараховуються проценти відповідно до ст. 536 цього Кодексу від дня, коли товар мав бути переданий, до дня фактичного передання товару покупцеві або повернення йому суми попередньої оплати. Договором може бути встановлений обов'язок продавця сплачувати проценти на суму попередньої оплати від дня одержання цієї суми від покупця.

Згідно ст. 694 ЦК України, яка визначає особливості продажу товару в кредит, «якщо покупець прострочив оплату товару, на прострочену суму нараховуються проценти відповідно до ст. 536 цього Кодексу від дня, коли товар мав бути оплачений, до дня його фактичної оплати. Договором купівлі-продажу може бути передбачений обов'язок покупця сплачувати проценти на суму, що відповідає ціні товару, проданого в кредит, починаючи від дня передання товару продавцем» [2].

Можливість звернення кредитора з вимогою про сплату боржником процентів за користування чужими грошовими коштами передбачена й у межах правовідносин із договору ренти. Так, згідно ст. 736 ЦК України «за прострочення виплати ренти платник ренти сплачує одержувачеві ренти проценти» [2].

Натомість за ст. 1048 ЦК України у договорі позики «позикодавець має право на одержання від позичальника процентів від суми позики, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо договором не встановлений розмір процентів, їх розмір визначається на рівні облікової ставки Національного банку України. У разі відсутності іншої домовленості сторін проценти виплачуються щомісяця до дня повернення позики» [2]. Крім того, згідно ст. 1061 ЦК України «банк виплачує вкладникові проценти на суму вкладу в розмірі, встановленому договором банківського вкладу. Якщо договором не встановлений розмір процентів, банк зобов'язаний виплачувати проценти у розмірі облікової ставки Національного банку України» [2].

Зазначимо також і про закріпленій у ст. 1070 ЦК України обов'язок банку за договором банківського рахунка щодо сплати процентів за користування грошовими коштами, які знаходяться на рахунку клієнта. При цьому проценти сплачуються банком у розмірі, встановленому договором, а якщо відповідні умови не встановлені договором, – у розмірі, що звичайно сплачується банком за вкладом на вимогу.

З аналізу вказаних вище норм ЦК України робимо очевидний висновок про подвійну природу цивільно-правової категорії сплати процентів за

користування чужими грошовими коштами, яка проявляється в тому, що, з одного боку, в договірних конструкціях позики, кредиту, банківського вкладу, банківського рахунка обов'язок щодо сплати боржником процентів за користування чужими грошовими коштами не носить характеру відповідальності, а навпаки, є законним грошовим зобов'язанням, обумовленим сторонами договору добровільно. Відповідно проценти за користування чужими грошовими коштами не вважаються неустойкою чи збитками, оскільки не є заходами цивільно-правової відповідальності.

З іншого боку, в таких договорах, як договір купівлі-продажу та договір ренти, вимога кредитора про сплату боржником процентів за користування чужими коштами є правовим наслідком невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань та спрямована на захист суб'єктивних прав у договірних правовідносинах. Якщо розглядати сплату процентів за користування чужими грошовими коштами з позицій правових підстав її застосування, закріплених у ст. ст. 692–694, а також ст. 736 ЦК України, цілком очевидним є висновок про те, що ними є саме порушення (прострочення виконання) зобов'язання за договором, що у свою чергу порушує суб'єктивні майнові права кредитора і дозволяє йому застосувати адекватні такому порушенню правові прийоми, спрямовані на захист своїх прав. У цьому й проявляється компенсаційно-захисна функція сплати процентів за користування чужими грошовими коштами.

Разом з тим, у правовідносинах із договорів позики, кредиту, банківського вкладу та банківського рахунка сплата процентів за користування чужими грошовими коштами є звичайною умовою, яка присутня у всіх зобов'язаннях, що виникають із вказаних договірних конструкцій, і не пов'язана з їх порушенням. У цьому контексті інтерес викликає думка Л. О. Єсипової, яка, коментуючи положення ст. 536 ЦК України, зазначає, що редакція ст. 536 ЦК України є цікавою з точки зору правової природи процентів, які розглядаються як борг, а не відповідальність. Та обставина, що відсотки за цією статтею є боргом, виражається, зокрема, у відсутності зв'язку

між можливістю їх стягнення і наявністю підстав юридичної відповідальності, а також у неприпустимості їх зменшення на вимогу боржника [129, с. 388].

Натомість ч. 2 ст. 625 ЦК України закріплює правило, згідно з яким «боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом» [2]. Очевидно, що вказана норма також присвячена правовому регулюванню відносин із користування чужими грошовими коштами, адже невиконання грошового зобов'язання завжди зумовлене непереданням або несвоєчасним переданням боржником грошових коштів, що належать кредитору згідно з умовами договору. Водночас досліджуваний випадок можливості стягнення із боржника процентів безпосередньо пов'язаний із порушенням договірною зобов'язання, що є достатньою підставою для застосування кредитором способів захисту своїх прав.

Конкретизацію правової природи сплати процентів за користування чужими грошовими коштами здійснює ч. 6 ст. 231 ГК України «Розмір штрафних санкцій», відповідно до якої «штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань встановлюються у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, за увесь час користування чужими коштами, якщо інший розмір відсотків не передбачено законом або договором». Отже, господарське законодавство відносить сплату процентів за користування чужими грошовими коштами до штрафних санкцій, які у свою чергу згідно зі ст. 20 ГК України віднесені до способів захисту суб'єктивних прав учасників господарських правовідносин.

Підсумовуючи вищезазначене, робимо висновок про наступне. На нашу думку, в найбільш загальних рисах можливість стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами закріплена у ст. 536 ЦК України, яка включає у свій зміст і зобов'язання щодо їх сплати при належному виконанні учасниками договірних правовідносин взятих на себе зобов'язань

(договір позики, кредитний договір, договір банківського вкладу, договір банківського рахунка), і зобов'язання, які виникають у божників унаслідок невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків та відповідно порушення договірних прав їх контрагентів (договір купівлі-продажу, договір ренти). При цьому в першому випадку сплата процентів за користування чужими грошовими коштами за своєю сутністю є грошовим зобов'язанням, носить характер звичайної договірної умови і присутня у кожному правовідношенні, опосередкованому вказаними договірними конструкціями. Натомість у другому випадку сплата процентів за користування чужими грошовими коштами є забезпеченим законом правовим прийомом, застосовуваним кредитором унаслідок порушення (прострочення) боржником договірного грошового зобов'язання в рамках реалізації захисту своїх порушених суб'єктивних прав, що впливають із договірних правовідносин, та відповідно виконує компенсаційно-захисну функцію. Саме у цьому, на нашу думку, знаходить свій прояв подвійна правова природа закріпленої у ст. 536 ЦК України категорії сплати процентів за користування чужими грошовими коштами [130, с. 137].

Вказаний висновок підтверджується й матеріалами судової практики, зокрема, справою № 925/419/21, яка розглядалася Господарським судом Черкаської області. Так, Спільне українсько-естонське підприємство у формі ТОВ «Оптіма-Фарм, ЛТД» звернулося до суду з позовом до ТОВ «Чорнобаївська центральна районна аптека № 35», у якому просило суд стягнути з відповідача заборгованість за договором поставки від 14.05.2019 р. у розмірі 214045,98 грн., яка складається з 178371,65 грн. основної суми заборгованості та 35674,33 грн., процентів за користування чужими грошовими коштами. 14.05.2019 р. між позивачем (постачальником) та відповідачем (покупцем) було укладено договір поставки (надалі – договір). За умовами цього договору постачальник зобов'язався поставити та передати у власність покупця лікарські засоби та вироби медичного призначення, а покупець зобов'язався прийняти товар асортимент та ціна якого зазначені у видаткових

накладних, які є його невід'ємною частиною (пункт 1.1 договору). За умови прострочення покупцем строків оплати за товар за цим договором, він повинен сплатити постачальнику суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення та проценти за користування чужими грошовими коштами. Свій обов'язок щодо оплати придбаного товару відповідач виконав частково, залишок заборгованості за отриманий товар станом на день розгляду справи становить 166 871,65 грн. Оскільки відповідач у визначений у договорі строк не розрахувався, наведене стало підставою для звернення позивача до суду для захисту порушеного права та примусового стягнення з боржника заборгованості та нарахованих позивачем процентів за користування чужими грошовими коштами.

Проаналізувавши умови договору, суд дійшов висновку, що у випадку прострочення покупцем сплати вартості товару сторонами погоджено право продавця на нарахування 20 % річних як процентів за користування чужими грошовими коштами на суму заборгованості покупця за весь період користування грошовими коштами, які належать до сплати постачальнику, починаючи з дати одержання товару. Тобто сторонами застосовано право, яке передбачене ч. 3 ст. 692 ЦК України. Вказана норма закону є спеціальною у правовідносинах купівлі-продажу (поставки) та, по суті, конкретизує положення, які викладені у ст. 536 ЦК України. Визнавши позовні вимоги обґрунтованими, суд прийняв рішення позов задовольнити та стягнути з відповідача суму боргу та проценти за користування чужими грошовими коштами [131]. Як вбачається, зазначена судова справа ще раз підтверджує необхідність та доцільність сприйняття сплати процентів за користування чужими грошовими коштами власне як спеціального способу захисту суб'єктивних прав у договірних зобов'язаннях, який є належним та ефективним у випадку порушення (прострочення) боржником грошового зобов'язання.

У рамках дослідження групи спеціальних способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях зазначимо, що в юридичній літературі піднімається питання про необхідність віднесення до цієї групи і різновидів

забезпечення виконання зобов'язань. Так, І. Й. Пучковська стверджує, що «у сучасній цивілістичній доктрині, незважаючи на активне застосування видів забезпечення виконання зобов'язань на практиці з метою захисту порушених прав кредитора, ключовим залишається їх бачення як заходів, що стимулюють боржника до виконання зобов'язання» [132, с. 37]. На переконання дослідниці, «види забезпечення за своєю суттю, яка обумовлена їх призначенням, є способами захисту, встановленими договором або законом в інтересах кредитора на випадок можливого порушення боржником договірною зобов'язання» [133, с. 4]. Цю ж позицію підтримує й Л. С. Шимон, яка вказує, що «основними функціями способів забезпечення виконання зобов'язання є стимулююча, що проявляється у впливі на боржника, спонукаючи його виконати зобов'язання належним чином, та захисна. При цьому дослідниця робить акцент на визначальному характері останньої, оскільки завдяки їй відбувається захист порушених прав кредитора за рахунок забезпечувального джерела – основної ознаки видів забезпечення» [125, с. 10]. Натомість І. В. Ільченко прямо не називає різновиди забезпечення виконання зобов'язань способами захисту договірних прав, однак з урахуванням назви наукової статті «Застосування способів захисту у зв'язку з порушенням договірних зобов'язань» та проведеного в ній правового аналізу винятково способів забезпечення виконання зобов'язань робить висновок про сприйняття їх саме як способів захисту прав [134, с. 50].

В цілому варто зазначити, що висвітлене авторами бачення сутності способів забезпечення виконання зобов'язань концептуально відрізняється від усталеного в цивілістиці розуміння вказаної правової категорії як сукупності заходів, за допомогою яких сторони цивільно-правових відносин впливають одна на одну з метою належного виконання передбаченого договором економічного завдання під загрозою вчинення певних дій, які зумовлять настання негативних наслідків майнового характеру для боржника, незалежно від того чи понесе кредитор збитки фактично [135]. Ключовим у розумінні концепції та призначення інституту забезпечення виконання зобов'язань серед

абсолютної більшості цивілістів є власне охорона більш вразливої із позицій задоволення інтересів сторони договірної зобов'язання – кредитора – та відповідно стимулювання боржника до належного виконання його обов'язків під загрозою настання несприятливих для останнього майнових наслідків.

Вказане проявляється у визначених дослідниками основних завданнях забезпечення виконання зобов'язань. Зокрема, А. Б. Гриняк зазначає, що основне завдання цього цивільно-правового інституту полягає, «по-перше, у стимулюванні боржника до належного виконання зобов'язання через настання в іншому випадку негативних наслідків, по-друге, гарантуванні належного виконання взятих перед кредитором зобов'язань, що виступає додатковим стимулом до вступу останнього у зобов'язання, і, нарешті, стимулювання грошового обороту» [43, с. 240, 245]. Крім того, в юридичній літературі виділяють і такі завдання, як: «а) попередження потенційного правопорушника про негативні наслідки, які можуть настати при невиконанні чи неналежному виконанні договірної зобов'язання; б) створення кредитором можливостей для задоволення його інтересів у разі невиконання зобов'язання; в) усунення негативних наслідків, які можуть настати для кредитора у зв'язку з невиконанням зобов'язання» [135].

Як видно з аналізу зазначених вище завдань, що характеризують призначення інституту забезпечення виконання зобов'язань, завдання щодо захисту прав та законних інтересів кредитора не отримує свого самостійного виділення, проте, тим не менш, неодноразово згадується в роботах дослідників. Так, Т. В. Боднар зазначає, що «забезпечення виконання зобов'язань – це правовідношення, що виникло на підставі правової норми (договору чи закону) внаслідок порушення основного забезпечувального зобов'язання його стороною, виконання якого (залежно від виду забезпечення) спрямоване на стимулювання боржника до належного виконання обов'язків та/або на захист інтересів кредитора» [136, с. 187]. А. Б. Гриняк, розглядаючи правову природу договорів із виконання робіт, під способами забезпечення виконання підрядних зобов'язань розуміє «сукупність необхідного правового інструментарію

(спеціальних правових засобів), передбаченого як у законодавчому, так і у договірному порядку та спрямованого на гарантування виконання основного зобов'язання боржником в інтересах кредитора, а також на захист останнім своїх майнових інтересів у випадку невиконання або ж неналежного виконання боржником зобов'язань за договорами підряду» [43, с. 245]. В. І. Кудрявцев, який, у свою чергу, зосереджує увагу на дослідженні особливостей кредитного договору, зазначає, що «усвідомлення кредитором факту існування примусових заходів надає йому впевненості у захищеності його інтересів, адже закріпленість у кредитному чи додатковому договорі забезпечувальних заходів стимулює боржника до належного виконання взятих зобов'язань. У цьому якраз і відображається забезпечення здійснення суб'єктивного цивільного права кредитора та захист його інтересу» [137, с. 102].

У всіх наведених вище наукових поглядах на природу способів забезпечення виконання зобов'язань звертається увага на спрямованість цього цивільно-правового інституту на захист, проте не прав, а інтересів кредитора, і в цьому проявляється, на наш погляд, ключова специфіка останнього у порівнянні із захистом договірних прав. У цьому контексті доцільно навести позицію Г. Г. Харченка, який вказує, що «речовий інтерес як самостійний об'єкт захисту в цивільному праві має, так само, як і речові права, майновий характер. Він не поєднаний зі змістом речових прав, а тому, на відміну від суб'єктивного права, є лише прагненням до панування над майном, що має імовірний по відношенню до реальної дійсності характер. При цьому вчений цілком слушно зазначає, що правоохоронюваний інтерес, на відміну від суб'єктивного цивільного права, не існує у системі «правоохоронюваний інтерес – обов'язок» [138, с. 29].

У контексті захисту майнового інтересу кредитора як функції забезпечення виконання зобов'язань зазначимо, що, на відміну від конкретно визначеного основного договірного обов'язку боржника, якому відповідає право кредитора вимагати його виконання, на нашу думку, майновий інтерес кредитора у цивільно-правовому договорі пов'язаний із абстрактними

альтернативними його прагненнями – належним виконанням договірною зобов'язання або отриманням задоволення за рахунок джерела забезпечення виконання зобов'язань. У цьому випадку доцільно стверджувати про види забезпечення виконання зобов'язань як про способи захисту саме майнового інтересу кредитора, які сприяють формуванню у кредитора впевненості у виконанні договірною зобов'язання шляхом спонукання до цього боржника під загрозою настання несприятливих для нього наслідків майнового характеру або у гарантованому непонесенні кредитором матеріальних втрат за рахунок набуття у власність джерела забезпечення виконання зобов'язання на випадок порушення боржником договору. Отже, вважаємо, що інститут забезпечення виконання зобов'язань спрямований на захист не договірних прав, а майнових інтересів кредитора.

Насамкінець зазначимо, що перелік спеціальних способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях носить невичерпний характер, а специфіка їх правової природи може бути предметом окремих дисертаційних досліджень.

Висновки до розділу 2

1. Визначено принципові відмінності між поняттями «спосіб захисту прав у договірних зобов'язаннях» і «засіб захисту прав у договірних зобов'язаннях», які полягають в тому, що спосіб захисту є зовнішнім проявом реалізації права на захист та вказує на те, які саме допустимі правомірні дії здійснює або повинен здійснити суб'єкт договірних правовідносин у процесі протидії посяганню на його цивільне право, в той час, як засіб захисту є інструментом досягнення мети, яка супроводжує ці дії. Інакше кажучи, категорію способів захисту слід використовувати для отримання відповіді на запитання про те, як саме здійснюється захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях, а категорію засобів – для характеристики правових інструментів здійснення

захисту та досягнення його мети. При цьому їх взаємозв'язок полягає у тому, що способи захисту за своєю сутністю є матеріально-правовими заходами, реалізація яких забезпечується за рахунок процесуально-правових (процедурних) засобів (інструментів), звернених до суду, іншого юрисдикційного органу або безпосередньо до порушника договірних зобов'язань у рамках протидії посяганню на суб'єктивне цивільне право або охоронюваний законом інтерес. Тобто якщо спосіб захисту є вимогою про захист, то засіб захисту є формою, зовнішнім вираженням звернення цієї вимоги.

2. Під засобом захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях слід розуміти правовий інструмент, який є виразником зверненої до суду, іншого юрисдикційного органу або безпосередньо до порушника договірних зобов'язань вимоги у рамках реалізуваної суб'єктом договірного правовідношення протидії посяганню на його цивільне право або охоронюваний законом інтерес. З урахуванням цього цілком доречним буде внесення змін до ч. 6 ст. 55 Конституції України шляхом заміни слова «засобами» словом «способами», що сприятиме усуненню сплутування цих понять і формуванню єдиного підходу до їх розмежування.

3. Запропоновано класифікацію засобів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях на основі критерію форми захисту на: а) засоби захисту, які застосовуються в межах юрисдикційної форми захисту, куди слід включати усі різновиди звернень із матеріально-правовими вимогами про захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях (позовні заяви, заперечення проти позовів, клопотання, заяви, скарги та ін.); б) засоби захисту, які застосовуються в межах неюрисдикційної форми захисту, куди слід включати усі різновиди звернень суб'єктів договірних правовідносин з матеріально-правовими вимогами в рамках самостійної протидії неправомірним посяганням на їх права безпосередньо до осіб, які здійснюють такі посягання, або в рамках здійснення альтернативного врегулювання спорів.

4. З урахуванням взаємозамінності та синонімічності понять «спосіб» і «прийом» зроблено висновок про доцільність визначення способів захисту прав у договірних зобов'язаннях саме як системи не заборонених законом матеріально-правових прийомів, які використовуються суб'єктом договірного правовідношення самостійно або шляхом звернення до уповноважених державних органів і посадових осіб з метою протидії порушенню, невизнанню, оспорюванню його цивільних прав, породжуваних договірним зобов'язанням, запобігання реальній загрозі їх порушення, забезпечення їх безперешкодної реалізації та усунення заподіяних негативних наслідків.

5. На основі класифікації цивільно-правових договорів за критерієм розподілу прав та обов'язків між сторонами зроблено висновок, що у двосторонніх та багатосторонніх договорах з огляду на наділення їх сторін взаємними права і обов'язками можливість реалізації права на захист і застосування способів захисту належить усім сторонам, адже кожна із них має в межах договірного правовідношення як кореспондуючі суб'єктивні права, так і обов'язки, а отже, виконує роль і кредитора, і боржника одночасно. В той же час в односторонніх договорах, які характеризуються наявністю кредитора, наділеного суто правами, та боржника, наділеного суто обов'язками, право на застосування способів захисту належить виключно кредитору як особі, договірні права якої є об'єктами потенційного неправомірного посягання з боку боржника.

6. Виділено наступні ознаки способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, які характеризують їх правову природу і розкривають специфіку їх використання у процесі реалізації суб'єктами права на захист: 1) особлива сфера застосування – сфера договірних правовідносин, породжуваних фактом укладення цивільно-правового договору; їх змістом є суб'єктивні права та обов'язки, що перебувають під правовою охороною, неправомірні посягання на які є правовими підставами для застосування не заборонених законом способів захисту та інших легальних важелів державного впливу; 2) специфічність правового статусу суб'єктів, уповноважених

застосовувати способи захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, якими є кредитор в односторонньому договорі, сторони договору в двосторонніх та багатосторонніх договорах, а також треті особи як учасники договірної правовідносини за умови наділення їх суб'єктивними правами щодо предмету зобов'язання; 3) альтернативність джерел нормативного закріплення способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях: поряд зі встановленням способів захисту у законі вони можуть визначатися і в умовах будь-якого цивільно-правового договору, який потенційно виконує роль не лише юридичного факту, зобов'язального правовідносини чи нормативного документа, а й додаткового джерела закріплення способів захисту цивільного права; 4) специфічність форм зовнішнього вираження способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, які проявляються як у формі активних дій, так і в формі правомірної бездіяльності.

7. З огляду на те, що не всі способи захисту прав, передбачені у ст. 16 ЦК України, є універсальними при їх функціональному використанні, вважаємо, що такий критерій, як сфера застосування, не може бути покладений в основу розподілу способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях на загальні (універсальні) і спеціальні. Натомість найбільш слушним для такої класифікації є критерій джерела нормативно-правового закріплення, згідно з чим загальними є способи захисту, визначені у ст. 16 ЦК України, а спеціальними – способи захисту цивільних прав, передбачені у спеціальних положеннях ЦК України та законодавчих актів, присвячених правовій регламентації відносин, що опосередковуються укладенням окремих договірних конструкцій.

8. Необхідність першочергового звернення до спеціальних способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях в рамках реалізації права на захист обумовлена не їх пріоритетним значенням у порівнянні із загальними, адже це суперечило б положенням ст. 20 ЦК України про реалізацію права на захист на власний розсуд, а насамперед прагненням учасника договірних правовідносин досягнути основної мети захисту – відновити можливість

безперешкодної реалізації свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного договірною права та усунути негативні наслідки неправомірного посягання на нього, на що власне і спрямоване законодавче закріплення вказівок на належний, ефективний і правомірний спосіб захисту конкретного цивільного права у договірних зобов'язаннях.

9. Підтримано підхід до класифікації способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях за критерієм форми захисту на такі групи: а) способи захисту, реалізація яких здійснюється виключно в юрисдикційній формі (визнання права; визнання правочину недійсним; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб тощо); б) способи захисту, реалізація яких може здійснюватися альтернативно як у межах юрисдикційної форми, так і самостійно уповноваженим суб'єктом без звернення до компетентних державних органів і посадових осіб (припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди та ін.); в) способи захисту, реалізація яких здійснюється виключно в неюрисдикційній формі (застосування заходів оперативного впливу).

10. Визнання права як спосіб захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є належним, допустимим і ефективним правовим прийомом у випадку невизнання чи оспорювання суб'єктивного цивільного права учасника договірних правовідносин і полягає в усуненні судом стану правової невизначеності шляхом встановлення факту наявності чи відсутності в учасника договірною правовідношення суб'єктивного права, результатом чого у випадку визнання наявності права є констатація договірною правовідношення і забезпечення можливості вчинення власних позитивних дій носієм невизнаного чи оспорюваного права.

11. Припинення дії, що порушує право, як спосіб захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є належним та ефективним способом захисту суб'єктивних прав учасників договірних правовідносин у випадку порушення боржником його негативного зобов'язання, що випливає з умов договору, та характеризується наявністю специфічних ознак: а) припинення дії, що порушує право, носить як загальний, так і спеціальний характер, оскільки знаходить своє закріплення і в п. 3 ч. 1 ст. 16 ЦК України, і в ч. 2 ст. 611 ЦК України; б) порушення суб'єктивного права, що є підставою для застосування припинення дії, що порушує право, повинно проявлятися виключно у формі активної поведінки боржника шляхом вчинення ним дій, від яких він повинен був утриматися згідно з умовами договору; в) порушення права повинно бути систематичним та тривати на момент звернення кредитора з вимогою про його припинення; г) припинення дії, що порушує право, як спосіб захисту прав у договірних зобов'язаннях може бути реалізоване як в юрисдикційній формі шляхом звернення до суду, так і в порядку самозахисту шляхом звернення з відповідною вимогою до боржника.

12. Встановлено більш широкий характер поняття протиправності акту у порівнянні із його незаконністю, яка своєю чергою є лише різновидом протиправності. Учасник договірних правовідносин, чий права порушено протиправними діями суб'єктів владних повноважень, може звернутися до суду із вимогою про визнання їх незаконними, тобто такими, що суперечать нормам законів, або такими, що не відповідають правовому акту вищої юридичної сили, у тому числі й положенням підзаконних нормативно-правових актів.

13. Правовим наслідком застосування визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб як способу захисту цивільних прав у договірних правовідносинах стане виключно юридична констатація протиправності адміністративного акту, що призведе до втрати нормативно-правовим актом чинності або скасування

індивідуального правового акту. У випадку ж, якщо виданням протиправного адміністративного акту учасникові договірних правовідносин завдано шкоди або зумовлено інші негативні наслідки порушення суб'єктивних договірних прав, слід застосовувати одночасно і спосіб захисту, передбачений п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України, і спосіб захисту, спрямований на відновлення порушеного права та ліквідацію цих наслідків.

14. У переважній більшості спеціальні способи захисту суб'єктивних прав у договірних зобов'язаннях, закріплені спеціальними нормами цивільного законодавства, за своєю природою є деталізованими та адаптованими до специфіки сфери договірних правовідносин загальними способами захисту цивільних прав, визначеними у ч. 2 ст. 16 ЦК України, застосування яких хоч і має свої особливості у досліджуваній сфері, проте не здатне повноцінно розкрити специфічні риси реалізації інституту захисту в межах договірних зобов'язань.

15. Вимога кредитора щодо дострокового виконання боржником його обов'язку за основним зобов'язанням є ефективним та дієвим способом захисту договірних прав кредитора у відповідь на створення боржником небажаного ризику невиконання чи неналежного виконання такого зобов'язання, а також неможливості у випадку цього надання кредитору майнового еквіваленту за рахунок предмету застави. При цьому основною характерною ознакою досліджуваного способу захисту в цьому випадку є те, що правовою підставою його застосування є порушення боржником не основного договірної зобов'язання, а додаткового, опосередкованого правовідносинами щодо застави. За своєю природою дострокове виконання зобов'язання є гармонічним та доволі вдалим синтезом таких двох загальних способів захисту цивільних прав, як зміна правовідношення і примусове виконання обов'язку в натурі, мета якого полягає у тому, щоб, з однієї сторони, забезпечити повноцінне належне виконання боржником покладеного на нього за договором обов'язку, а з іншої сторони, зробити це раніше встановленого договором строку для убезпечення кредитора від потенційних негативних наслідків – прострочення боргу або

неможливості отримати компенсацію невиконання боржником його обов'язку за рахунок предмета забезпечення виконання зобов'язань.

16. Зроблено висновок про подвійну природу цивільно-правової категорії сплати процентів за користування чужими грошовими коштами, яка проявляється в тому, що, з одного боку, в договірних конструкціях позики, кредиту, банківського вкладу, банківського рахунка обов'язок щодо сплати боржником процентів за користування чужими грошовими коштами не носить характеру відповідальності, а навпаки, є законним грошовим зобов'язанням, обумовленим сторонами договору добровільно. З іншого боку, в таких договорах, як договір купівлі-продажу та договір ренти, вимога кредитора про сплату боржником процентів за користування чужими коштами є правовим наслідком невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань та спрямована на захист суб'єктивних прав у договірних правовідносинах.

17. У контексті захисту майнового інтересу кредитора як функції забезпечення виконання зобов'язань зазначимо, що, на відміну від конкретно визначеного основного договірного обов'язку боржника, якому відповідає право кредитора вимагати його виконання майновий інтерес кредитора у цивільно-правовому договорі пов'язаний із абстрактними альтернативними його прагненнями – належним виконанням договірного зобов'язання або отриманням задоволення за рахунок джерела забезпечення виконання зобов'язань. У цьому випадку доцільно стверджувати про види забезпечення виконання зобов'язань як про способи захисту саме майнового інтересу кредитора, які сприяють формуванню у кредитора впевненості у виконанні договірного зобов'язання шляхом спонукання до цього боржника під загрозою настання несприятливих для нього наслідків майнового характеру або у гарантованому непонесенні кредитором матеріальних втрат за рахунок набуття у власність джерела забезпечення виконання зобов'язання на випадок порушення боржником договору. Відповідно, інститут забезпечення виконання зобов'язань спрямований на захист не договірних прав, а майнових інтересів кредитора.

РОЗДІЛ 3

ФОРМИ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

3.1 Юрисдикційна форма захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях

Як відомо, реалізація кожного зі способів захисту цивільних прав завжди відбувається у межах відповідної форми, яка поряд із способами та засобами є самостійним невід'ємним елементом інституту цивільно-правового захисту. З огляду на тісний взаємозв'язок та перманентну взаємодію зазначених категорій та, у зв'язку із цим, неможливість повноцінного встановлення специфіки способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях поза дослідженням форми, в межах якої вони знаходять своє практичне застосування, вбачаємо за необхідне присвятити окрему увагу вивченню правової природи цієї категорії та особливостей її різновидів, юрисдикційної та неюрисдикційної форм, у контексті захисту цивільних прав, що впливають із договірних зобов'язань.

Насамперед зазначимо, що форма захисту суб'єктивних прав як цивільно-правова категорія неодноразово ставала предметом наукових досліджень, однак єдиного трактування її поняття в цивілістиці не сформовано. Так, на переконання М. К. Сулейменова, форму захисту слід визначати як передбачений законом порядок захисту цивільних прав [139, с. 148]. Натомість Т. М. Ярова пропонує більш деталізоване визначення поняття форми цивільно-правового захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів як «комплексу внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що відбуваються в рамках єдиного правового режиму і здійснюваних уповноваженими органами, а також самою уповноваженою особою (носієм права)» [140, с. 63]. Своєю чергою Н. Б. Москалюк форму

захисту прав розглядає як «комплекс внутрішньо впорядкованих організаційних заходів із захисту суб'єктивних прав, що здійснюються судами, уповноваженими органами держави або суб'єктами права самостійно, і які здійснюються в рамках єдиного правового режиму» [141, с. 24]. Отже, як вбачається із вищезазначеного, переважна більшість дослідників визначає форму захисту цивільних прав як порядок та як діяльність (сукупність дій, заходів).

Як відомо, поняття «форма захисту цивільних прав» охоплює не лише власне юрисдикційну діяльність. В перекладі з латинської мови юрисдикція (*jurisdictio*) означає «суд, судочинство», тобто розгляд і вирішення правових питань судом. При цьому в сучасних умовах поняття юрисдикції має декілька значень. «По-перше, юрисдикція розуміється як повноваження (право) на здійснення діяльності з владного вирішення компетентними органами різних питань, що виникають у сфері застосування права, наприклад, влада цивільного суду. По-друге, юрисдикцією називають також ту сферу (те коло питань), на яку розповсюджуються юрисдикційні повноваження тих або інших органів. І, по-третє, під юрисдикцією розуміється діяльність всіх правозастосовчих органів з розгляду і вирішення цивільних, кримінальних і адміністративних справ» [142]. Із зазначеного робимо цілком очевидний висновок про те, що пов'язувати поняття форми захисту цивільних прав виключно із діяльністю державних органів, наділених компетенцією щодо вирішення приватноправових спорів, є хибним, адже воно передбачає й самостійне вчинення носіями порушених прав заходів, спрямованих на їх захист, зокрема, у межах цивільно-правового інституту самозахисту, що у свою чергу охоплюється поняттям неюрисдикційної форми.

По-друге, в цивілістиці цілком слушно наголошується на необхідності розмежування понять «форма» і «порядок» і – з огляду на це – на неможливості визначення форми захисту через слово «порядок». Про це стверджує, зокрема, О. В. Бігняк, який констатує, що «національне законодавство не містить поняття «форма захисту», навіть не оперує таким терміном, підмінюючи або

використовуючи термін «порядок захисту» [75, с. 118]. Більше того, автор пропонує виділяти адміністративний та судовий порядки захисту в межах юрисдикційної форми [75, с. 125], що, у свою чергу, вказує на сприйняття О. В. Бігняком порядку захисту як складової частини поняття форми захисту суб'єктивних прав. Натомість Т. Є. Абова свого часу взагалі протиставляла одне поняття іншому і зазначала, що, «якщо форма захисту вказує на те, хто його здійснює, то порядок захисту розкриває, як здійснюється захист» [143, с. 759]. Проте, на наш погляд, така позиція також не може бути покладена в основу розуміння правової природи поняття форми захисту, оскільки в ній сконцентрована саме процесуальна, а не матеріальна складова інституту цивільно-правового захисту, що в жодному випадку не можна нівелювати, а отже, й пов'язувати категорію форми захисту виключно із суб'єктом його реалізації.

Вважаємо, що найбільш слушним є підхід, запропонований О. О. Котом, який зазначає, що «категорія «форма захисту» суб'єктивного цивільного права повинна характеризувати як порядок захисту права, так і суб'єкта, який безпосередньо здійснює захист. З урахуванням цього, форма захисту – це юридична категорія, що вказує на суб'єкта, який здійснює захист невизнаного, порушеного чи оспорюваного права, а також на загальний порядок вчинення дій цим суб'єктом щодо здійснення захисту. Таке визначення дасть змогу зберегти (підтримати) необхідний рівень наукової абстракції при визначенні даного поняття, що позитивно вплине і на його практичне застосування з урахуванням системи форм захисту та правил щодо їх вибору особою, на що невинувато рідко звертається увага у правозастосовній практиці» [10, с. 240–241].

На нашу думку, підхід щодо сприйняття форми захисту цивільних прав як симбіозу процедурно-процесуального аспекту реалізації права на захист та вказівки на суб'єкта, уповноваженого його здійснювати, слід взяти за основу розуміння природи цієї цивільно-правової категорії з огляду на те, що, по-перше, він враховує дві основні її характеристики, які є ключовими для

розуміння і правильного тлумачення поняття форми захисту як у площині теорії, так і в практиці правозастосування; по-друге, він позбавлений зайвих крайнощів, пов'язаних із невиправданим звуженням змісту поняття форми захисту, зокрема, шляхом визначення його як виключно юрисдикційної діяльності, та гармоніює із найбільш сприйнятним у цивілістиці підходом до класифікації форм захисту суб'єктивних прав на юрисдикційну та неюрисдикційну.

З урахуванням вказаного, вважаємо за доцільне визначити форму захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях як систему не заборонених законом впорядкованих процесуальних та/або процедурних заходів, що вчиняються компетентними суб'єктами владних повноважень або безпосередньо учасником договірного правовідношення, чиє суб'єктивне право зазнало неправомірних посягань, з метою його захисту, у тому числі припинення порушення, невизнання, оспорювання цього права, усунення загрози його порушення, відновлення можливості його здійснення або ліквідації негативних наслідків, завданих посяганнями на цивільне право у договірному правовідношенні.

Питання класифікації форм захисту цивільних прав також викликає палкі дискусії серед дослідників. Не вдаючись до детального аналізу існуючих у цивілістиці підходів до його вирішення, все ж розглянемо декілька класифікацій, які отримали найбільшу підтримку серед науковців. В юридичній літературі констатується, що найбільш загальною класифікаційною основою форм захисту цивільних прав виступає суб'єкт, правомочний здійснювати захист прав [75, с. 121]. З урахуванням зазначеного критерію С. О. Сліпченко стверджує, що захист порушеного суб'єктивного права фізичної особи може відбуватися в трьох формах: 1) судовій; 2) адміністративній; 3) неюрисдикційній, що включає в себе самозахист та захист іншими особами [144, с. 246].

Вказані вище підходи до класифікації форм захисту цивільних прав є концептуально схожими, адже в їх основу покладено критерій управомоченого суб'єкта, який безпосередньо здійснює заходи, спрямовані на захист цивільного

права, що зазнало посягань. Крім того, спільним для цих класифікацій є те, що усі вони виділяють судову форму захисту як окрему класифікаційну групу, що є цілком закономірним, оскільки згідно з ч. 3 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір, і саме судовий захист є найбільш поширеною формою протидії посяганням на суб'єктивні права. Водночас поряд із судовим захистом дослідники виділяють й адміністративний, який за свою сутністю є діяльністю компетентних суб'єктів влади (державних органів та їх посадових осіб), наділених повноваженнями щодо захисту цивільних прав фізичних і юридичних осіб як учасників правовідносин. Крім цього, виділяють і нотаріальну форму захисту, під якою слід розуміти систему передбачених законом заходів, вчинюваних нотаріусами в рамках здійснення захисту цивільних прав. Варто погодитись із позицією В. М. Сигидина, який зазначає, що «як державні, так і приватні нотаріуси є посадовими особами, діяльність яких забезпечує належний правовий контроль у сфері цивільного обігу. Ця виключність їх правового становища проявляється в тому, що нотаріус виконує функції державної влади (є суб'єктом правовідносин, що складаються у галузі здійснення нотаріальної діяльності, наділений повноваженнями у цій сфері та зобов'язаний дотримуватися вимог закону щодо здійснення спеціальних процедур)» [145, с. 10]. Разом із тим визнання нотаріуса посадовою особою не робить його представником влади. Виходячи з цього, важко погодитись із позицією тих науковців, які вважають нотаріальну діяльність виключно публічною, зокрема визнають її адміністративною [146, с. 15; 147, с. 3], оскільки між адміністративною та нотаріальною діяльністю «існує суттєва відмінність за юридичним характером, колом суб'єктів та структурою їх правовідносин, цілями, результатами та методами регулювання» [148, с. 137]. Отже, з огляду на наділення нотаріусів публічно-правовими повноваженнями їх діяльність також слід сприймати як таку, що має ознаки владної та може із впевненістю бути охарактеризованою, як юрисдикційна.

З урахуванням зазначеного, на нашу думку, більш виправданим із теоретичної точки зору є об'єднання судової, адміністративної і нотаріальної форм захисту в одну класифікаційну групу – юрисдикційну – за критерієм наділення судів, державних органів, їх посадових осіб та нотаріусів владними повноваженнями, вираження в межах їх реалізації волі держави, в тому числі у процесі захисту цивільних прав, із можливістю застосування до осіб, що на них посягають, легального примусу. Відповідно за допомогою принципу дихотомії діяльність щодо захисту суб'єктивних прав, здійснювану поза рамками реалізації владних повноважень, слід охарактеризувати як неюрисдикційну і визначити як ще одну, протилежну за суб'єктною специфікою, класифікаційну групу форм захисту цивільних прав[124, с. 164–165].

Отже, взявши за основу класифікацію форм захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях на юрисдикційну і неюрисдикційну, наступним, на чому варто зосередити увагу в межах цього підрозділу, є встановлення специфіки власне юрисдикційної форми захисту та визначення переліку суб'єктів, уповноважених здійснювати захист цивільних прав учасників договірних правовідносин у її межах. Принагідно зауважимо, що з цього приводу серед дослідників також немає єдності. Так, К. С. Науменко пропонує до юрисдикційної форми захисту відносити судовий та адміністративний порядок захисту, а до неюрисдикційної – самозахист і нотаріальний захист [141]. Аналогічної позиції дотримується й О. В. Бігняк [149, с. 7].

Натомість Л. М. Ніколенко серед юрисдикційних форм захисту виділяє дві форми захисту: судову та позасудову. «У сукупності судова та позасудова форми захисту пов'язані з діяльністю судових органів із відновлення порушених прав, законних інтересів суб'єктів господарювання, а також застосування господарсько-правових санкцій» [150, с. 64]. Розвиток цієї позиції знаходить своє відображення у праці І. П. Лихолат, яка стверджує, що «юрисдикційна форма захисту прав представлена судовими засобами–системою судів загальної юрисдикції та органом конституційної юрисдикції – Конституційним Судом України. Юрисдикційний захист також може бути

здійснений у позасудовій формі. Суб'єкти, що мають право за законодавством здійснювати такий захист, – це Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Президент України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим або органи місцевого самоврядування, а також спеціально уповноважені органи або органи зі спеціальним статусом, що мають визначені повноваження у сфері захисту прав: Антимонопольний комітет України, дипломатичні служби, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, органи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, нотаріат» [151, с. 19].

Цілком очевидно, що вказана диференціація юрисдикційних форм захисту цивільних прав розроблена виключно виходячи із того, чи має юрисдикційний орган статус судового, чи ні. При цьому, як зазначалось раніше, судова форма захисту хоч і має пріоритетний і найбільш застосовуваний на практиці характер у контексті звернення носіїв порушених прав за їх захистом, однак вважаємо, що побудова внутрішньої структури юрисдикційних форм фактично шляхом декларування превалюючої ролі судів у сфері захисту суб'єктивних прав є дещо умовною та малоінформативною, оскільки не здатна розкрити специфіку правового статусу та правозахисної діяльності інших юрисдикційних органів, що не належать до судових.

Ю. Д. Притика розширює перелік суб'єктів, чию діяльність із захисту цивільних прав слід відносити до юрисдикційної форми захисту, за рахунок включення до нього, крім судової та адміністративної, ще й змішаної форми захисту [8, с. 17]. Водночас слід констатувати, що, по-перше, автор не деталізує сутність змішаної форми захисту, а по-друге, іде шляхом не виділення нотаріального захисту як самостійного, наділеного власною специфікою, різновиду юрисдикційної форми захисту цивільних прав, а включення його до адміністративного, з чим також складно погодитись.

На нашу думку, ключовим у пошуку та віднайденні відповідей на питання про правову природу юрисдикційної форми захисту та її внутрішню побудову є правильне розуміння і тлумачення поняття «юрисдикція». Як

ззначає О. О. Кот, «з історичної точки зору поняття юрисдикції іманентно пов'язувалося саме з судовою діяльністю. Так, з найдавніших часів своєї правової історії римляни розрізняли особливу судову владу (*iurisdictio*), яку мали царі, починаючи з Ромула. Вирішуючи приватні спори та конфлікти, цар визначав, що є *ius* (*ius dicere*), та призначав санкції за правопорушення» [10, с. 244]. Більше того у юридичній літературі констатується, що «з моменту появи та впродовж усього історичного розвитку поняття юрисдикції істотно розширило своє змістове навантаження і станом на сьогодні під юрисдикцією розуміють не тільки діяльність судових органів, а й «того, кому дозволено говорити про право», тобто особу, якій закон надає повноваження застосовувати норми права для вирішення тих чи інших питань» [152, с. 105]. «У свою чергу, юрисдикційним є орган, уповноважений державою на розгляд юридичних справ і на винесення в них юридично обов'язкових рішень» [153, с. 261].

На нашу думку, вказана теза не лише ще раз доводить недоцільність поділу юрисдикційної форми захисту на судову та несудову, виходячи із пріоритетності ролі суду в контексті здійснення захисту цивільних прав учасників договірних правовідносин, а й вказує на необхідність диференціації форм юрисдикційного захисту з урахуванням однакової важливості правозахисної діяльності уповноважених державою суб'єктів. Саме тому вважаємо, що більш слушним є виділення в межах юрисдикційної форми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях щонайменше двох форм – судової, що характеризується правозахисною діяльністю судів, та адміністративної, що характеризується правозахисною діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб тощо, яких держава наділила владною компетенцією та уповноважила в межах останньої захищати суб'єктивні права учасників правовідносин, у тому числі й договірних. Крім того, на нашу думку, третім, самостійним різновидом юрисдикційної форми захисту цивільних прав, відокремленим від судового та

адміністративного, слід визначити нотаріальний захист, що обґрунтовується низкою причин.

По-перше, такий підхід повністю відповідає концепції побудови системи суб'єктів юрисдикційного захисту, відображеного в нормах ЦК України. Так, ст. 16 ЦК України присвячена захисту цивільних прав та інтересів судом, ст. 17 ЦК України визначає основи здійснення захисту цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування, а ст. 18 ЦК України встановлює специфіку захисту цивільних прав та інтересів нотаріусом. У цьому, безумовно, прослідковується позиція вітчизняного законодавця щодо необхідності наділення нотаріальної форми захисту самостійною роллю в системі різновидів юрисдикційної форми.

По-друге, віднесення правозахисної діяльності нотаріусів до адміністративної форми захисту, як це пропонує Ю. Д. Притика, не відповідає специфіці їх правового статусу. Слід погодитись із позицією В. М. Сигидина про абсолютну унікальність інституту нотаріату, яка полягає в тому, що «він наділений дуалістичною природою, функціонуючи на межі приватної та публічної сфер, будучи за своєю суттю сполучною ланкою між громадянським суспільством і державою. Цей зв'язок насамперед простежується в тому, що приватний нотаріус, будучи фізичною особою, одночасно виступає як уповноважений представник держави, який виконує публічно-правові функції і діє від імені і за дорученням держави» [145, с. 10]. Враховуючи викладене варто підтримати тезу, згідно з якою інститут нотаріату має не адміністративну (публічну), а дуалістичну правову природу. Її суть полягає в тому, що він об'єднує елементи приватної та публічної сфер [154, с. 244]. Відповідно, зважаючи на дуалістичність правового статусу нотаріусів, його одночасно приватну та публічну природу, на нашу думку, віднесення їх діяльності із захисту прав до адміністративної форми юрисдикційного захисту не лише не відповідає характеру і специфіці правозахисної діяльності суб'єктів владних повноважень, а й призводить до формування враження про подібність правових

статусів нотаріусів та суб'єктів владних повноважень у рамках виконання покладених на них державою функцій, що є, безумовно, хибним, виходячи із розуміння їх як «органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових чи службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень» [155].

Із зазначеного цілком очевидно, що нотаріальна діяльність за її змістовою складовою не може бути ототожнена із діяльністю суб'єктів владних повноважень. Такої ж позиції дотримується й Ю. Желіховська, яка вважає, що «поряд із традиційними різновидами юрисдикційної форми захисту –судовою та адміністративною – необхідно виділяти й охорону прав фізичної та юридичної особи нотаріусом (нотаріальний захист). При цьому дослідниця категорично не погоджується з думкою, що діяльність нотаріальних органів (нотаріусів) у своїй основі має забезпечувальний характер і не спрямована безпосередньо на захист порушеного права»[156]. Схожу позицію відстоює й В. М. Марченко, на думку якого «концептуально метою діяльності нотаріату є забезпечення сталого і безпечного цивільного обороту. А вже це завдання досягається шляхом захисту прав та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин, зокрема у процесі здійснення таких прав» [157, с. 28].

Отже, на підставі вищевикладеного вважаємо за необхідне зробити висновок про хибність підходу щодо віднесення нотаріальної правозахисної діяльності до адміністративної форми юрисдикційного захисту з огляду на неможливість ототожнення правового статусу суб'єктів владних повноважень і нотаріусів, виходячи із виконання ними різних за змістом завдань, а також із різного характеру правових засад їх функціонування. З урахуванням абсолютно унікальної правової природи діяльності органів нотаріату, яка ґрунтується на органічному симбіозі та балансі приватних і публічних суспільних інтересів, вважаємо за необхідне підтримати позицію щодо виокремлення нотаріального захисту як самостійного різновиду юрисдикційної форми захисту, структурно та змістовно відмежованого від правозахисної діяльності суб'єктів владних

повноважень. Такий підхід, на нашу думку, здатний запобігти нівелюванню приватноправових аспектів функціонування нотаріусів та забезпечити концептуально правильне розуміння специфіки їх діяльності у процесі захисту суб'єктивних цивільних прав, відмінної від діяльності суб'єктів владних повноважень у цій сфері.

З урахуванням вказаного, вважаємо, що в контексті дослідження під юрисдикційною формою захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях слід розуміти упорядковану процедурно-процесуальну діяльність судів, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та нотаріусів, спрямовану на захист суб'єктивних прав учасників договірних правовідносин, які піддаються неправомірному посягання, у тому числі відновлення їх безперешкодної реалізації та усунення негативних наслідків такого посягання. При цьому цілком очевидно, що суб'єктна складова юрисдикційної форми захисту є потенційно невичерпною та може розширюватися як за рахунок наділення повноваженнями із захисту цивільних прав уже функціонуючих органів, так і за рахунок утворення нових компетентних суб'єктів у сфері захисту прав.

Діяльність державних судів є основною формою захисту суб'єктивних цивільних прав. Як зазначає О. О. Кот, «найбільше цьому сприяють дві обставини: по-перше, поширення юрисдикції судів на будь-який юридичний спір (ст. 124 Конституції України) та обов'язковість виконання судового рішення, що забезпечується примусовою силою держави (ст. 129–1 Конституції України)» [10, с. 245]. Саме тому «питання судового захисту цивільних прав та інтересів залишається вкрай актуальним, оскільки відсутність належного правового врегулювання та суперечність окремих положень чинного законодавства породжує багато проблем при застосуванні передбачених указаними нормами способів захисту, що в більшості випадків позбавляє їх ефективності й істотно ускладнює здійснення судом захисту порушених цивільних прав та інтересів учасників спірних правовідносин» [37].

Насамперед зазначимо, що процесуальні аспекти здійснення судами захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях отримують правову регламентацію в нормах ЦПК та ГПК України. При цьому ключовим у вирішенні питання про те, яким саме процесуальним законом слід керуватися при реалізації заходів захисту суб'єктивних прав у договірних зобов'язаннях, є характер цих правовідносин, зумовлений правовим статусом їх суб'єктів. Йдеться про те, що згідно зі ст. 3 ЦПК України правом на звернення до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів наділена кожна особа, в той час, як відповідно до ст. 4 ГПК України таким правом у справах, віднесених законом до юрисдикції господарського суду, наділені юридичні особи та фізичні особи-підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування.

Крім того, зазначимо, що розгляд справ, пов'язаних із захистом порушених прав учасників договірних правовідносин, може розглядатися й за правилами адміністративного судочинства, зокрема, при зверненні до суду з матеріально-правовою вимогою про визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, необхідність чого визначена ст. 5 КАС України. При цьому зазначимо, що розмежування повноважень судів при розгляді і вирішенні справ, пов'язаних із захистом цивільних прав, повністю відповідає положенням ч. 1 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якої «судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності» [158]. Зауважимо, що спеціалізація судів полягає у тому, що вони «спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення» [158]. Отже, як вбачається, вітчизняній правовій системі властиве розмежування підсудності судових органів в залежності від характеру спірних правовідносин, а також від правового статусу суб'єкта звернення, що, на нашу думку, перш за все спрямовано на компетентне та професійне

вирішення спору. Водночас зауважимо, що в абсолютній своїй більшості захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях здійснюється за правилами цивільного і господарського судочинства, що зумовлено перш за все побудовою договірних правовідносин на засадах рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності їх учасників.

Щодо системи судів, уповноважених здійснювати захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях, то згідно зі ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» «систему судоустрою складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) Верховний Суд». При цьому «найвищим судом у системі судоустрою є Верховний Суд. Для розгляду окремих категорій справ у системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди» [158].

В цілому зазначимо, що правову основу для реалізації судової форми юрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях складають положення ст. 16 ЦК України, яка вказує, що «кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу». Надаючи у ч. 2 цієї статті невичерпний перелік способів захисту, які є правовими прийомами, застосовуваними вітчизняними судами у рамках протидії неправомірним посяганням на суб'єктивні договірні права, ч. 2 ст. 16 зазначає, що «суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках». Процесуальний аспект цього законодавчого положення конкретизовано у ч. 2 ст. 5 ЦПК України, згідно з якою, «у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону». Аналогічна норма міститься й у ч. 2 ст. 5 ГПК України, проте йдеться там лише про захист порушеного права чи інтересу, з огляду на що складається враження, що зазначена норма залишає поза увагою решту правових підстав для захисту цивільних прав, зокрема, невизнання, оспорювання і створення загрози їх

порушення, та фактично виключає можливість суду у випадку їх настання самостійно, на власний розсуд визначити ефективний спосіб захисту. При цьому зауважимо, що в інших нормах ГПК України, зокрема, у ст. ст. 2, 4, 20, 45 законодавець до підстав для застосування заходів захисту відносить їх класичну тріаду – порушення, невизнання та оспорювання прав. Тому цілком обґрунтованою є необхідність усунути таку законодавчу недосконалість шляхом викладення ч. 2 ст. 5 ГПК України у редакції, ідентичній редакції ч. 2 ст. 5 ЦПК України, а саме:

«Стаття 5. Способи судового захисту

...

2. У випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону».

В цілому важливість цієї новели процесуального законодавства важко переоцінити, адже вона фактично поклала кінець багаторічній практиці численних відмов судів у задоволенні позовів з підстав неправильно визначеного позивачем способу захисту. Такі зміни сприймаються доволі позитивно, адже, відмовляючи у задоволенні позову, суд, між тим, не зазначав, який же спосіб захисту є ефективним для захисту того чи іншого порушеного цивільного права, посилаючись на принцип змагальності, який буде порушений, якщо суд його визначить, що, у свою чергу, значно ускладнювало, зокрема, затягувало в часі, а іноді й унеможливило процес захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних цивільних прав.

Прикладом цього може стати судова справа № 908/4807/15 про тлумачення умов договору. В ході розгляду справи встановлено, що 30.05.2003 р. між Управлінням комунальної власності та Приватним підприємцем ОСОБА_1 було укладено договір оренди комунального майна, відповідно до п. 1.1. якого орендодавець передає, а орендар приймає в строкове

платне користування нежитлове приміщення, яке знаходиться на балансі підприємства Комунального підприємства «Житло сервіс – 1». Договором передбачено, що вступ орендаря у користування майном настає одночасно з підписанням сторонами договору та Акта здачі-приймання вказаного майна. 30.05.2003 р. між сторонами було підписано Акт здачі-приймання нежитлового приміщення. В договір неодноразово вносились зміни шляхом підписання між сторонами додаткових угод, зокрема, 10.08.2006 р. між сторонами було укладено додаткову угоду до договору, відповідно до якої в п. 10.1. договору внесено зміни, продовжено строк оренди приміщення до 14.07.2009 р. Позивач направив на адресу відповідача заяву від 28.10.2014 р., згідно з якою вважає, що договір оренди № 774 від 30.05.2003 р. продовжив свою дію до 03.05.2015 р. та просив відповідача виставляти йому рахунки. У відповідь на вказану заяву, відповідач направив позивачу лист, відповідно до якого договір оренди припинився внаслідок закінчення строку, на який його було укладено. Умови договору не передбачають подовження дії договору на той самий строк і на тих самих умовах. Позивач просив суд розтлумачити положення договору щодо строку його дії з зазначенням про його продовження на тих самих умовах до 28.03.2018 р. За наслідками розгляду справи судом констатовано, що позивачем обрано неналежний спосіб захисту порушеного права, оскільки у дійсності позивач просить суд внести у договір положення щодо його продовження на тих самих умовах до 28.03.2018 р., що є змінною істотних умов договору та встановленням юридичного факту. Фактично позивач намагається оскаржити дії відповідача щодо відмови у продовженні договору оренди, а тому правові підстави для з'ясування зазначених обставин в межах даної справи відсутні. Між тим дослідження судом вказаних обставин можливе при вирішенні майнового спору про стягнення заборгованості з орендної плати, зобов'язання укласти додаткову угоду до договору або про укладення нового договору, або іншого спору про право. Тим самим суд фактично визначив право позивача сформулювати в іншій позовній заяві спосіб захисту, який би міг бути застосований у зазначених спірних правовідносинах [159].

Разом із тим буквально тлумачення норми ч. 2 ст. 5 ЦПК України може підштовхнути до хибного висновку, що суд у процесі захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях вправі на власний розсуд застосувати ефективний спосіб захисту, порушивши при цьому одну з основних засад процесуального законодавства – необхідності дотримання меж позовних вимог. У цьому контексті слушними є міркування М. В. Ус, що «для досягнення мети цивільного судочинства, яка в ч. 1 ст. 2 ЦПК визначена як ефективний захист прав (інтересів), судам слід займати активну позицію у коригуванні вимоги позивача, а саме зазначати в рішенні ефективний спосіб захисту, змінюючи за необхідності вибрану позивачем вимогу (наприклад, «визнання торгів незаконними» замінити на «визнання торгів недійсними»), проте на це має бути згода позивача з огляду на принципи диспозитивності, хоча чіткої вимоги щодо отримання такої згоди процесуальний кодекс не містить. Також відсутня судова практика, яка б давала відповідь на питання про те, на якій стадії судового розгляду і в якій формі має отримуватися відповідна згода. Водночас таке втручання суду не має йти в розріз із засадами диспозитивності, змагальності цивілістичного процесу: усуваючи помилки, неточності чи прогалини, допущені позивачем під час формулювання способу захисту, суд ризикує поставити позивача в переважне становище, що є неприпустимим» [160]. Цілком погоджуючись із вказаним, на нашу думку, основною причиною дискусійного характеру можливості суду обирати ефективний спосіб захисту є нечіткість формулювання законодавцем норми ч. 2 ст. 5 ЦПК України, її надто абстрактний характер.

Разом із тим, якщо проаналізувати вимоги п. 4 ч. 3 ст. 175 ЦПК України, які вказують, що «зміст позовних вимог: спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні», то є усі підстави для висновку про те, що суд може скористатись наданою ч. 2 ст. 5 ЦПК України правомочністю і на власний розсуд застосувати ефективний і належний спосіб захисту порушених

договірних прав винятково тоді, коли відповідна вимога позивача є чітко сформульованою (зміст вимоги характеризується конкретністю та однозначністю), вказаною в позові і зверненою до суду. На це звертають увагу й практикуючі правники. Зокрема, Я. Зейкан до однієї з умов реалізації судом ч. 2 ст. 5 ЦПК України відносить те, що має бути відповідна вимога позивача, вказана в позовній заяві [161] та А. Потапенко, який зазначає, що саме це є первинною підставою для застосування судом новели [162, с. 41]. Водночас автори не конкретизують, яке саме формулювання цієї матеріально-правової вимоги вважатиметься належним, що, на нашу думку, знову ж таки пояснюється надмірним рівнем абстрактності норми ч. 2 ст. 5 ЦПК України та гострою необхідністю у зв'язку із цим конкретизувати її зміст для унеможливлення зловживання правами учасників процесуальних правовідносин.

Для прикладу наведено матеріали судової справи № 757/77004/17-ц, що розглядалася Печерським районним судом міста Києва, у якій позивачка просила суд визнати «укладеним з дня набрання рішенням суду законної сили договір про надання послуг з централізованого постачання холодної води та водовідведення (з використанням внутрішньобудинкових систем)» між ПрАТ «Акціонерна компанія «Київводоканал» та ОСОБА_1 у редакції викладеній позивачкою, або захистити права, свободи та інтереси ОСОБА_1 із застосуванням іншого способу захисту, який не суперечить закону, є ефективним, і який суд вважає за доцільне та/або можливе застосувати. У задоволенні позовних вимог позивачці було відмовлено, проте не з мотивів неправильно обраного способу захисту чи хибного формулювання зверненої до суду вимоги, а з мотивів недоведеності аргументів, на які вона посилалась [163]. З цього робимо висновок про те, що формулювання «або захистити права, свободи та інтереси із застосуванням іншого способу захисту, який не суперечить закону, є ефективним, і який суд вважає за доцільне та/або можливе застосувати» в цілому відповідає положенню ч. 2 ст. 5 ЦПК України щодо необхідності викладення в позові відповідної вимоги особи і може мати

місце як прохання про реалізацію судом можливості самостійно визначити і застосувати ефективний спосіб захисту.

Правова позиція судів щодо можливості самостійного визначення ними ефективного способу захисту суб'єктивних прав відображена в одному з судових рішень, зокрема, у рішенні Господарського суду Херсонської області від 03.12.2020 р. у справі № 923/1013/20 за позовом про стягнення грошових коштів у правовідносинах за договором поставки. Дослідивши предмет та підстави позову, «суд дійшов висновку про те, що позивачем обрано неналежний спосіб захисту своїх прав та інтересів, оскільки сторони уклали не договір поставки, а договір підряду. Також було визначено, що суд не вправі вийти за межі предмета позову, визначеного згідно з позовними вимогами та на власний розсуд розглянути вимогу про стягнення спірної суми, як передплати за договором поставки, а не як попередньо здійсненої оплати замовником за договором підряду. Також суд може застосувати ефективний спосіб захисту у випадку, якщо обраний спосіб захисту є неефективним і законодавець не визначив такого способу захисту, який був би ефективним для врегулювання спору між сторонами. У спірному випадку законодавцем відповідно до ст. 849 ЦК України передбачено ефективні способи захисту прав замовника підрядних робіт, якими є, зокрема, відмова від договору та стягнення завданих підрядником збитків». З огляду на таке, в суду відсутні повноваження на власний розсуд застосовувати певний спосіб захисту інтересів позивача у спірних правовідносинах з огляду на неправильне застосування позивачем норм права до спірних правовідносин та невизначення ним правових підстав позовних вимог. Також судом враховано правову позицію Верховного Суду про можливість суду самостійно здійснити правильну правову кваліфікацію спірних правовідносин та застосувати при прийнятті рішення саме ті норми матеріального і процесуального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини (постанова ВП ВС від 04.12.2019 р. № 917/1739/17, постанова КГС ВС від 05.03.2020 р. № 910/9665/17). Суд згідно з принципом *jura novit curia* («суд знає закони») під час розгляду справи має самостійно

перевірити доводи сторін щодо правової кваліфікації спірних правовідносин [164].

З урахуванням вищезазначеного, на нашу думку, запроваджене нововведення щодо надання судам можливості самостійно застосовувати ефективний спосіб захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях спрямоване на наділення судової форми захисту гнучкістю, часовою і матеріальною економією, а також на підвищення рівня професійної складової у вирішенні спору у частині застосування судом власних юридичних знань і компетентностей. Проте, на нашу думку, його практична успішність залежатиме, по-перше, від правильного чіткого формулювання норм, які врегульовують ці правовідносини, а по-друге, вироблення судовими органами єдиного підходу до визначення конкретних умов самостійного застосування ними способів захисту за ч. 2 ст. 5 ЦПК України, а також загальних критеріїв ефективності способу захисту. При цьому до основних умов, застосування судами можливості, передбаченої ч. 2 ст. 5 ЦПК України, які водночас можуть сприйматися і як її особливості, слід віднести:

1) відсутність у законі або договорі вказівки на ефективний спосіб захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права учасника договірних правовідносин, який звернулася до суду;

2) викладення у позовній заяві вимоги про самостійне визначення і застосування судом ефективного способу захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях;

3) дотримання у процесі реалізації судом можливості самостійного застосування ефективного способу захисту порушених договірних прав встановлених законом процесуальних меж, пов'язаних із предметом і підставою позову;

4) самостійно застосування судом ефективного способу захисту супроводжується реалізацією принципу *iura novit curia* («суд знає закони»), згідно з яким суд перевіряє доводи сторін і здійснює юридичну кваліфікацію спірних договірних правовідносин.

Наступним різновидом юрисдикційної форми захисту прав у договірних зобов'язаннях є адміністративний захист, який здійснюється носіями владних повноважень у межах їх компетенції. Як зазначає О. О. Кот, «цю форму захисту можна умовно назвати спрощеною, оскільки вона передбачає менший набір процесуальних гарантій для учасників правового конфлікту щодо доведення своєї позиції, однак водночас має позитивні моменти завдяки оперативності вирішення спору» [10, с. 247].

Правовою основою здійснення суб'єктами владних повноважень захисту цивільних, у тому числі й договірних, прав є положення ст. 17 ЦК України присвячені питанню «захисту цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування. Зокрема, Президент України здійснює захист цивільних прав та інтересів у межах повноважень, визначених Конституцією України. У випадках, встановлених Конституцією України та законом, особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересу до органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим або орган місцевого самоврядування здійснюють захист цивільних прав та інтересів у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом. Рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду» [2]. При цьому зазначимо, що положеннями ст. 1 Закону України «Про звернення громадян» передбачено, що «громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб тощо відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення» [165].

Із зазначених законодавчих положень у контексті тематики дослідження робимо декілька висновків. По-перше, суб'єктами адміністративного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є виключно носії владних повноважень, які на засадах публічності, субординації та з дотриманням меж власної компетенції вправі застосовувати правові прийоми, спрямовані на відновлення порушених договірних прав, припинення неправомірного посягання на них, усунення негативних наслідків такого посягання, а також на його запобігання. Це, зокрема, Президент України, Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади, у тому числі служби, агентства, інспекції, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи. При цьому характерним для адміністративного захисту є те, що суб'єкт владних повноважень, який здійснює захист договірних прав, не є стороною спірного договірного правовідношення.

По-друге, вбачається, що в межах адміністративного захисту засобом захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є скарга, звернена до компетентного суб'єкта владних повноважень.

По-третє, зважаючи, що судова форма захисту цивільних прав є пріоритетною, логічним є висновок про те, що адміністративний захист носить допоміжний у порівнянні з нею характер: у той час, як компетенція судів поширюється на усі правовідносини, що виникають в державі, незалежно від їх специфіки, суб'єкти владних повноважень у процесі здійснення ними захисту цивільних, у тому числі й договірних прав, суттєво обмежені у власних діях та діють виключно в рамках повноважень, визначених Конституцією України та законом.

Водночас, як слушно зазначає О. О. Кот, «не варто недооцінювати дану форму захисту, яка може стати досить важливим фактором у системі заходів, які вчиняються уповноваженою особою для захисту свого порушеного права саме внаслідок її оперативності» [10, с. 247]. Цілком підтримуючи автора, від себе зазначимо, що можливість відновлення порушених цивільних прав у

договірних зобов'язаннях шляхом звернення до суб'єктів владних повноважень є однією з найбільш важливих гарантій ефективної реалізації права на захист учасників договірних правовідносин, яка спрямована і на створення розгалуженої системи суб'єктів захисту прав, і на забезпечення більш гнучкого у порівнянні із судовим захистом підходу до вибору способу захисту договірних прав, і на суттєву економію коштів та часу, що проявляється у частковому чи повному звільненні заявників від сплати державного мита, та у спрощеній процедурі розгляду і вирішення спору.

Як зазначалось раніше, третім різновидом юрисдикційної форми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є нотаріальний захист, правові основи здійснення якого закріплені у ст. 18 ЦК України, згідно з якою «нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом» [2]. Як вбачається, нотаріальний порядок захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях характеризується суттєвою обмеженістю та відсутністю різноманіття правових прийомів, вчинюваних нотаріусами у процесі протидії неправомірним посяганням на цивільні права учасників договірних правовідносин. Проте, на нашу думку, вказане не слід сприймати як недолік цього різновиду юрисдикційного захисту, оскільки такий законодавчий підхід цілком гармоніює зі специфікою спеціального правового статусу нотаріуса та тими функціями, якими їх наділяє держава. Так, згідно з ч. 1 ст. 3 Закону України «Про нотаріат» «нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема, посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності» [166]. Отже, вбачається, що основною функцією нотаріусів в Україні є посвідчення прав та фактів, що мають юридичне значення, у процесі виконання якої вони згідно з положеннями ст. 5

вищезазначеного Закону повинні «сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів» [166].

Разом з тим, можемо прослідкувати законодавчу неузгодженість положень ст. 18 ЦК України, в якій йдеться про нотаріальний захист цивільних прав, та ст. 5 Закону України «Про нотаріат», яка містить вказівку на захист нотаріусами виключно законних інтересів. З урахуванням того факту, що неправомірному посяганню, як раніше зазначалось, можуть піддаватися як суб'єктивні цивільні права, так і законні інтереси, вбачаємо за доцільне для забезпечення гармонізації вищевказаних законодавчих положень запропонувати усунути термінологічну неузгодженість шляхом внесення змін до ч. 1 ст. 18 ЦК України та п. 2 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про нотаріат» і викласти їх у наступних редакціях:

«Стаття 18. Захист цивільних прав нотаріусом

1. Нотаріус здійснює захист цивільних прав та законних інтересів шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом».

«Стаття 5. Обов'язки нотаріуса

Нотаріус зобов'язаний:

...

сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні та захисті їх прав і законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду».

В цілому варто погодитись із дослідниками, які зазначають, що нотаріус не здійснює захисту суб'єктивного права в його традиційному розумінні як застосування певного примусового заходу, спрямованого на відновлення порушеного права чи майнової сфери потерпілого [10, с. 248]. Специфіку нотаріального захисту можна прослідкувати в тезі Л. В. Єфіменко про те, що посвідчення прав, а також фактів, що мають юридичне значення, є не лише обов'язком нотаріату, а й складником механізму нотаріальної охорони

суб'єктивних цивільних прав та інтересів і захисту порушених прав [167, с. 17]. Отже, однією з основних особливостей нотаріального захисту цивільних, у тому числі й договірних прав є те, що безпосередня реалізація покладених на нотаріусів функцій із вчинення нотаріальних дій водночас є і цим нотаріальним захистом як протидією неправомірному посяганню на суб'єктивні права та інтереси учасників договірних правовідносин. Відповідно перелік нотаріальних способів захисту є близьким до переліку нотаріальних дій, визначених Законом України «Про нотаріат», однак, як слушно зауважує В. М. Марченко, ці переліки не є тотожними [168, с. 32].

Якщо говорити, про конкретизацію правових прийомів, застосовуваних нотаріусом у процесі захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, то в юридичній літературі пропонується наступний перелік таких нотаріальних дій, які вчиняються в рамках здійснення захисту прав: «накладення нотаріусами заборони щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно) та транспортних засобів, що підлягають державній реєстрації; прийняття на зберігання документів; посвідчення фактів, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту, та фактів, що особа є живою, перебування фізичної особи в певному місці, часу пред'явлення документів; прийняття нотаріусами на депозит грошових сум та цінних паперів; вжиття нотаріусами заходів щодо охорони спадкового майна» [169, с. 193–194]. Аналіз зазначених нотаріальних способів захисту цивільних прав дозволяє виділити ще одну специфічну рису досліджуваного різновиду юрисдикційного захисту, яка полягає у тому, що правовою підставою для звернення до нотаріуса за захистом договірних прав є не стільки їх порушення як юридичний факт, що мав місце, як створення загрози такого порушення, що вказує на здебільшого превентивний характер нотаріального захисту [170, с. 453].

Отже, нотаріальний захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях є самостійним різновидом юрисдикційної форми захисту, що здійснюється уповноваженою державою фізичною особою – нотаріусом, унікальність якого у порівнянні з іншими різновидами полягає в тому, що, по-перше, безпосередня

реалізація покладених на нотаріусів завдань і повноважень із вчинення нотаріальних дій водночас є і нотаріальним захистом як протидією неправомірному посяганню на суб'єктивні права та інтереси учасників договірних правовідносин, а по-друге, правовою підставою для звернення до нотаріуса за захистом договірних прав є не стільки їх порушення як юридичний факт, що мав місце, як створення загрози такого порушення, що вказує на здебільшого превентивний характер нотаріального захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

3.2 Неюрисдикційна форма захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях

Як уже неодноразово зазначалось, у практичній площині домінуючою формою захисту суб'єктивних цивільних прав залишається юрисдикційна, безпосередньо пов'язана зі зверненням носіїв порушених, невизнаних чи оспорюваних прав до компетентних державних органів та посадових осіб, уповноважених здійснювати їх захист. Неюрисдикційний захист цивільних прав, що супроводжується самостійним вчиненням їх носіями дій, спрямованих на легальну протидію неправомірним посяганням на ці права, а також на відновлення можливості їх безперешкодної реалізації. При цьому варто погодитись із О. А. Беяневич, яка вказує, що «говорити про те, що неюрисдикційна форма захисту порівняно із юрисдикційною є «другорядною», «неповноцінною» і може нехтуватися правозастосувачем, або про пріоритетність юрисдикційної форми тощо, немає жодних підстав. Тим більше, що відповідно до закону (ст. 20 ЦК) право на захист особа здійснює на свій розсуд» [171, с. 63]. З огляду на зазначене вважаємо за необхідне встановити та дослідити особливості неюрисдикційної форми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Насамперед зауважимо, що правова природа неюрисдикційного захисту завжди викликала значний інтерес серед цивілістів, які під цим поняттям розуміють дії, пов'язані із захистом цивільних прав і охоронюваних законом інтересів, що вчиняються суб'єктами самостійно, без звернення за допомогою до державних та інших компетентних органів (В. Г. Жорнокуй [172] та ін.). Разом із тим, вказане визначення, на нашу думку, не відповідає сучасним тенденціям розвитку як цивілістичної доктрини, так і практики, адже ототожнює досліджуване поняття із поняттям самозахисту, тим самим максимально обмежуючи його зміст та унеможливаючи включення до неюрисдикційного захисту інших форм, які, безумовно, також відповідають його концепції та призначенню. У цьому випадку доцільно навести позицію О. Г. Хрімлі, який вказує, що «неюрисдикційна форма захисту прав дістає свій вияв у задіянні суб'єктами господарювання власних резервів і використанні наданих їм законом засобів і способів правового захисту порушених суб'єктивних прав... Залучення суб'єктом господарювання третіх осіб задля захисту прав шляхом врегулювання спору власне сторонами спору за допомогою таких третіх осіб, які не наділені правом виносити обов'язкові для сторін рішення (медіаторів, незалежних експертів, посередників та ін.), також буде належати до неюрисдикційної форми захисту прав» [173, с. 26]. Зважаючи на це, вважаємо, що наведене визначення неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних цивільних, у тому числі договірних, прав потребує перегляду та коригування з урахуванням сучасних тенденцій розвитку інституту цивільно-правового захисту, зокрема, появи нових не заборонених законом можливостей легальної протидії посяганню на цивільні права без звернення до суб'єктів владних повноважень.

Насамперед зауважимо, що з огляду на доктринальний характер класифікації форм захисту за дихотомічним способом на юрисдикційні та неюрисдикційні вітчизняне законодавство не містить положень, що визначають поняття та природу неюрисдикційної форми. Практично єдиною нормою, спрямованою на регламентацію правовідносин щодо самостійного захисту

суб'єктами своїх прав, є ст. 19 ЦК України, присвячена самозахисту цивільних прав. Можливо, саме з цієї причини чимало науковців ототожнюють його із неюрисдикційною формою захисту або вказують на її домінуючий характер. Зокрема, на переконання Л. В. Діденко, «неюрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів становить самозахист цивільних прав. При цьому автор вважає, що до самозахисту слід відносити і альтернативне вирішення спору – комплекс способів врегулювання конфлікту чи вирішення спору без залучення офіційних судових органів та органів державної влади. Такими способами є медіація, мирова угода, третейський суд, врегулювання спору за участю судді, переговори без залучення третіх осіб та інші»[174, с. 44]. На нашу думку, вказані висновки є дещо передчасними, адже потребують додаткового обґрунтування на основі комплексного дослідження правової природи й інституту самозахисту, й інституту альтернативного вирішення спорів, яке автором здійснено не було, тому спробуємо сформулювати власну позицію з цього приводу.

Ст. 19 ЦК України визначає, що «особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства» [2]. Ч. 2 цієї статті містить основну умову застосування способів самозахисту, згідно з якою вони «мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства» [2]. Із зазначеного можна виділити низку основних ознак самозахисту договірних прав, зокрема: 1) правовими підставами для застосування самозахисту є порушення суб'єктивного цивільного права або інше протиправне посягання на нього, до якого можна віднести недобросовісне невизнання, оспорювання суб'єктивного права, а також створення реальної загрози його порушення; 2) суб'єктом, правомочним здійснювати самозахист, є безпосередньо носій суб'єктивного права, що було

піддано неправомірному посягання, а також інша особа; 3) змістом самозахисту є протидія неправомірному посягання на суб'єктивне цивільне право, спосіб якої не повинен бути заборонений законом та суперечити моральним засадам суспільства; 4) спосіб самозахисту повинен корелювати зі змістом права, що порушене, характером дій, якими воно порушене, а також наслідками, що спричинені цим порушенням; 5) вибір способу самозахисту може залежати як від власної волі суб'єкта, так і обумовленості цього способу у змісті договору або нормативно-правового акту.

В цілому зазначимо, що самозахист був історично першим проявом захисту особи в давньому праві як самостійне відбиття чужого неправомірного нападу. Захист прав і майнових інтересів здійснювався власними засобами потерпілого, який залучав на допомогу членів своєї сім'ї, близьких родичів, друзів [175, с. 44]. Дослідження правової природи самозахисту цивільних прав знайшли своє відображення у численних цивілістичних працях та спричинили значні наукові дискусії. Так, В. П. Грибанов під самозахистом цивільних прав розумів здійснення правомочною особою дозволених законом дій фактичного характеру, направлених на охорону її особистих або майнових прав та інтересів [176]. Розуміння сутності самозахисту як дій виключно фактичного характеру знайшло широку підтримку у працях таких вчених, як В. О. Рясенцев [177, с. 265–266], М. І. Усенко [178, с. 51] та ін.

Існує в цивілістиці й інша точка зору щодо правової природи самозахисту, ключовим у якій є необхідність розуміння самозахисту як дій і фактичного, і юридичного характеру. При цьому до самозахисту в цивілістиці відносять дії фактичного або юридичного характеру. У свою чергу О. О. Кот, здійснивши комплексний аналіз як наукових джерел, так і судової практики, доходить висновку про те, що «в межах неюрисдикційних форм самозахист суб'єктивних цивільних прав охоплює як фактичні дії, так і заходи оперативного впливу на порушника як юридичні дії» [10, с. 254]. Схожої позиції дотримується й С. М. Бервено, на думку якого, «способами самозахисту юридичного характеру протидії порушенню цивільних прав можна вважати,

зокрема, у договірних зобов'язаннях застосування стороною так званих оперативних санкцій на протиправу невиконання іншою стороною договірних обов'язків» [179, с. 214–215].

Позиція вищих судових інстанцій також полягає у визнанні сутності самозахисту як і фактичних, і юридичних дій, що можна простежити на прикладі правових висновків, висловлених у низці постанов Вищого господарського суду України за результатами розгляду справ. Однією з них є справа № 5/262, за якою «АКБ «Правекс-банк» звернувся до господарського суду з позовом про: визнання неправомірними дій відповідача щодо самовільного демонтажу рекламних конструкцій позивача; визнання права АКБ «Правекс-банк» на розміщення рекламних щитів на фасаді будинку, а також стягнення з відповідача 12703 грн. матеріальної шкоди та 100000 грн. моральної шкоди. Вивчивши матеріали справи, суд підтвердив правильність висновків попередніх судових інстанцій щодо порушення позивачем передбаченого законом порядку розміщення зовнішньої реклами на фасаді зазначеного будинку. Суд акцентував увагу на можливості самостійного обрання особою способу самозахисту згідно зі ст. 19 ЦК України, з огляду на що самовільний демонтаж відповідачем незаконно розміщених рекламних щитів позивача на будівлі, що є власністю ВАТ КПКІ «Грунтопосівмаш», підпадає під ознаки самозахисту в розумінні статті 19 ЦК України, а відтак не є протиправним діянням» [180]. В іншій справі Вищий господарський суд України дійшов висновку, що «»повноваження на захист можуть реалізовуватися в діях по самозахисту, куди слід також відносити можливість прийняття оперативних заходів впливу, а також у зверненні за захистом права до конкретних органів для застосування до правопорушника заходів державного примусу [181].

З аналізу вищенаведених правових позицій вбачається, що у площині судового правозастосування спостерігається підхід щодо широкого бачення сутності самозахисту цивільних прав та сприйняття його не тільки як фактичні та юридичні дії, а й як звернення за захистом до суб'єктів владних

повноважень. Одразу ж зазначимо, що, на нашу думку, останнє не може вважатися істинним, оскільки, по-перше, воно нівелює значення домінуючого в цивілістиці підходу до класифікації форм захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну, а по-друге, суперечить власне змістовому наповненню терміну «самозахист», який у спеціальній літературі тлумачиться як захист самого себе від небезпеки, нападу, ворожих дій і т. ін.; захист самого себе власними силами [80]. Інакше кажучи, у випадку включення до розуміння самозахисту можливості звернення носія порушеного права до компетентних державних органів захист здійснюватиметься не його власними силами, а шляхом реалізації адміністративних повноважень, що не відповідає змісту самозахисту, який намагався вкласти законодавець у це поняття. При цьому варто погодитися з О. І. Антонюк, яка також заперечує можливість звернення особи до юрисдикційних органів для самозахисту. На її думку, самозахистом не є заява вимог до порушника, оскільки такі дії не усувають факту порушення прав або інтересів і не відновлюють їх [182]. Отже, під самозахистом цивільних прав у договірних зобов'язаннях слід розуміти виключно дії, що вчиняються безпосередньо учасником договірного правовідношення – носієм суб'єктивного права, яке зазнало неправомірних посягань, без звернення до компетентних державних органів, посадових осіб чи інших суб'єктів, що здійснюють захист цивільних прав [183, с. 210–211].

Щодо вирішення питання про те, які ж дії слід вважати самозахистом – чи виключно фактичного характеру, чи і фактичного, і юридичного, у тому числі й заходи оперативного впливу, то, як раніше зазначалось, однозначної відповіді на нього у науці немає. Так, на переконання О. А. Беяневич, «застосування оперативно-господарських санкцій управненою стороною в односторонньому порядку, не дає однозначних підстав говорити про те, що вони виступають різновидом самозахисту прав суб'єктів господарювання. Уявляється, що в цьому випадку має місце скоріше термінологічний збіг, адже і самозахист, і застосування в односторонньому порядку оперативних санкції здійснюється правомочною стороною одноособово. Водночас слід враховувати, що, на

відміну від самозахисту, в господарських договірних відносинах можуть застосовуватися лише узгоджені сторонами в договорі або передбачені законодавством оперативно-господарські санкції і лише за конкретні, визначені сторонами в договорі порушення. Поза цими межами правомочною стороною такого роду санкції довільно обиратися не можуть» [171, с. 64].

Натомість Л. М. Баранова, проаналізувавши ознаки самозахисту, які впливають зі змісту ст. 19 ЦК України, робить висновок про те, що «мірам оперативного впливу, в тому числі й односторонній відмові від зобов'язання, притаманні всі зазначені характеристики, що дає підставу стверджувати, що вони відносяться до способів самозахисту» [184]. У свою чергу Р. В. Гринько стверджує, що «будь-яка дія при самозахисті має як фактичний, так і юридичний характер, оскільки спричиняє настання правових наслідків (наприклад, припинення правопорушення, забезпечення недоторканності цивільного права або ліквідація наслідків порушення аж до повного відновлення становища, яке існувало до порушення). При цьому немає значення, для захисту яких цивільних прав способи самозахисту застосовуються (майнових чи особистих немайнових). З огляду на вказане дослідник констатує, що заходи оперативного впливу становлять різновид способів самозахисту» [185].

Визначення поняття заходів оперативного впливу в положеннях ЦК України відсутнє, проте воно міститься у положеннях ГК України, зокрема, у ст. 235, згідно з якою за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. Щодо різновидів заходів оперативного впливу, то приблизний їх перелік визначений у ст. 236 ГК України, згідно з якою у господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій: 1) одностороння відмова від

виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною; відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони; відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо; 2) відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо); 3) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо; 4) відмова від встановлення на майбутнє відносин із стороною, яка порушує зобов'язання. При цьому ч. 2 вищевказаної статті декларує невичерпний характер переліку оперативно-господарських санкцій. Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно-господарські санкції. Також важливими для кваліфікації заходів оперативного впливу є положення ст. 237 ГК України, яка визначає правові підстави для можливості їх застосування учасниками договірних правовідносин. Зокрема, підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання. Порядок застосування сторонами конкретних оперативно-господарських санкцій визначається договором.

Проаналізувавши вищенаведені законодавчі норми, можна зробити деякі висновки щодо основних характеристик інституту заходів оперативного впливу як правових прийомів неюрисдикційної форми захисту цивільних прав у

договірних зобов'язаннях. По-перше, єдиною правовою підставою для можливості учасника договірної правовідносини застосувати захід оперативного впливу законодавцем у межах ГК України визначено порушення зобов'язання (наприклад, відмова продавця передати проданий товар покупцеві (ст. 665 ЦК), непередання наймодавцем майна наймачеві (ст. 766 ЦК), прострочення страхувальником внесення страхового платежу і несплата його протягом десяти робочих днів після пред'явлення страховиком письмової вимоги про сплату страхового платежу (ст. 997 ЦК) та ін.). Разом із тим «аналіз положення ч. 2 ст. 849 ЦК України, згідно з якою, «якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим, замовник має право відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків», дає підстави стверджувати, що ще одним правовим підґрунтям для можливості учасника договірної правовідносини застосувати заходи оперативного впливу і у випадку, якщо безпосереднього порушення цивільних прав ще не відбулось, однак існує реальна загроза цього» [124, с. 193]. Отже, робимо висновок, що юридичними фактами, які надають учаснику договірної правовідносини право на реалізацію заходів оперативного впливу, є порушення його суб'єктивного цивільного права або створення реальної загрози такого порушення, що відповідає концепції превентивного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, а також гармоніює із встановленими законом правовими підставами для використання способів самозахисту.

Щодо суб'єктів реалізації права на застосування заходів оперативного впливу, то ними закон визначає осіб, які безпосередньо потерпіли від порушення прав, без звернення до суб'єктів владних повноважень, до компетенції яких віднесено здійснювати захист цивільних прав. Тобто заходи оперативного впливу застосовуються учасником договірної правовідносини самостійно та в односторонньому порядку, що також відповідає сутності самозахисту як неюрисдикційної форми захисту прав.

Метою заходів оперативного впливу законодавець у ст. 235 ГК України визначає припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що в цілому гармоніює зі змістом формулювання мети самозахисту як протидії порушенням і протиправним посяганням, встановленої у ст. 19 ЦК України, що вказує на чергову схожість цивільно-правових інститутів самозахисту та заходів оперативного впливу.

В цілому варто погодитися з Р. В. Гриньком, який справедливо вказує й на деякі їх відмінності. Зокрема, «особливість застосування заходів оперативного впливу полягає у тому, що вони застосовуються лише тоді, коли це встановлено договором або законом. Це означає, що в разі відсутності договірної або законодавчої закріплення таких заходів захисту, кредитор позбавляється права скористатися таким правовим захистом. Так, право на притримання речі кредитором закріплюється у ст. 594 ЦК України та застосовується лише у випадку наявності укладеного між сторонами договору. Водночас право відмовитися від договору купівлі-продажу виникає у покупця лише у випадках, передбачених законом, зокрема, якщо: продавець відмовився передати проданий товар (ч. 1 ст. 665 ЦК); продавець не передає покупцеві приналежності товару або документи, що стосуються товару у встановлений строк (ч. 2 ст. 666 ЦК) та ін.» [185]. Натомість законодавець у контексті правового регулювання відносин із застосування самозахисту надає його суб'єктам вищий рівень диспозитивності, що проявляється насамперед у відсутності умови щодо необхідності обумовлення способів самозахисту у договорі чи законі, за винятком того, що вони не повинні бути заборонені законом та суперечити моральним засадам суспільства. Саме цю відмінність ставить в основу розмежування інститутів самозахисту та заходів оперативного впливу О. А. Беляневич [171, с. 64].

Проте, на нашу думку, достатність та ґрунтовність цього аргументу для можливості визнання їх самостійними і не пов'язаними між собою цивільно-правовими інститутами у контексті неюрисдикційного захисту прав у договірних зобов'язаннях викликає сумніви, адже цілком очевидно, що

необхідність обумовлення заходів оперативного впливу в договорі чи законі перш за все вказує не на протиставлення цих заходів побудованому на засадах диспозитивності інституту самозахисту, а на можливість сприйняття заходів оперативного впливу як спеціальних випадків застосування самозахисту та на обґрунтовану потребу у встановленні їх співвідношення як частини і цілого [186, с. 326–327]. З огляду на усе вищевказане є усі підстави сформулювати дефініцію самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях як різновиду неюрисдикційної форми захисту, що полягає у самотійному та односторонньому вчиненні учасником договірної правовідносини не заборонених законом дій фактичного та/або юридичного характеру, спрямованих на протидію протиправному посяганню на власні суб'єктивні права, опосередковані цивільно-правовим договором, або на права інших учасників договірної правовідносини. Натомість під заходами оперативного впливу слід розуміти передбачені у договорі чи законі спеціальні способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, що є односторонніми діями юридичного характеру, вчинюваними учасниками договірної правовідносини самотійно з метою припинення або попередження повторення порушень договірної зобов'язання.

Необхідність сприйняття заходів оперативного впливу як спеціальних способів самозахисту обґрунтовується спорідненістю правової природи цих інститутів та відповідно наявністю низки визначальних спільних ознак, серед яких: 1) однакові правові підстави для застосування самозахисту і заходів оперативного впливу – порушення суб'єктивного цивільного права учасника договірної правовідносини або створення реальної загрози такого порушення; 2) однакова суб'єктна специфіка їх реалізації – управомоченою особою є учасник договірної правовідносини, який здійснює самозахист та застосовує заходи оперативного впливу самотійно та в односторонньому порядку; 3) однакова мета їх застосування – протидія неправомірному посяганню на суб'єктивні цивільні права учасника договірної правовідносини.

Отже, реалізація неюрисдикційної форми захисту прав у договірних зобов'язаннях відбувається учасниками договірних правовідносин власними силами без звернення до суб'єктів владних повноважень з метою застосування ними інструментів державного примусу. Водночас ключовим у правильному розумінні цієї визначальної ознаки неюрисдикційної форми захисту є не факт відсутності звернення за захистом цивільних прав до інших суб'єктів взагалі, а факт відсутності у цих суб'єктів юрисдикційних повноважень, тобто наділення їх державою компетенцією щодо прийняття обов'язкових до виконання рішень і застосування заходів державного примусу. Як слушно з цього приводу зазначається в юридичній літературі, «залучення суб'єктом правовідносин третіх осіб задля захисту прав шляхом врегулювання спору власне сторонами спору за допомогою таких третіх осіб, які не наділені правом виносити обов'язкові для сторін рішення (медіаторів, незалежних експертів, посередників та ін.), також буде належати до неюрисдикційної форми захисту прав» [173, с. 26]. У цьому випадку йдеться про таке поняття, як альтернативне вирішення спорів, або альтернативні способи захисту, які протягом останніх років набули значної популярності у більшості країн світу.

Таким чином, в юридичній літературі під альтернативним врегулюванням спорів розуміється «група процесів, за допомогою яких вирішуються спори і конфлікти без звернення до формальної системи судочинства. Альтернативне вирішення спорів здійснюється, як правило, недержавним органом чи приватною особою, виходячи з принципів добровільності, нейтральності, конфіденційності, диспозитивності, рівноправності» [187, с. 23]. Щодо основних механізмів альтернативного вирішення цивільно-правових спорів та захисту цивільних, у тому числі договірних, прав, то до них дослідники, як правило, відносять третейське судочинство (арбітраж), переговори, посередництво (медіацію) тощо, які є самостійними та незалежними у своєму регулюванні. Ці механізми мають певні особливості, оскільки акти їх застосування поширюють юридичну дію та створюють юридичні наслідки лише для сторін. При цьому в юридичній літературі зауважується, що «способи

альтернативного вирішення спорів, що традиційно позначаються ADR («alternativedisputeresolution»), вперше почали використовувати у США для гнучких та неформальних процедур врегулювання конфліктів» [188, с. 11]. Якщо ж проаналізувати вітчизняне законодавство у частині забезпечення правової регламентації відносин щодо застосування альтернативних способів захисту цивільних, у тому числі договірних, прав, то необхідно зазначити, що перші спроби легалізувати можливість активного використання способів альтернативного позасудового вирішення спорів були здійснені українським законодавцем досить давно.

Так, ще у 1994 році було прийнято Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [189], а у 2004 році – Закон України «Про третейські суди» [190]. Крім того, 20.05.2015 р. Указом Президента України № 276/2015 затверджено Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки. Одним з основних завдань і напрямів реформування судоустрою і судочинства України, затверджених Указом № 276/2015, було визначено «розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема, шляхом практичного впровадження інституту медіації і посередництва, розширення переліку категорій справ, які можуть вирішуватися третейськими суддями або розглядатися судами у спрощеному провадженні» [191] та ін. Натомість 11.06.2021 р. видано новий Указ Президента України № 231/2021 «Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021 – 2023 роки», яким до пріоритетних завдань розвитку системи правосуддя віднесено, зокрема: «встановлення для окремих, визначених законом, категорій справ обов'язкового досудового порядку врегулювання спорів з використанням медіації та інших практик; опрацювання питання щодо запровадження інституту мирного судді; оптимізація судових витрат та процедур їх адміністрування з метою заохочення використовувати позасудові способи врегулювання спору; удосконалення порядку утворення та діяльності третейських судів, у тому числі щодо підвищення вимог до засновників

третейських судів, зміцнення інституційних можливостей третейського самоврядування, розширення підвідомчості справ третейським судам, поширення гарантій конфіденційності на третейських суддів; запровадження та розвиток інституту медіації; удосконалення процедури врегулювання спору за участю судді» та ін. [192].

З огляду на вказане цілком очевидною є тенденція до стрімкого зростання ролі альтернативних способів вирішення спорів у нашій державі, у тому числі розширення сфери їх застосування у процесі захисту цивільних, зокрема, договірних прав. При цьому вказане не видається дивним, адже інститут альтернативного вирішення спорів наділений низкою переваг у порівнянні з юрисдикційною формою захисту прав. Так, альтернативні способи захисту прав характеризуються насамперед меншим (у порівнянні з розглядом справ у державних судах) розміром судових витрат, які повинні нести сторони процесу; скороченими строками розгляду справ через відсутність потреби дотримання формальних процесуальних процедур, яких у силу законодавчих приписів, повинні суворо дотримуватися державні суди; більшою свободою та ініціативою сторін у вирішенні власної справи [193].

Як відомо, однією з найбільш відомих форм альтернативного вирішення спорів є третейське судочинство. Третейський суд (арбітраж) є ще одним суб'єктом захисної діяльності, який вирішує юридичний спір по суті. Очевидно, у зв'язку з цим чимало науковців наполягають на віднесенні діяльності третейських судів до юрисдикційної форми захисту. С. Л. Рабенко пропонує визначення «третейського судочинства як складного юридичного явища, альтернативну юрисдикційну позасудову форму захисту прав, що дістає свого вияву у спеціальній процедурі розгляду та вирішення спорів, яка слугує гарантією законності в кожному конкретному випадку, відповідно до якої здійснюють свою діяльність незалежні від влади та сторін спору уповноважені державою органи, а саме внутрішні третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж, які створено відповідно до законодавства України, з метою захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав та законних

інтересів суб'єктів господарювання, які витікають із цивільних та господарських правовідносин і не охоплюють охорону державних та суспільних інтересів» [194, с. 364].

Натомість Н. В. Ільків відносить третейський захист до основних традиційних способів неюрисдикційного захисту. На переконання дослідниці, він полягає у «вирішенні спору за допомогою незалежної, нейтральної особи-арбітра (чи групи арбітрів), який уповноважений прийняти обов'язкове для сторін рішення. Він здійснюється третейським судом (постійно діючим або створеним для вирішення конкретного спору) з метою захисту майнових і немайнових прав сторін спору» [195, с. 29].

На нашу думку, для отримання обґрунтованої можливості стверджувати про юрисдикційну чи неюрисдикційну природу третейського захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, слід перш за все здійснити аналіз вітчизняного законодавства, присвяченого правовому впорядкуванню відповідних правовідносин. Як уже зазначалось, 11.05.2004 р. було прийнято Закон України «Про третейські суди», який «регулює порядок утворення та діяльності третейських судів в Україні та встановлює вимоги щодо третейського розгляду з метою захисту майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб» [190]. Загальні особливості правового статусу третейського суду як суб'єкта захисної діяльності впливають із його дефініції, що міститься у ст. 2 вищевказаного Закону. Так, «третейський суд – недержавний незалежний органом, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин» [190]. Тобто, основним у розумінні правового статусу третейського суду є його недержавна природа, що вказує на не входження третейських судів до судової системи України, а отже – неможливість здійснення ними такої особливої діяльності, як правосуддя, та проголошення своїх рішень іменем України, на протиположність судам загальної юрисдикції.

Якщо взяти до уваги традиційне значення терміну «юрисдикція» як повноважень (право) на здійснення діяльності із владного вирішення компетентними органами різних питань, що виникають у сфері застосування права, то можна стверджувати, що «характер саме владно-імперативного вирішення питань, що є ключовим у діяльності юрисдикційних органів, для третейського судочинства не властивий. Це впливає, по-перше, із: 1) добровільності утворення третейського суду; 2) добровільної згоди третейських суддів на їхнє призначення чи обрання у конкретній справі; 3) заборони створювати постійно діючі третейські суди при органах державної влади та органах місцевого самоврядування; 4) можливості добровільного визначення правил третейського розгляду у третейському суді для вирішення конкретного спору безпосередньо третейською угодою з урахуванням вимог закону; 5) добровільності виконання рішення третейського суду та ін.» [124, с. 201].

На нашу думку, вказане вище дозволяє стверджувати про намагання вітчизняного законодавця вибудувати межу між юрисдикційною правозахисною діяльністю судів загальної юрисдикції та диспозитивно-недержавним вирішенням спорів у процесі третейського судочинства. Хоча й слід констатувати, що нормативне забезпечення побудови цієї межі, на жаль, не є досконалим. Як слушно зауважує з цього приводу О. Г. Хрімлі, «ст. 55 Закону України «Про третейські суди» передбачає, що «рішення третейського суду виконуються зобов'язаною стороною добровільно», проте ст. 57 цього Закону передбачає, що «рішення третейського суду, яке не виконано добровільно, підлягає примусовому виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження». Таким чином, можна стверджувати, що має місце колізія норм прав, з одного боку, законодавець встановлює добровільний порядок виконання рішення третейського суду, з іншого боку, передбачає, що рішення третейського суду, яке не виконано добровільно, підлягає примусовому виконанню» [196, с. 265].

Принагідно зауважимо, що питанню примусового виконання рішень третейських судів присвячено главу 4 розділу IX ЦПК України «Проведення у справах про надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів» та главу 2 розділу VII ГПК України «Видача наказу на примусове виконання рішення третейського суду». В цілому підхід щодо правового забезпечення примусового виконання рішень третейських судів є концептуально правильним з погляду необхідності реалізації їх основного завдання, закріпленого у ст. 3 Закону України «Про третейські суди» – «захисту майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних чи юридичних осіб» [190], що полягає в усуненні перешкод у здійсненні суб'єктивних прав учасників цивільних, у тому числі договірних, правовідносин, та їх відновлення. Адже цілком очевидно, що у випадку відсутності юридичних механізмів примусового виконання рішень третейського суду абсолютна їх більшість з огляду на задекларовану добровільність виконання не була б реалізована, що неминуче призвело б до нівелювання значення діяльності третейських судів та зробило б їх зайвими у системі суб'єктів цивільно-правового захисту. Саме тому актуалізація проблеми доволі абсурдної невідповідності між собою норм ст. 55 і ст. 57 Закону України «Про третейські суди» є слушною та свідчить про об'єктивну необхідність внесення змін до ч. 1 ст. 55 Закону шляхом виключення з її змісту вказівки на добровільний характер виконання рішень третейських судів.

Водночас функції третейського суду свідчать про його публічно-правову роль, з урахуванням чого слід підтримати висновок О. О. Кота, що «третейський суд можна розглядати як своєрідний «квазісуд», який, з одного боку, як і державні суди, виконує функцію захисту цивільних прав, а з іншого – не здійснює правосуддя як функції держави» [197, с. 71]. У продовження цього зазначимо, що третейське судочинство як форма неюрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях – це абсолютно унікальний різновид правозахисної діяльності, що гармонійно поєднує в собі забезпечення приватних інтересів учасників договірних правовідносин, надаючи їм змогу

професійно, оперативно, процедурно гнучко та без зайвих витрат коштів усунути перешкоди у реалізації ними своїх прав та відновити їх із закріпленням можливості примусового виконання рішень третейських судів, а також публічних інтересів у частині чіткого правового впорядкування відносин щодо діяльності третейських судів, їх створення, формування їх складу, порядку розгляду і вирішення справ тощо.

Крім того, не слід забувати й про діяльність міжнародних комерційних арбітражів, діяльність яких регламентує Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж», згідно зі ст. 2 якого «арбітраж – це будь-який арбітраж (третейський суд) незалежно від того, чи створюється він спеціально для розгляду окремої справи, чи здійснюється постійно діючою арбітражною установою, зокрема Міжнародним комерційним арбітражним судом або Морською арбітражною комісією при Торгово-промисловій палаті України» [189]. При цьому зазначимо, що згідно з Регламентом Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України «Міжнародний комерційний арбітражний суд є самостійною постійно діючою арбітражною установою (третейським судом), що здійснює свою діяльність згідно із Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [198]. Основною відмінністю міжнародного комерційного арбітражу у порівнянні з третейськими судами, діяльність яких регламентовано Законом України «Про третейські суди», є те, що він хоч і здійснює третейське судочинство, однак має особливий статус, адже розглядає спори з договірних правовідносин, ускладнені іноземним елементом.

Ще одним доволі популярним способом альтернативного неюрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях є медіація. Як зазначається у спеціалізованій літературі, термін «медіація» походить від латинського слова «mediare» і означає «бути посередником». В англійській мові термін «mediation» означає посередництво, заступництво, а сама процедура визначається як «один з альтернативних способів вирішення спорів, у межах якого третя незалежна особа (медіатор) допомагає сторонам під

час конфлікту або переговорів і сприяє досягненню взаємовигідного порозуміння між ними, але не має владних повноважень для того, щоб змусити сторони укласти договір» [199, с. 311].

Схоже визначення міститься й у Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи щодо медіації в цивільних справах від 18.09.2002 р. № Rec (2002)10, які визначають медіацію «як процес врегулювання спорів, у межах якого сторони за допомогою одного або кількох медіаторів проводять переговори щодо спірних питань з метою їх вирішення та досягнення згоди» [200].

Аналіз законодавства низки іноземних держав свідчить про те, що інститут медіації використовується в європейській правозастосовчій практиці врегулювання спорів уже досить тривалий час. Так, у Німеччині 26.07.2012 р. ухвалений Закон «Про посередництво» (Mediationsgesetz), який «спрямований на сприяння мирному врегулюванню спору шляхом включення різноманітних стимулів для сторін у Цивільний процесуальний кодекс Німеччини. Одним із таких стимулів є положення ЦПК, згідно з яким, коли сторони подають позов, вони повинні вказати, чи намагалися вони вирішити спір за допомогою посередництва, якщо так, то які об'єктивні причини існували для відмови від цього» [201, с. 130].

У Швейцарії з 1 січня 2011 р. року набрав чинності уніфікований Цивільно-процесуальний кодекс, до якого також увійшли положення про медіацію – позасудову процедуру вирішення спорів за участю нейтральної і незалежної третьої особи. Медіація пропонується як альтернатива примирної процедури або як процедура, яка проводиться в рамках справи, що знаходиться на розгляді суду першої або другої інстанції [202].

Цікавим є досвід правового регулювання відносин щодо медіації в Італії, де медіація за замовчуванням є обов'язковою процедурою, тільки після її проведення сторона може звернутися до суду. У Великобританії медіація також стала невід'ємною частиною системи вирішення конфліктів [203, с. 133].

Якщо ж говорити про правове забезпечення можливості застосування інституту медіації в Україні, яка, як свідчить світова практика, є надзвичайно

дієвою, гнучкою та зручною формою захисту прав учасників договірних правовідносин, то слід констатувати, що вітчизняний законодавець у цій сфері до останнього часу «пас задніх», адже законопроект № 3504 «Про медіацію» було передано на розгляд Верховної Ради України ще 19.05.2020 року, проте своє схвалення він отримав лише 16.11.2021 р. [204].

Аналіз вказаного Закону свідчить про його прогресивний характер, оскільки він містить доволі деталізовані положення про організацію процесу медіації як позасудової добровільної, конфіденційної, структурованої процедури, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Ч. 1 ст. 3 Закону присвячена сфері застосування медіації, згідно з якою «дія закону поширюється на суспільні відносини, пов'язані з проведенням медіації з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також у справах про адміністративні правопорушення та у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим)» [204]. Законом передбачається запровадження медіаційної угоди – письмової угоди «учасників правовідносин про спосіб врегулювання всіх або певних конфліктів (спорів), які виникли або можуть виникнути між ними, шляхом проведення медіації. Медіаційна угода може укладатися у формі медіаційного застереження в договорі або у формі окремої угоди» [204]. Вказані положення, безумовно, відіграють важливу роль для можливості учасників договірних правовідносин застосувати медіацію в процесі вирішення спорів, що виникли з договірного зобов'язання, та захисту їх суб'єктивних прав від протиправних посягань.

В цілому зазначимо, що прийняття Закону України «Про медіацію» стало важливим кроком на шляху нашої держави до створення розгалуженої системи способів альтернативного вирішення спорів, які, як свідчить багаторічний світовий досвід, здатні забезпечити ефективний, гнучкий, оперативний та позбавлений зайвої бюрократичності захист суб'єктивних цивільних прав, що

впливають із договірних правовідносин, без звернення за допомогою до суб'єктів владних повноважень, рівень довіри до яких в Україні вкрай низький [205, с. 302].

Насамкінець зауважимо, що система альтернативного вирішення спорів не вичерпується проаналізованими вище способами, а включає в себе також такі примірні процедури, як консиліація, переговори, приватне суддівство (міні-суд) тощо, дієвість яких може засвідчитись успішним іноземним досвідом. Кожен із зазначених способів альтернативного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях характеризується низкою особливостей та переваг, з огляду на що заслуговує бути предметом окремих комплексних наукових досліджень.

Висновки до розділу 3

1. Запропоновано взяти за основу підхід щодо сприйняття форми захисту цивільних прав як симбіозу процедурно-процесуального аспекту реалізації права на захист та вказівки на суб'єкта, уповноваженого його здійснювати, з огляду на те, що, по-перше, він враховує дві основні її характеристики, які є ключовими для розуміння і правильного тлумачення поняття форми захисту як у площині теорії, так і в практиці правозастосування; по-друге, позбавлений зайвих крайнощів, пов'язаних із не виправданим звуженням змісту поняття форми захисту, зокрема, шляхом визначення його як виключно юрисдикційної діяльності.

2. Запропоновано форму захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях визначити як систему не заборонених законом впорядкованих процесуальних та/або процедурних заходів, що вчиняються компетентними суб'єктами владних повноважень або безпосередньо учасником договірної правовідносини, чиє суб'єктивне право зазнало неправомірних посягань, з метою його захисту, у тому числі припинення порушення, невизнання,

оспорювання цього права, усунення загрози його порушення, відновлення можливості його здійснення або ліквідації негативних наслідків, завданих посяганнями на суб'єктивне право у договірному правовідношенні.

3. Встановлено, що найбільш виправданим із теоретичної точки зору є об'єднання судової, адміністративної і нотаріальної форм захисту в одну класифікаційну групу – юрисдикційну – за критерієм наділення судів, державних органів, їх посадових осіб та нотаріусів владними повноваженнями. Відповідно за допомогою принципу дихотомії діяльність щодо захисту суб'єктивних прав, здійснювану поза рамками реалізації владних повноважень, слід охарактеризувати як неюрисдикційну і визначити як ще одну, протилежну за суб'єктною специфікою, класифікаційну групу форм захисту цивільних прав.

4. Зроблено висновок про хибність підходу щодо віднесення нотаріальної правозахисної діяльності до адміністративної форми юрисдикційного захисту з огляду на неможливість ототожнення правового статусу суб'єктів владних повноважень і нотаріусів, виходячи із виконання ними різних за змістом завдань, а також із різного характеру правових засад їх функціонування. Такий підхід здатний запобігти нівелюванню приватноправових аспектів функціонування нотаріусів та забезпечити концептуально правильне розуміння специфіки їх діяльності у процесі захисту суб'єктивних цивільних прав, відмінної від діяльності суб'єктів владних повноважень у цій сфері.

5. Під юрисдикційною формою захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях запропоновано розуміти упорядковану процедурно-процесуальну діяльність судів, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та нотаріусів, спрямовану на захист суб'єктивних прав учасників договірних правовідносин, які піддаються неправомірному посяганням, у тому числі відновлення їх безперешкодної реалізації та усунення негативних наслідків такого посягання. При цьому цілком очевидно, що суб'єктна складова юрисдикційної форми захисту є потенційно невичерпною та може розширюватися як за рахунок наділення

повноваженнями із захисту цивільних прав уже функціонуючих органів, так і за рахунок утворення нових компетентних суб'єктів у сфері захисту прав.

6. До основних умов застосування судами можливості, передбаченої ч. 2 ст. 5 ЦПК України, які водночас можуть сприйматися і як її особливості, слід віднести: 1) відсутність у законі або договорі вказівки на ефективний спосіб захисту порушеного, невизнаного або оспореного права учасника договірних правовідносин, який звернулася до суду; 2) викладення у позовній заяві вимоги про самостійне визначення і застосування судом ефективного способу захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях; 3) дотримання у процесі реалізації судом можливості самостійного застосування ефективного способу захисту порушених договірних прав встановлених законом процесуальних меж, пов'язаних із предметом і підставою позову; 4) самостійно застосування судом ефективного способу захисту супроводжується реалізацією принципу *iura novit curia* («суд знає закони»), згідно з яким суд перевіряє доводи сторін і здійснює юридичну кваліфікацію спірних договірних правовідносин.

7. Можливість відновлення порушених цивільних прав у договірних зобов'язаннях шляхом звернення до суб'єктів владних повноважень є однією з найбільш важливих гарантій ефективного реалізації права на захист учасників договірних правовідносин, яка спрямована і на створення розгалуженої системи суб'єктів захисту прав, і на забезпечення більш гнучкого у порівнянні із судовим захистом підходу до вибору способу захисту договірних прав, і на суттєву економію коштів та часу, що проявляється у частковому чи повному звільненні заявників від сплати державного мита, та у спрощеній процедурі розгляду і вирішення спору.

8. Встановлено, що нотаріальний захист цивільних прав у договірних зобов'язаннях є самостійним різновидом юрисдикційної форми захисту, що здійснюється уповноваженою державою фізичною особою – нотаріусом, унікальність якого у порівнянні з іншими різновидами полягає в тому, що, по-перше, безпосередня реалізація покладених на нотаріусів завдань і повноважень із вчинення нотаріальних дій водночас є і нотаріальним захистом як протидією

неправомірному посяганню на суб'єктивні права та інтереси учасників договірних правовідносин, а по-друге, правовою підставою для звернення до нотаріуса за захистом договірних прав є не стільки їх порушення як юридичний факт, що мав місце, як створення загрози такого порушення, що вказує на здебільшого превентивний характер нотаріального захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

9. До основних ознак самозахисту цивільних, у тому числі договірних, прав, слід віднести наступні: 1) правовими підставами для застосування самозахисту є порушення суб'єктивного цивільного права або інше протиправне посягання на нього, до якого можна віднести недобросовісне невизнання, оспорювання суб'єктивного права, а також створення реальної загрози його порушення; 2) суб'єктом, правомочним здійснювати самозахист, є безпосередньо носій суб'єктивного права, яке було піддано неправомірному посяганню, а також інша особа; 3) змістом самозахисту є протидія неправомірному посяганню на суб'єктивне цивільне право, спосіб якої не повинен бути заборонений законом та суперечити моральним засадам суспільства; 4) спосіб самозахисту повинен корелювати зі змістом права, що порушене, характером дій, якими воно порушене, а також наслідками, що спричинені цим порушенням; 5) вибір способу самозахисту може залежати як від власної волі суб'єкта, так і обумовленості цього способу у змісті договору або нормативно-правового акту.

10. Запропоновано визначення самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях як різновиду неюрисдикційної форми захисту, що полягає у самостійному та односторонньому вчиненні учасником договірних правовідношення не заборонених законом дій фактичного та/або юридичного характеру, спрямованих на протидію протиправному посяганню на власні суб'єктивні права, опосередковані цивільно-правовим договором, або на права інших учасників договірних правовідношення.

11. Під заходами оперативного впливу слід розуміти передбачені у договорі чи законі спеціальні різновиди самозахисту цивільних прав у

договірних зобов'язаннях, що є односторонніми діями юридичного характеру, вчинюваними учасниками договірного правовідношення самостійно з метою припинення або попередження повторення порушень договірного зобов'язання.

12. Необхідність сприйняття заходів оперативного впливу як спеціальних способів самозахисту обґрунтовується спорідненістю правової природи цих інститутів та відповідно наявністю низки визначальних спільних ознак, серед яких: 1) однакові правові підстави для застосування самозахисту і заходів оперативного впливу – порушення суб'єктивного цивільного права учасника договірного правовідношення або створення реальної загрози такого порушення; 2) однакова суб'єктна специфіка їх реалізації – уповноваженою особою є учасник договірного правовідношення, який здійснює самозахист та застосовує заходи оперативного впливу самостійно та в односторонньому порядку; 3) однакова мета їх застосування – протидія неправомірному посяганню на суб'єктивні цивільні права учасника договірного правовідношення.

13. Третейське судочинство як форма неюрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях – це абсолютно унікальний різновид правозахисної діяльності, що гармонійно поєднує в собі забезпечення приватних інтересів учасників договірних правовідносин, надаючи їм змогу професійно, оперативно, процедурно гнучко та без зайвих витрат коштів усунути перешкоди у реалізації ними своїх прав та відновити їх із закріпленням можливості примусового виконання рішень третейських судів, а також публічних інтересів у частині чіткого правового впорядкування відносин щодо діяльності третейських судів, їх створення, формування їх складу, порядку розгляду і вирішення справ тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні на підставі доктринального аналізу наукових джерел, цивільного законодавства та судової практики наведено теоретичне узагальнення і запропоновано теоретичні положення задля розробки цілісної наукової концепції захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Вирішення наукових завдань дало підстави сформулювати такі висновки, пропозиції та рекомендації, спрямовані на досягнення мети дослідження.

1. Захист слід визначати як одну із забезпечених державою гарантій безперешкодної реалізації будь-якого суб'єктивного права, у тому числі й того, що випливає із договірних зобов'язань, та протидії його можливим порушенням, при чому механізм реалізації захисту спрямований на відновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного суб'єктивного права.

2. Під охороною цивільних прав у договірних зобов'язаннях розуміється система передбачених законом заходів, що спрямовані на створення і забезпечення умов для вільної та безперешкодної реалізації суб'єктами договірних зобов'язань належних їм суб'єктивних прав, на відміну від захисту, право на який виникає тільки внаслідок встановлених законом юридичних фактів, а саме порушення, невизнання і оспорювання суб'єктивних прав або ж створення загрози їх порушення, і має своєю основною метою їх відновлення та усунення перешкод у їх реалізації.

3. Наведено додаткові аргументи на користь підходу щодо необхідності сприйняття права на захист як елементу суб'єктивного цивільного права, виходячи із наступного: 1) кожне без винятку суб'єктивне цивільне право може бути захищене у випадку його порушення, невизнання, оспорювання чи створення загрози його порушення; 2) право на захист виникає чи набувається одночасно із суб'єктивним цивільним правом; 3) право на захист є невіддільним від суб'єктивного цивільного права, не може передаватися і відчужуватися окремо від нього; 4) реалізація права на захист можлива тільки

за наявності достатніх правових підстав, зокрема, у випадку порушення, невизнання чи оспорювання суб'єктивного цивільного права, адже безпідставне здійснення права на захист міститиме ознаки зловживання правом.

4. Встановлено, що у питанні визначення правових підстав виникнення у суб'єкта цивільно-правових відносин права на захист підхід судових органів ґрунтується на сприйнятті їх як юридичних фактів, які не лише об'єктивно мали місце та створили перешкоди у вільній реалізації суб'єктами правомочностей, що входять до змісту цивільного права, а й можуть потенційно настати у майбутньому. Це, у свою чергу, свідчить про широку підтримку вітчизняними судами розробленої у цивілістиці теорії превентивного захисту суб'єктивних прав, що значно відрізняється від усталеного сприйняття підстав захисту як порушення, оспорювання чи невизнання цивільних прав, що знаходить свій прояв у положеннях ст. 15 ЦК України.

5. Зміст права на захист цивільних прав із договірних зобов'язань складає сукупність правомірних, допустимих та не заборонених законом можливостей, якими наділяється носій суб'єктивного цивільного права в рамках протидії протиправному посяганню на нього з метою його відновлення, а також усунення негативних наслідків такого посягання, і які знаходять свій зовнішній вираз як у самостійних правомірних діях суб'єкта порушеного цивільного права, так і в зверненні до компетентних державних органів з метою застосування останніми заходів примусового характеру.

6. З урахуванням тенденції до закріплення на законодавчому рівні, поряд із порушенням, невизнанням та оспорюванням цивільних прав, і четвертої підстави – створення загрози їх порушення, яка прослідковується в абсолютній більшості країн континентальної Європи, обґрунтовано потребу формування уніфікованого вітчизняного законодавчого підходу до визначення правових підстав виникнення права на захист суб'єктивних прав, у тому числі й тих, що впливають із договірних зобов'язань, шляхом внесення змін до ч. 1 ст. 15 ЦК та ч 1 ст. 3 ЦПК України і викладення їх в наступних редакціях:

Цивільний кодекс України:

«Стаття 15. Право на захист цивільних прав та інтересів

1. Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також у разі створення реальної загрози його порушення».

Цивільний процесуальний кодекс України:

«Стаття 3. Право на звернення до суду за захистом

1. Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, а також у випадку створення реальної загрози порушення прав».

7. Виокремлено наступні ознаки категорії порушення суб'єктивних прав у договірних зобов'язаннях: а) поведінка суб'єкта договірних правовідносин (активні дії, бездіяльність); б) протиправний характер такої поведінки; в) змістом протиправної поведінки є невиконання чи неналежне виконання боржником своїх обов'язків за договором; г) об'єктом протиправної поведінки є суб'єктивне майнове право, що впливає зі змісту договірних правовідносин; г) правовим наслідком протиправної поведінки є створення перешкод для вільної реалізації контрагентом за договором правомочностей, що входять до складу суб'єктивного права.

9. Під порушенням цивільних прав у договірних зобов'язаннях як підставою виникнення права на захист запропоновано розуміти протиправне діяння (дію чи бездіяльність) суб'єкта договірних правовідносин, що проявляється у невиконанні чи неналежному виконанні ним зобов'язань, обумовлених предметом договору, правовим наслідком якого є створення перешкод для вільної реалізації іншим суб'єктом – носієм цивільного права правомочностей, що входять до його складу.

10. Специфікою спорів щодо невизнання цивільних прав у договірних зобов'язаннях є бездіяльна поведінка у одного із суб'єктів договірних правовідносин, що проявляється у пасивному запереченні наявності права в його контрагента та супроводжується невиконанням ним кореспондуючого

цьому праву обов'язку, що є змістом конкретних договірних правовідносин, негативним наслідком чого є створення невизначеності у правовому статусі особи, право якої не визнається.

11. Оспорювання цивільних прав у договірних зобов'язаннях полягає в активній поведінці суб'єкта договірних правовідносин щодо заперечення наявності в його контрагента за договором суб'єктивного права та відстоювання позиції щодо належності йому цього права, що супроводжується вчиненням дій із пред'явлення відповідної вимоги до юрисдикційного органу. Найчастіше це знаходить свій прояв у поданні зустрічного позову із вимогами про визнання суб'єктивного права у контрагента за договором відсутнім і визнання за ним цього права.

12. Передумовою розмежування і встановлення істинного співвідношення категорій «спосіб захисту» та «засіб захисту» у сфері договірних зобов'язань є усвідомлення матеріально-правової природи способів захисту і процесуально-правової, або процедурної, природи засобів захисту, та відповідно сприйняття їх як самостійних, однак взаємопов'язаних категорій у межах функціонування механізму захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. При цьому їх взаємозв'язок полягає у тому, що способи захисту за своєю сутністю є матеріально-правовими заходами, реалізація яких забезпечується за рахунок процесуально-правових (процедурних) засобів (інструментів), звернених до суду, іншого юрисдикційного органу або безпосередньо до порушника договірних зобов'язань у рамках протидії посяганню на суб'єктивне цивільне право або охоронюваний законом інтерес. Тобто якщо спосіб захисту є вимогою про захист, то засіб захисту є формою, зовнішнім вираженням звернення цієї вимоги.

13. Удосконалено класифікацію засобів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях на основі критерію форми захисту на: а) засоби захисту, які застосовуються в межах юрисдикційної форми захисту (позовні заяви, заперечення проти позовів, клопотання, заяви, скарги та ін.); б) засоби захисту, які застосовуються в межах неюрисдикційної форми захисту (усі

різновиди звернень суб'єктів договірних правовідносин з матеріально-правовими вимогами в рамках самостійної протидії неправомірним посяганням на їх права безпосередньо до осіб, які здійснюють такі посягання, або в рамках здійснення альтернативного врегулювання спорів).

14. Обґрунтовано доцільність здійснення класифікації способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях за критерієм джерела правового закріплення. Практична мета класифікації способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях за цим критерієм полягає у тому, щоб, з одного боку, акумулювати і закріпити перелік можливих і найбільш поширених способів захисту, які потенційно могли б застосовуватися для захисту договірних прав, що піддаються порушенню, невизнанню чи оспорюванню, а з іншого боку, щоб зорієнтувати учасника договірних правовідносин у специфіці належного, ефективного та правомірного способу захисту, який може бути застосований в рамках протидії посяганням на його конкретне договірне право.

15. Встановлено, що необхідність першочергового звернення до спеціальних способів захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях і лише тоді до загальних в рамках реалізації права на захист обумовлена не їх пріоритетним значенням у порівнянні із загальними, адже це суперечило б положенням ст. 20 ЦК України про реалізацію права на захист на власний розсуд, а насамперед прагненням учасника договірних правовідносин досягнути основної мети захисту – відновити можливість безперешкодної реалізації свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного договірного права та усунути негативні наслідки неправомірного посягання на нього, на що власне і спрямоване законодавче закріплення вказівок на належний, ефективний і правомірний спосіб захисту конкретного цивільного права у договірних зобов'язаннях. Як правило, спеціальні способи захисту суб'єктивних прав у договірних зобов'язаннях, закріплені спеціальними нормами вітчизняного цивільного законодавства, за своєю природою є деталізованими та адаптованими до специфіки сфери договірних правовідносин загальними способами захисту цивільних прав, визначеними у ч. 2 ст. 16 ЦК

України, застосування яких хоч і має свої особливості у досліджуваній сфері, проте не здатне повноцінно розкрити специфічні риси реалізації інституту захисту в межах договірних зобов'язань.

16. Обґрунтовано подвійність правової природи цивільно-правової категорії сплати процентів за користування чужими грошовими коштами, яка проявляється в тому, що, з одного боку, в договірних конструкціях позики, кредиту, банківського вкладу, банківського рахунка обов'язок щодо сплати боржником процентів за користування чужими грошовими коштами не носить характеру відповідальності, а навпаки, є законним грошовим зобов'язанням, обумовленим сторонами договору добровільно. З іншого боку, в таких договорах, як договір купівлі-продажу та договір ренти, вимога кредитора про сплату боржником процентів за користування чужими коштами є правовим наслідком невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань та спрямована на захист суб'єктивних прав у договірних правовідносинах.

17. Доведено, що інститут забезпечення виконання зобов'язань спрямований на захист не договірних прав, а майнових інтересів кредитора. На відміну від конкретно визначеного основного договірного обов'язку боржника, якому відповідає право кредитора вимагати його виконання майновий інтерес кредитора у цивільно-правовому договорі пов'язаний із абстрактними альтернативними його прагненнями – належним виконанням договірного зобов'язання або отриманням задоволення за рахунок джерела забезпечення виконання зобов'язань. У цьому випадку доцільно стверджувати про види забезпечення виконання зобов'язань як про способи захисту саме майнового інтересу кредитора, які сприяють формуванню у кредитора впевненості у виконанні договірного зобов'язання шляхом спонукання до цього боржника під загрозою настання несприятливих для нього наслідків майнового характеру або у гарантованому не понесенні кредитором матеріальних втрат за рахунок набуття у власність джерела забезпечення виконання зобов'язання на випадок порушення боржником договору.

18. Обґрунтовано доцільність виділення в межах юрисдикційної форми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях таких видів: 1) судової, що характеризується правозахисною діяльністю судів; 2) адміністративної, що характеризується правозахисною діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб; 3) нотаріально, що характеризується правозахисною діяльністю нотаріусів.

19. До основних умов застосування судами можливості самостійно застосовувати ефективний спосіб захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, які водночас можуть сприйматися і як її особливості, віднесено: 1) відсутність у законі або договорі вказівки на ефективний спосіб захисту порушеного, невизнаного або оспореного права учасника договірних правовідносин, який звернулася до суду; 2) викладення у позовній заяві вимоги про самостійне визначення і застосування судом ефективного способу захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях; 3) дотримання у процесі реалізації судом можливості самостійного застосування ефективного способу захисту порушених договірних прав встановлених законом процесуальних меж, пов'язаних із предметом і підставою позову; 4) самостійно застосування судом ефективного способу захисту супроводжується реалізацією принципу *iura novit curia* («суд знає закони»), згідно з яким суд перевіряє доводи сторін і здійснює юридичну кваліфікацію спірних договірних правовідносин.

20. Запропоновано визначення самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях як різновиду неюрисдикційної форми захисту, що полягає у самостійному та односторонньому вчиненні учасником договірного правовідношення не заборонених законом дій фактичного та/або юридичного характеру, спрямованих на протидію протиправному посяганням на власні суб'єктивні права, опосередковані цивільно-правовим договором, або на права інших учасників договірного правовідношення.

21. Доведено доцільність сприйняття заходів оперативного впливу як спеціальних способів самозахисту, що обґрунтовується спорідненістю правової природи цих інститутів та відповідно наявністю низки визначальних спільних

ознак, серед яких: 1) однакові правові підстави для застосування самозахисту і заходів оперативного впливу – порушення суб'єктивного цивільного права учасника договірної правовідносини або створення реальної загрози такого порушення; 2) однакова суб'єктна специфіка їх реалізації – управомоченою особою є учасник договірної правовідносини, який здійснює самозахист та застосовує заходи оперативного впливу самостійно та в односторонньому порядку; 3) однакова мета їх застосування – протидія неправомірному посяганню на суб'єктивні цивільні права учасника договірної правовідносини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кот О. О. До питання про способи захисту договірних прав. *Юридична Україна*. 2016. № 9–10. С. 58–65.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва: Изд-во МГУ, 1972. 284 с.
5. Кузнецова Н. С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Юридичні науки)*. 2009. Вип. 81. С. 100–106.
6. Боднар Т. В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 113–118.
7. Алексеев С. С. Общая теория права. Москва, 1981. Т.1. 583 с.
8. Притика Ю. Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2004. Вип. 60–62. С. 16–19.
9. Особисті немайнові права інтелектуальної власності творців: монографія. За заг. ред. В. В. Луця. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 257 с.
10. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.
11. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
12. Словник української мови: в 11 томах. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка. Том 2. 1971. 550 с.
13. Кримський С. Діяльність. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія

Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 08.09.2023).

14. Словник української мови: в 11 томах. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка. Том 3. 1972. 550 с.

15. Кот О. О. Правова природа права на захист цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2016. Вип. 41 (1). С. 114–116.

16. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2002. 202 с.

17. Рішення Хорольського районного суду Полтавської області від 28.04.2021 року у справі № 548/639/21. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/96696413/> (дата звернення: 08.09.2023).

18. Сергеев А. П. Гражданское право / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Т. 1. Москва: Проспект, 2002. 776 с.

19. Иоффе О. С. Гражданско-правовая охрана интересов личности / под ред. Б. Б. Черепашина. Москва: Юридическая литература, 1969. С. 3–40.

20. Штанько А. О. Співвідношення понять охорони та захисту в контексті розвитку парадигми інституту цивільно-правового захисту. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 516–526. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2015_26_65 (дата звернення: 08.09.2023).

21. П'янова Я. В. Судовий захист майнових цивільних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2009. 20 с.

22. Цивільне право України: Підручник / Д. В. Боброва; За ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком інтер, 2005. Кн. 1. 2005. 736 с.

23. Тихонова Б. Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук; РИО ВЮЗИ. Москва, 1972. 22 с.

24. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. № 1798-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 08.09.2023).
25. Матузов Н. И. Вопросы теории субъективных прав граждан. *Советское государство и право*. 1964. № 7. С. 130–133.
26. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва: Госюриздат, 1961. 381 с.
27. Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 143–147.
28. Жилінкова І. В. Особливості здійснення суб'єктивних цивільних прав. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 100–107.
29. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе; отв. ред. Строгович М. С. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 187 с.
30. Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве. Львов: Вища шк., 1985. 180 с.
31. Сулейменов М. К. Избранные труды по гражданскому праву / науч.ред. В. С. Ем. Москва: Статут, 2006. 587 с.
32. Мартинюк Ю. В. Зміст права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці Конституції України (м. Київ, 22 червня 2021 р.). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 163–166.
33. Мартинюк Ю. В. Правова природа права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 258–263.
34. Рішення Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 28.04.2021 р. у справі № 205/942/20. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/96723431/> (дата звернення: 08.09.2023).

35. Рішення Олевського районного суду Житомирської області від 25.03.2021 р. у справі № 287/1095/20. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/95817029/> (дата звернення: 08.09.2023).

36. Рішення Борзнянського районного суду Чернігівської області від 08.04.2021 р. у справі № 730/969/20 URL: <https://vkursi.pro/vsudi/decision/96266975> (дата звернення: 08.09.2023).

37. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України: Лист Верховного Суду України від 01.04.2014 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00073> (дата звернення: 08.09.2023).

38. Kodeks cywilny polski. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-cywilny-16785996> (дата звернення: 08.09.2023).

39. Гражданский кодекс Республики Молдова (Книга первая. Общие положения) от 06.06.2002 г. № 1107-XV. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397878#pos=6;-149 (дата звернення: 08.09.2023).

40. Гражданский кодекс Чешской Республики: Закон от 03.02.2012 г. URL: http://juristpraha.cz/ru/89_2012_rus (дата звернення: 08.09.2023).

41. Гражданский кодекс Грузии от 26.06.1997 г. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/31702/75/ru/pdf> (дата звернення: 08.09.2023).

42. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики (утвержден Законом Азербайджанской Республики от 28.12.1999 г. № 779-IQ). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420111#pos=5;-116 (дата звернення: 08.09.2023).

43. Гриняк А. Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. 374 с.

44. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> (дата звернення: 08.09.2023).
45. Венедиктова І. В. Защита гражданских интересов. URL: <https://zakon.ru/Tools/DownloadFileRecord/1188> (дата звернення: 08.09.2023).
46. Бондар Н. П. Превентивний захист цивільних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2015. 20 с.
47. Кот О. О. Превентивні способи захисту права власності: доктрина і судова практика. *Право власності: європейський досвід та українські реалії*: Збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2015 року). Київ: ВАІТЕ, 2015. С. 130–142.
48. Андрійцьо В. Д. Примусове виконання обов'язку в натурі як спосіб захисту цивільних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 18 с.
49. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.
50. Martyniuk Yurii. Preventive protection of civil rights in contractual obligations. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. С. 168–172.
51. Мурадьян Э. М. Предупредительный иск в гражданском процессе. *Правоведение*. 1987. № 4. URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=178328> (дата звернення: 08.09.2023).
52. Беляневич Е. О превентивной защите гражданских прав. *Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика*; вып. 37, под ред. А. Г. Диденко. Алматы: Раритет: Уайт энд Кейс Казахстан, 2011. С. 22–28.
53. Рішення Лозівського міськрайонного суду Харківської області від 16.07.2010 р. у справі № 2-68/10. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/10715071> (дата звернення: 08.09.2023).
54. Рішення Господарського суду Донецької області від 21.09.2010 р. у справі № 25/140пн. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/11388134> (дата звернення: 08.09.2023).

55. Иоффе О. С. Вина и ответственность по советскому праву. *Советское государство и право*. 1972. № 9. С. 34–43.
56. Родоман Т. О. До питання способів захисту цивільних права та інтересів у контексті положень ст. 16 Цивільного кодексу України. *Судова апеляція*. 2015. № 4. С. 65–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suar_2015_4_10 (дата звернення: 08.09.2023).
57. Богданова Е. Е. Добросовестность участников договорных отношений и проблемы защиты их субъективных гражданских прав: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. М., 2010. 421 с.
58. Гриняк А. Види правопорушень у сфері договірних підрядних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 10 (202). С. 20–23.
59. Ромащенко І. О. Порухення права як підстава для захисту цивільного права шляхом зміни чи припинення правовідношення. *Європейські перспективи*. 2016. № 4. С. 177-182.
60. Бервено С. М. Проблеми договірного права України : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. URL: <http://jurfak.univer.kharkov.ua/docs/aref-Bervenopdf> (дата звернення: 08.09.2023).
61. Лукасевич-Крутник І. С. Договірні зобов'язання з надання транспортних послуг у цивільному праві України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль, 2019. 40 с.
62. Розізнана І. В. Загальна характеристика порушення договірних зобов'язань та його наслідки в цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 2. С. 73–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_2_17 (дата звернення: 08.09.2023).
63. Луць В. В. Сроки в гражданских правоотношениях. *Правоведение*. 1989. № 1. С. 37–43.
64. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 08.09.2023).

65. Ландкоф С. Н. Лекції з основ цивільного права / відповід. за випуск Є. Ф. Голеня; Київський ін-т нар. господарства; наук.-метод. кабінет заочної економічної освіти. Київ: Білоцерківська міськдрук-ня. Київ: облвидав-ва, 1962. 264 с.
66. Боднар Т. В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2005. 442 с.
67. Печений О. П. Прострочення виконання договірною зобов'язання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2002. 20 с.
68. Гришко О. С. Порухення договірною зобов'язання: поняття, види, правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 180 с.
69. Кушерець Д. В. Невизнання і оспорювання права як підстави охорони і захисту в договірному праві. *Jurnalul Juridic National: Teorie i Practica*. Octombrie, 2014. <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/5/19.pdf> (дата звернення: 08.09.2023).
70. Словник української мови: в 11 томах. Том 7. 1976. URL: <http://sum.in.ua/s/posjaghaty> (дата звернення: 08.09.2023).
71. Правова позиція Верховного Суду України у справі № 6-2981цс15 від 13 квітня 2016 р. URL: https://protocol.ua/ua/neviznannya_tsivilnogo_prava_osobi_inshoyu_osoboyu_pidlygae_zahistu_u_sudi_navit_na_maybutne_nezvagayuchi_na_te_shcho_na_den_rozglyadu_spravi_sporu_shchodo_tsogo_prava_shche_ne_isnue/ (дата звернення: 08.09.2023).
72. Рішення Господарського суду Черкаської області від 31.07.2013 р. у справі № 925/1169/13. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/32756706> (дата звернення: 08.09.2023).
73. Рішення Господарського суду м. Києва у справі № 910/14585/17 від 22.11.2017 р. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/70892412> (дата звернення: 08.09.2023).
74. Рішення Господарського суду м. Києва у справі № 910/189/14 від 12.09.2017 р. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/69313647> (дата звернення: 08.09.2023).

75. Бігняк О. В. Цивільно-правовий захист корпоративних прав в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 489 с.
76. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: Монографія / За заг. ред. академіків НАПрН України О. Д. Крупчана та В. В. Луця. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 400 с.
77. Вершинин А. П. Выбор способа защиты гражданских прав. СПб.: Изд-во С.-Петербург, гос. ун-та, 2000. 384 с.
78. Петруня В. В. Поняття та система способів захисту прав суб'єктів господарювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2019. 20 с.
79. Стефанчук Р. О. Цивільно-правовий захист честі, гідності та репутації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2000. 17 с.
80. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. URL: <http://ukrlit.org/slovnnyk/%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1> (дата звернення: 08.09.2023).
81. Словарь української мови: в 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка. Київ, 1907-1909. Т. 2. URL: <http://ukrlit.org/slovnnyk/%D0%B7%D0%B0%D1%81%D1%96%D0%B1> (дата звернення: 08.09.2023).
82. Иоффе О. С. Советское гражданское право. Москва: Юрид. лит-ра, 1967. 494 с.
83. Дзера І. О. Цивільно-правові способи захисту права власності в Україні. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 256 с.
84. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 209 с.
85. Луць В. В. До питання про сутність і зміст цивільно-правового договору. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 118–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prpr_2013_1_13 (дата звернення: 08.09.2023).
86. Гриняк А. Б. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення права спільної власності фізичних осіб. Монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 176 с.

87. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі № 6-951цс16 від 24.05.2017 р. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-951cs16> (дата звернення: 08.09.2023).
88. Слома В. М. Треті особи як суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 105–110.
89. Бровченко І. О. Участь третіх осіб у цивільно-правових зобов'язаннях: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2009. 186 с.
90. Гриценко Г. Г. Сближение институтов третьих лиц и множественности лиц в гражданско-правовом обязательстве. URL: <http://www.jurnal.org/articles/2013/uri55.html> (дата звернення 08.09.2023).
91. Слома В. М. Цивільно-правові зобов'язання з множинністю суб'єктів: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2020. 384 с.
92. Постанова Верховного Суду України у справі №6-2112цс16 від 14.06.2017 р. URL: <https://court.gov.ua/sud1590/pres-centr/news/358217/> (дата звернення: 08.09.2023).
93. Дзера І. О. Санкції у цивільному праві України: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2022. 540 с.
94. Цивільне право України. За ред. Р. О. Стефанчука. Київ: Прецедент, 2005. 448 с.
95. Шишка Р. Б. Охорона права інтелектуальної власності: авторсько-правовий аспект: монографія. Харків: Вид-во Нац.ун-ту внутр. справ, 2002. 368 с.
96. Гулик А. Г. Поняття та види цивільно-правових способів захисту прав акціонерів. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3–4. С. 217–221.
97. Штефан А. Цивільно-правові способи захисту авторського права і суміжних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2009. № 2. С. 41–51.
98. Погрібний С. О. Визначення способу захисту цивільних прав та інтересів. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_

for_uploads/supreme/Prezent_Pogribnyi_sposib_zahistu.pdf (дата звернення: 08.09.2023).

99. Жук А. Відновлення становища, що існувало до порушення, у системі способів захисту суб'єктивних цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 11-16.

100. Мартинюк Ю. В. Порівняльно-правовий аналіз способів захисту суб'єктивних прав учасників договірних відносин за Цивільним та Господарським кодексами України. *На шляху до європейського приватного права: збірник матеріалів XI Міжнародного цивілістичного форуму* (м. Київ, 12–13 жовтня 2021 року). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 121–124.

101. Кузнєцова Н. С., Кот О. О., Гриняк А. Б., Пленюк М. Д. Скасування Господарського кодексу України: потенційні наслідки та необхідні передумови. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. № 1. Т. 27. С. 100–131.

102. Кот О. О. Способи захисту договірних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 13–18.

103. Рішення Господарського суду Автономної Республіки Крим у справі № 2-25/265-2008 від 31.01.2008 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/1380688> (дата звернення: 08.09.2023).

104. Рішення Господарського суду Івано-Франківської області у справі № 909/1542/13 від 25.02.2014 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/37413345> (дата звернення: 08.09.2023).

105. Абова Т. Е. Охрана хозяйственных прав предприятий. М.: Юрид. лит., 1975. 216 с.

106. Підлубна Т. Визнання права як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 4. С. 77–80.

107. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»:

від 31.03.1995 р. № 5. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95> (дата звернення: 08.09.2023).

108. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 14.02.2018 р. у справі № 910/7828/17. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/488409/> (дата звернення: 08.09.2023).

109. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 6 квітня 2021 року у справі № 910/10011/19. URL: <https://pravo.ua/vp-vs-nahadala-obrannia-pozyvachem-nenalezhnoho-sposobu-zakhystu-svoikh-prav-ie-samostiinoiu-pidstavoiu-dlia-vidmovy-v-rozovi/> (дата звернення: 08.09.2023).

110. Диденко А. Г. Пресечение незаконных действий как способ защиты права. *Гражданское законодательство: статьи, комментарии, практика*. Избранное. Том II. Выпуски 11–20. Алматы, 2008. 540 с. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31455581&doc_id2=31455581#pos=10;-5&pos2=841;-8 (дата звернення: 08.09.2023).

111. Рішення Господарського суду Івано-Франківської області у справі № 5010/438/2011-26/20 від 23.03.2011 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/14418058> (дата звернення: 08.09.2023).

112. Постанова Верховного Суду України від 24.11.2015 р. у справі № п/800/259/15. URL: https://zib.com.ua/121474verhovniy_sud_ukraini_zrobiv_visnovok_schodo_priznachennya_g.html (дата звернення: 08.09.2023).

113. Постанова Вишого господарського суду України у справі № 14/105пн від 07.07.2009 р. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_2399243.html (дата звернення: 08.09.2023).

114. Зайцева-Калаур І. В. Цивільно-правові способи захисту авторських прав організацій ЗМІ та суб'єктів їх діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 76–80.

115. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.

116. Рішення Господарського суду Чернівецької області від 21.04.2021 р. у справі № 926/161/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96628582> (дата звернення: 08.09.2023).

117. Бойко М. Член РСАС Андрій Волков: «Звичайна констатація факту протиправності рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень не може вважатися способом захисту прав особи». *Закон і бізнес*. 2012. № 42 (1081). URL: http://zib.com.ua/ua/12164andriy_volkov_zvichayna_konstataciya_faktu_protipravnosti_ri.html (дата звернення: 08.09.2023).

118. Мартинюк Ю. В. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування як спосіб захисту прав учасника договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6. 2022 С. 122–125. URL: http://lsej.org.ua/6_2022/29.pdf (дата звернення: 08.09.2023).

119. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 30.01.2019 р. у справі 755/10344/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79736939> (дата звернення: 08.09.2023).

120. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 11.12.2019 у справі № 161/18823/14-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show /86607350> (дата звернення: 08.09.2023).

121. Болокан І. В. Зобов'язально-правові та спеціальні засоби захисту права власності в підприємницькій діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. 20 с.

122. Болокан І. В. Зобов'язально-правові засоби захисту прав сторін у договірних відносинах. URL: <http://www.stattionline.org.ua/pravo/76/12179-zobov-yazalno-pravovi-zasobi-zaxistu-prav-storin-u-dogovirnix-vidnosinax.html>. (дата звернення: 08.09.2023).

123. П'янова Я. В. Судовий захист майнових цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2009. 224 с.

124. Мартинюк Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав учасників договірних відносин: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 236 с.

125. Шимон Л. С. Особисті види забезпечення виконання зобов'язання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2021. 21 с.

126. Мартинюк Ю. В. Дострокове виконання договірною зобов'язання як спеціальний спосіб захисту цивільних прав. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня на-родження О. А. Пушкіна (м. Харків, 20 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Харків: ХНУВС, 2022. С. 277–280.

127. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України № 1 від 24.11.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va001600-14#Text> (дата звернення: 08.09.2023).

128. Рішення Господарського суду Житомирської області у справі № 906/1172/18 від 12.03.2019 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80459965> (дата звернення: 08.09.2023).

129. Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. Харитонова Є. О., Калітенко О. М. Харків: ТОВ «Одіссей», 2003. 1079 с.

130. Мартинюк Ю. В. Стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами як спеціальний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. Вип. 5. 2021. С. 133–138.

131. Рішення Господарського суду Черкаської області від 01.06.2021 р. у справі № 925/419/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98042360> (дата звернення: 08.09.2023).

132. Пучковська І. Й. Про основне призначення видів забезпечення виконання зобов'язання. *Problems of legality*. 2020. Issue 148. С. 36–44.

133. Пучковська І. Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2018. 42 с.
134. Ільченко І. В. Застосування способів захисту у зв'язку з порушенням договірних зобов'язань. *Право і суспільство*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 47–52.
135. Перунова О. М., Селезень С. В. Цивільне право. Конспект лекцій, Харків: ХНАДУ, 2009. URL: <https://buklib.net/books/37786/> (дата звернення: 08.09.2023).
136. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення): навч. посіб. Київ: Юстиніан, 2007. 280 с.
137. Кудрявцев В. І. Поняття та ознаки способів забезпечення виконання зобов'язань за договором кредиту. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Випуск 2. Ч. 1. С. 99–103.
138. Харченко Г. Г. Речовий інтерес як об'єкт захисту в цивільному праві України. *Судова практика і проблеми вдосконалення законодавства*. 2015. № 12 (184). С. 24–30.
139. Защита гражданских прав. Монография / отв. ред. М. К. Сулейменов. Алматы: НИИ частного права КазГЮУ. 2011. 608 с.
140. Ярова Т. М. Поняття і види форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. *Науковий вісник Чернівецького університету: Сер. Правознавство*. 2007. Вип. 375. С. 63–67.
141. Москалюк Н. Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.03. Тернопіль, 2021. 36 с.
142. Васильєв С. В. Цивільний процес: Навчальний посібник. Харків, 2008. 480 с. URL: <https://lawbook.online/protses-ukrajini-tsililny/ponyattya-tsililnoji-yurisdiktsiji-58032.html> (дата звернення: 08.09.2023).
143. Абова Т. Е. Избранные труды. Гражданский и арбитражный процесс. Гражданское и хозяйственное право. М.: Статут, 2007. 1134 с.

144. Гражданское право Украины: учеб. пособие по подготовке к сдаче зачетов и экзаменов. Ч. 2 / С. А. Слипченко и др. Харьков: Эспада, 2000. 399 с.
145. Сигидин В. М. Цивільно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно нотаріусами України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 20 с.
146. Радзієвська Л. К., Пасічник С. Г. Нотаріат в Україні: навч. посіб. / за ред. Л. К. Радзієвської. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 525 с.
147. Васирина Н. В. Нотаріальна діяльність як публічна служба: правова природа та особливості. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2014. № 2(10). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14vnpvpto.pdf> (дата звернення 08.09.2023).
148. Комаров В., Баранкова В. Проблеми латинського нотаріату: український досвід нормоутворення. *Вісник академії правових наук України*. 2007. № 1(48). С. 129–141.
149. Бігняк О. В. Правова природа та класифікація форм захисту корпоративних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 6–10.
150. Ніколенко Л. М. Зміст захисту в господарському судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 17 (163). С. 63–66.
151. Лихолат І. П. Юрисдикційні засоби врегулювання та вирішення правових спорів в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2018. Том 1. С. 15–20.
152. Єфімов О. Правові засади цивільної юрисдикції. *Юридична Україна*. 2015. № 4–5. С. 105–108.
153. Неугодніков А. О. Співвідношення компетенції та юрисдикції адміністративних судів України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 26. С. 259–262.
154. Чижмарь К. І. Інститут нотаріату в системі захисту прав і свобод людини і громадянина : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2015. 396 с.

155. Про реалізацію Закону України «Про доступ до публічної інформації»: Наказ Державної служби посередництва і примирення від 10.10.2012 р. № 118. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mus19412?an=1&ed=2012_10_10 (дата звернення: 08.09.2023).

156. Желіховська Ю. Нотаріальні форми та способи охорони цивільних прав. *Юридичний радник*. 2014. №3 (75). URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/d0-bd-d0-be-d1-82-d0-b0-d1-80-d1-96-d0-b0-d0-bb-d1-8c-d0-bd-d1-96-d1-84-d0-be-d1-80-d0-bc-d0-b8-d1-82-d0-b0-d1-81-d0-bf-d0-be-d1-81-d0-be-d0-b1-d0-b8-d0-be-d1-85-d0-be-d1-80-d0-be-d0-bd-d0-b8/> (дата звернення: 08.09.2023).

157. Марченко В. М. Нотаріальна діяльність при здійсненні та захисті суб'єктивних цивільних прав: монографія. Харків: ФО-П Лисяк Л. С., 2021. 176 с.

158. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

159. Рішення Господарського суду Запорізької області у справі № 908/4807/15 від 16.11.2015 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/53685161> (дата звернення: 08.09.2023).

160. Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду: коментарі науковців. Харків: ЕКУС, 2020. 496 с.

161. Зейкан Я. Оновлений ЦПК очима адвоката. Журнал «Адвокат». 2018. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/onovlenyj-tspk-ochyma-advokata/> (дата звернення: 08.09.2023).

162. Потапенко А. Вимога ефективного захисту права у процесуальних документах: погляд з позиції сторін цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 35–42.

163. Рішення Печерського районного суду в м. Києві від 04 жовтня 2018 р. у справі № 757/77004/17-ц. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/81392688> (дата звернення: 08.09.2023).

164. Рішення Господарського суду Херсонської області від 03.12.2020 р. у справі № 923/1013/20. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/93263058/> (дата звернення: 08.09.2023).

165. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

166. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.

167. Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 24 с.

168. Марченко В. М. Щодо питання здійснення нотаріусом захисту суб'єктивних цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 31–35.

169. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 1: Загальні положення / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків : ФОП А. А. Колісник, 2010. 320 с.

170. Мартинюк Ю. В. Нотаріальний порядок захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність*: матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслової (Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права № 1, Каф. цивіл. права № 2; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін; Харків. обл. осередок Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України» Харків: Право, 2022. С. 451–454.

171. Беяневич О. Про форми захисту прав суб'єктів господарювання. *Українське комерційне право*. 2007. № 8. С. 62–69.

172. Жорнокуй В. Г. Загальні положення про захист немайнових прав учасників господарських товариств. *Право та інновації*. 2015. № 1(9). URL:

https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2016/06/Zhornokuy_V9.pdf (дата звернення: 08.09.2023).

173. Хрімлі О. Г. Захист прав інвесторів у сфері господарювання: теоретико-правовий аспект: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 328 с.

174. Діденко Л. В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки* 2020. № 3. С. 44–49.

175. Підпригора О. А. Основи римського приватного права: підручник для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1997. 336 с.

176. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. URL: http://civil.consultant.ru/elib/books/1/page_13.html (дата звернення: 08.09.2023).

177. Советское гражданское право: Учебник: В 2 ч. Ч. 1 / Под ред. В. А. Рясенцева. М.: Юридическая литература, 1986. 560 с.

178. Усенко М. И. Гражданско-правовая защита прав и свобод советских граждан. Советский закон и гражданин: Юридический справочник: В 2 ч. Ч. 1 / Под ред. Б. М. Бабия. Киев: Наукова думка, 1980. 352 с.

179. Бервено С. М. Проблеми договірного права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.

180. Постанова Вищого господарського суду України у справі № 5/262 від 10.10.2006 р. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_1371965.html (дата звернення: 08.09.2023).

181. Постанова Вищого господарського суду України від 13 вересня 2007 р. у справі № 23/80. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_1690710.html (дата звернення: 08.09.2023).

182. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. 205 с.

183. Мартинюк Ю. В. Способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 210–211.

184. Баранова Л. М. Одностороння відмова від зобов'язання як спосіб неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних цивільних прав. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_11 (дата звернення: 08.09.2023).

185. Гринько Р. В. Заходи оперативного впливу та способи самозахисту: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 9–2(1). С. 159–162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_9-2%281%29__45 (дата звернення: 08.09.2023).

186. Мартинюк Ю. В. Заходи оперативного впливу як спеціальні способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України (м. Київ, 18 травня 2023 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 324–327.

187. Притика Ю. Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 33 с.

188. Божук І., Дяченко С. Судова практика застосування альтернативних способів врегулювання спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 11–15.

189. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 р. № 4002-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 25. Ст. 198.

190. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 35. Ст. 412.

191. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: Указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення: 08.09.2023).

192. Указ Президента України «Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021 – 2023 роки» від 11.06.2021 р. № 231/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2312021-39137> (дата звернення: 08.09.2023).

193. Коверзнев В. О. Альтернативні засоби захисту прав учасників економічних відносин. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. Том 31 (70) № 4. 2020. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/14.pdf (дата звернення: 08.09.2023).

194. Рабенко С. Л. Третейське судочинство як альтернативна юрисдикційна форма захисту прав суб'єктів господарювання. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 362–366.

195. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання: монографія / Н. В. Ільків, М. С. Долинська та ін.; за заг. ред. д. ю. н. М. С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 174 с.

196. Хрімлі О. Г. Інститут захисту прав інвесторів: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2017. 467 с.

197. Кот О. Захист прав суб'єктів підприємництва в третейських судах. *Українське комерційне право*. 2007. № 8. С. 70–78.

198. Регламент Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України, затверджений Рішенням Президії ТПП України № 25(6) від 27.07.2017 р. URL: http://arb.ucci.org.ua/icac/docs/ICAC_Rules_New_ua.pdf (дата звернення: 08.09.2023).

199. A Dictionary of Law/ed. E. A. Martin. Oxford : Oxford University Press, 2003. 768 p.

200. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо медіації в цивільних справах від 18.09.2002 р. № Rec (2002)10. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2002_10_2002_09_18_1.pdf (дата звернення: 08.09.2023).

201. Пашкова К. І. Медіація в Україні та світі: генеза, правове регулювання та ефективність при вирішенні цивільних спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 128–132. URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=130> (дата звернення: 08.09.2023).

202. Глазнер Б. С., Пастор Ф., Гайдаенко Шер Н. Медиация в Швейцарии. URL: <https://conflictmanagement.ru/mediatsiya-v-shveytsarii/> (дата звернення: 08.09.2023).

203. Альтернативні способи вирішення спорів: навч. посіб. / [М. Я. Білак, Ю. Д. Притика, О. М. Спектор, М. М. Хоменко]; за заг. ред. Ю. Д. Притики. Харків: Право, 2019. 264 с.

204. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 08.09.2023).

205. Мартинюк Ю. В. Медіація як дієва форма альтернативного неюрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування*: матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків : НІОУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 300–302.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мартинюк Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав учасників договірних відносин: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 236 с.

2. Yurii Martyniuk. Preventive protection of civil rights in contractual obligations. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. P. 168–172.

3. Мартинюк Ю. В. Правова природа права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 258–263.

4. Мартинюк Ю. В. Стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами як спеціальний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 5. С. 133–138.

5. Мартинюк Ю. В. Способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 208-214.

6. Мартинюк Ю. В. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування як спосіб захисту прав учасника договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 122–125.
URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=151>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Мартинюк Ю. В. Зміст права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці Конституції України (м. Київ, 22 червня 2021 р.)*. Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 163–166.

8. Мартинюк Ю. В. Порівняльно-правовий аналіз способів захисту суб'єктивних прав учасників договірних відносин за Цивільним та

Господарським кодексами України. *На шляху до європейського приватного права*: збірник матеріалів XI Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 12–13 жовтня 2021 року). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 121–124.

9. Мартинюк Ю. В. Дострокове виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, як спосіб захисту прав за договором. *Україна на шляху до європейського приватного права в сфері економічних відносин*. Матвєєвські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 22 жовт. 2021 р. / Р. А. Майданик, В. В. Цюра, Р. Б. Сабодаш, В. О. Бажанов, О. М. Залізко, Б. С. Щербина та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. Київ: 2021. С. 155–159.

10. Мартинюк Ю. В. Нотаріальний порядок захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність*: матеріали XX наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АНУРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслової (Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права № 1, Каф. цивіл. права № 2; Нац. акад. прав. Наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоц. цивілістів України». Харків: Право, 2022. С. 451–454.

11. Мартинюк Ю. В. Дострокове виконання договірних зобов'язань як спеціальний спосіб захисту цивільних прав. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 20 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Харків: ХНУВС, 2022. С. 277–280.

12. Мартинюк Ю. В. Медіація як дієва форма альтернативного неюрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування*: матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-

кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 300–302.

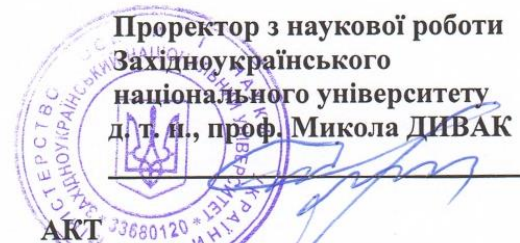
13. Мартинюк Ю. В. Заходи оперативного впливу як спеціальні способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України* (м. Київ, 18 травня 2023 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 324–327.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 51-75-75;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мартинюка Юрія Володимировича на тему «Захист суб'єктивних
цивільних прав у договірних зобов'язаннях», поданого на здобуття ступеня
доктора філософії за спеціальністю 081 Право галузі знань 08 Право, в
освітній процес Західноукраїнського національного університету**

Комісія у складі: доцента кафедри цивільного права і процесу, к.ю.н., доцента Гнатів О.Б., доцента кафедри цивільного права і процесу, к.ю.н., доцента Труфанової Ю.В., доцента кафедри цивільного права і процесу, к.ю.н., доцента Бутрин-Бока Н.С. засвідчує, що матеріали дисертаційного дослідження Мартинюка Ю.В. на тему «Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях» використовуються для проведення лекційних і практичних занять з дисциплін: «Цивільне право (загальна частина)», «Цивільне право (особлива частина)», «Актуальні питання цивільного права та процесу», «Актуальні питання зобов'язального права», що викладаються для студентів юридичного факультету, які навчаються за ступенями вищої освіти «бакалавр» та «магістр». Наукові праці Мартинюка Ю.В. використані при формуванні навчально-методичних комплексів. Серед них:

1. Мартинюк Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав учасників договірних відносин: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 236 с.
2. Yurii Martyniuk. Preventive protection of civil rights in contractual obligations. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. P. 168–172.

ЗУНУ
№ 126-23/2474 від 28.11.2023

3. Мартинюк Ю. В. Правова природа права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 258–263.

4. Мартинюк Ю. В. Стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами як спеціальний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 5. С. 133–138.

5. Мартинюк Ю. В. Способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 208–214.

6. Мартинюк Ю. В. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування як спосіб захисту прав учасника договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 122–125.

7. Мартинюк Ю. В. Зміст права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці Конституції України* (м. Київ, 22 червня 2021 р.). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 163–166.

8. Мартинюк Ю. В. Дострокове виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, як спосіб захисту прав за договором. *Україна на шляху до європейського приватного права в сфері економічних відносин*. Матвеевські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 22 жовт. 2021 р. / Р. А. Майданик, В. В. Цюра, Р. Б. Сабодаш, В. О. Бажанов, О. М. Залізко, Б. С. Щербина та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. К.: 2021. С. 155–159.

Доцент кафедри цивільного
права і процесу,
к.ю.н., доцент

Оксана ГНАТІВ

Доцент кафедри цивільного
права і процесу,
к.ю.н., доцент

Юлія ТРУФАНОВА

Доцент кафедри цивільного
права і процесу,
к.ю.н., доцент

Наталія БУТРИН-БОКА

АДВОКАТСЬКЕ БЮРО «АНДРІЯ КОСТЕНКА»

Код ЄДРПОУ 39394369

03028, м. Київ, Стратегічне шосе, 16 оф. 308

+38-067-460-2839

АКТ**впровадження результатів дисертаційного дослідження****Мартинюка Юрія Володимировича****на тему «Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях»,
у діяльності Адвокатського бюро «Андрія Костенка»**

Директор Адвокатського бюро «Андрія Костенка» засвідчує, що матеріали дисертаційного дослідження здобувача Західноукраїнського національного університету **Мартинюка Ю. В.** на тему «Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» в галузі знань 08 «Право» впроваджені в практичній роботі Адвокатського бюро «Андрія Костенка» під час проведення тренінгів зі співробітниками бюро з питань удосконалення механізмів захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях, обговорення ефективних способів, форм та засобів захисту прав.

У ході впровадження результатів дисертаційного дослідження Мартинюка Ю. В. підготовлено наукові публікації, які додатково доповнили та вдосконалили матеріали тренінгів, зокрема:

1. Мартишок Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав учасників договірних відносин: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 236 с.
2. Yurii Martyniuk. Preventive protection of civil rights in contractual obligations. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. P. 168–172.
3. Мартишок Ю. В. Правова природа права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 258–263.
4. Мартишок Ю. В. Стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами як спеціальний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 5. С. 133–138.
5. Мартишок Ю. В. Способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 208–214.
6. Мартишок Ю. В. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування як спосіб захисту прав учасника договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 122–125.
7. Мартишок Ю. В. Порівняльно-правовий аналіз способів захисту суб'єктивних прав учасників договірних відносин за Цивільним та Господарським кодексами України. *На шляху до європейського приватного права: збірник матеріалів XI Міжнародного цивілістичного форуму* (м. Київ, 12–13 жовтня 2021 року). Київ: Київський регіональний центр НАІПрН України, 2021. С. 121–124.
8. Мартишок Ю. В. Зміст права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці Конституції України* (м. Київ, 22 червня 2021 р.). Київ: Київський регіональний центр НАІПрН України, 2021. С. 163–166.

9. Мартишок Ю. В. Дострокове виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, як спосіб захисту прав за договором. *Україна на шляху до європейського приватного права в сфері економічних відносин*. Матвєєвські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 22 жовт. 2021 р. / Р. А. Майданик, В. В. Цюра, Р. Б. Сабодан, В. О. Бажапов, О. М. Залізко, Б. С. Щербина та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. К.:2021. С. 155–159.

10. Мартишок Ю. В. Потаріальний порядок захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність*: матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці із дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслової (Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права № 1, Каф. цивіл. права № 2; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоц. цивілістів України» Харків: Право, 2022. С. 451–454.

11. Мартишок Ю. В. Дострокове виконання договірних зобов'язання як спеціальний спосіб захисту цивільних прав. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учас-ників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 20 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 277–280.

12. Мартишок Ю. В. Медіація як дієва форма альтернативного неюрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування*: матеріали ХХІ наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслової (Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків : ІНОУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 300–302.

13. Мартишок Ю. В. Заходи оперативного впливу як спеціальні способи

самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України (м. Київ, 18 травня 2023 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 324–327.

Пропозиції та рекомендації, отримані в результаті проведеного дисертаційного дослідження впроваджуються в діяльності Адвокатського бюро «Андрія Костенка».

Директор

Андрій КОСТЕНОК

10 жовтня 2023 р.

м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 58, офіс 26

+380986250057

info@lexars.com.ua

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Мартинюка Юрія Володимировича

**на тему «Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях»,
у діяльності Адвокатського об'єднання «Лексарс»**

Виконавчий директор Адвокатського бюро «Лексарс» засвідчує, що матеріали дисертаційного дослідження здобувача Західноукраїнського національного університету **Мартинюка Ю. В.** на тему «**Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях**», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» в галузі знань 08 «Право» впроваджені в практичній роботі Адвокатського бюро «Лексарс» під час проведення тренінгів зі співробітниками бюро з питань удосконалення механізмів захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях, обговорення ефективних способів, форм та засобів захисту прав.

У ході впровадження результатів дисертаційного дослідження Мартинюка Ю. В. підготовлено наукові публікації, які додатково доповнили та вдосконалили матеріали тренінгів, зокрема:

1. Мартинюк Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав учасників договірних відносин: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 236 с.
2. Yurii Martyniuk. Preventive protection of civil rights in contractual obligations. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. P. 168–172.
3. Мартинюк Ю. В. Правова природа права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 258–263.
4. Мартинюк Ю. В. Стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами як спеціальний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 5. С. 133–138.
5. Мартинюк Ю. В. Способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 208–214.
6. Мартинюк Ю. В. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування як спосіб захисту прав учасника договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 122–125.
7. Мартинюк Ю. В. Порівняльно-правовий аналіз способів захисту суб'єктивних прав учасників договірних відносин за Цивільним та Господарським кодексами України. *На шляху до європейського приватного права: збірник матеріалів XI Міжнародного цивілістичного форуму* (м. Київ, 12–13 жовтня 2021 року). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 121–124.
8. Мартинюк Ю. В. Зміст права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці Конституції України* (м. Київ, 22 червня 2021 р.). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 163–166.

9. Мартинюк Ю. В. Дострокове виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, як спосіб захисту прав за договором. *Україна на шляху до європейського приватного права в сфері економічних відносин*. Матвеевські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 22 жовт. 2021 р. / Р. А. Майданик, В. В. Цюра, Р. Б. Сабодаш, В. О. Бажанов, О. М. Залізко, Б. С. Щербина та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. К.: 2021. С. 155–159.

10. Мартинюк Ю. В. Нотаріальний порядок захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність: матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці із дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслової (Харків, 4 лют. 2022 р.)* / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права № 1, Каф. цивіл. права № 2; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін; Харків. обл. осередок Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України» Харків: Право, 2022. С. 451–454.

11. Мартинюк Ю. В. Дострокове виконання договірних зобов'язання як спеціальний спосіб захисту цивільних прав. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 20 трав. 2022 р.)* / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Харків: ХНУВС, 2022. С. 277–280.

12. Мартинюк Ю. В. Медіація як дієва форма альтернативного неюрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування: матеріали ХХІ наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслової (Харків, 17 лют. 2023 р.)*. Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 300–302.

13. Мартинюк Ю. В. Заходи оперативного впливу як спеціальні способи

самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України (м. Київ, 18 травня 2023 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 324–327.

Пропозиції та рекомендації, отримані в результаті проведеного дисертаційного дослідження впроваджуються в діяльності Адвокатського бюро «Лексарс».

Виконавчий директор

Трофимчук С.А

12 жовтня 2023 р.

Акціонерне товариство
"Національна акціонерна компанія "Нафтогаз України"

вул. Б. Хмельницького, 6, м. Київ, 01601, Україна
тел: (044) 586 35 37, факс: (044) 586 33 10
<http://www.naftogaz.com>, e-mail: ngu@naftogaz.com

Код ЄДРПОУ 20077720
п/р UA94300465000000026002301921
АТ«Ощадбанк» у м. Києві

13.10.2023 № 10/2023/1-2

На № _____

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Мартинюка Юрія Володимировича

на тему: «Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях», у діяльності акціонерного товариства Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України»

Комісія у складі члена правління акціонерного товариства Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України» (далі також - Компанія), виконуючого обов'язки головного директора виконавчого «Групи Нафтогаз» Володіна Василя Геннадійовича та начальника Юридичного департаменту Компанії Короленка Віктора Вікторовича засвідчують, що матеріали дисертаційного дослідження здобувача Західноукраїнського національного університету **Мартинюка Ю. В.** на тему: **«Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях»**, поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» в галузі знань 08 «Право» впроваджені в практичній роботі Юридичного департаменту та Компанії в цілому, під час проведення тренінгів та нарад зі співробітниками Компанії з питань удосконалення механізмів захисту суб'єктивних цивільних прав у

договірних зобов'язаннях, обговорення ефективних способів, форм та засобів захисту прав.

У ході впровадження результатів дисертаційного дослідження Мартинюка Ю. В. підготовлено наукові публікації, які додатково доповнили та вдосконалили матеріали тренінгів та нарад, зокрема:

1. Мартинюк Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав учасників договірних відносин: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 236 с.

2. Yurii Martyniuk. Preventive protection of civil rights in contractual obligations. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. P. 168–172.

3. Мартинюк Ю. В. Правова природа права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 258–263.

4. Мартинюк Ю. В. Стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами як спеціальний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2021. Вип. 5. С. 133–138.

5. Мартинюк Ю. В. Способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 208–214.

6. Мартинюк Ю. В. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування як спосіб захисту прав учасника договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 122–125.

7. Мартинюк Ю. В. Порівняльно-правовий аналіз способів захисту суб'єктивних прав учасників договірних відносин за Цивільним та Господарським кодексами України. *На шляху до європейського приватного права: збірник матеріалів XI Міжнародного цивілістичного форуму* (м. Київ, 12–13 жовтня 2021 року). Київ: Київський регіональний центр НАПрН

України, 2021. С. 121–124.

8. Мартинюк Ю. В. Зміст права на захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці Конституції України* (м. Київ, 22 червня 2021 р.). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 163–166.

9. Мартинюк Ю. В. Дострокове виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, як спосіб захисту прав за договором. *Україна на шляху до європейського приватного права в сфері економічних відносин. Матвєєвські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 22 жовт. 2021 р.* / Р. А. Майданик, В. В. Цюра, Р. Б. Сабодаш, В. О. Бажанов, О. М. Залізко, Б. С. Щербина та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. К.: 2021. С. 155–159.

10. Мартинюк Ю. В. Нотаріальний порядок захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність: матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниц із дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова* (Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права № 1, Каф. цивіл. права № 2; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін; Харків. обл. осередок Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України» Харків: Право, 2022. С. 451–454.

11. Мартинюк Ю. В. Дострокове виконання договірних зобов'язання як спеціальний спосіб захисту цивільних прав. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учас-ників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня на-родження О. А. Пушкіна* (м. Харків, 20 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл. осере-док Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека».

Харків : ХНУВС, 2022. С. 277–280.

12. Мартинюк Ю. В. Медіація як дієва форма альтернативного неюрисдикційного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування: матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 17 лют. 2023 р.)*. Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 300–302.

13. Мартинюк Ю. В. Заходи оперативного впливу як спеціальні способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України (м. Київ, 18 травня 2023 р.)*. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 324–327.

Пропозиції та рекомендації, отримані в результаті проведеного дисертаційного дослідження впроваджуються в діяльності юридичного департаменту Групи Нафтогаз.

**Член правління,
в.о. головного директора
виконавчого «Групи Нафтогаз»**

Василь ВОЛОДІН

**Начальник
Юридичного департаменту**

Віктор КОРОЛЕНКО

13.10. 2023 р